STUDIA Z HISTORII KOŚCIOŁA W POLSCE
TOM V

Ks. TADEUSZ KRAHEL

HISTORIOGRAFIA (ARCHI)DIECEZJI WILEŃSKIEJ DO 1939 ROKU

Ks. STANISŁAW GRAD

KOŚCIELNA DZIAŁALNOŚĆ ARCYBISKUPA I PRYMASA JANA ŁASKIEGO

AKADEMIA TEOLOGII KATOLICKIEJ
WARSZAWA 1979

Studia z historii Kościoła w Polsce
Tom V

Praca zbiorowa

pod redakcją ks. Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego

Wykonano w Zakładzie Graficznym Politechniki Warszawskiej
Nakł. 600+30. Arkuszy druku 20,25. Papier offset. kl. V 70 g.
Oddano do druku 23. III. 1979 r. Zamówienie nr 309. S-79.

SPIS TREŚCI

Ks. STANISŁAW GRAD

KOŚCIELNA DZIAŁALNOŚĆ ARCYBISKUPA I PRYMASA JANA ŁASKIEGO

PRZEDMOWA

Wykaz prac doktorskich i magisterskich, jakie powstały na seminarium Nowożytnej Historii Kościoła Powszechnego i w Polsce do czerwca 1975 r., zamieściłem w Przedmowach do I i III tomu "Studiów". Doktorskich napisano 11, magisterskich 24. Od tego czasu do września 1976 r. opracowano dalsze dysertacje.

Rozprawy doktorskie:

Ks. Stanisław Grad: Kościelna działalność arcybiskupa i prymasa Jana Łaskiego, stron 241; Ks. Tadeusz Krahel: Historiografia (Archi) diecezji Wileńskiej do 1939 roku, stron 307; Ryszard Żmuda: Działalność dydaktyczna i pisarska profesorów i wychowawców warszawskiej Akademii Duchownej (1837 - 1867), stron 330; Ks. Michał Grzybowski: Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego 1773-1785, stron 334; Ks. Witold Kujawski: Krzesław z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski, stron 216; S. Teresa Frącek: Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Marii w latach 1939--1945, stron XXIV, 489.

Prace magisterskie:

Ks. Andrzej Papierowski: Akcja społeczno-kościelna w Archidiecezji Warszawskiej w latach 1918 - 1939, stron 129; Ks. Kazimierz Leń TJ: Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów św. Jana w Jarosławiu, stron 220; Ks. Bolesław Micewski CR: Parafia sulisławska, stron 160; S. Bogumiła Liszewska: Siostry Miłosierdzia w szpitalach warszawskich w latach 1817-1907, stron 110. - Poza tym przy Katedrze Nowożytnej Historii Kościoła Powszechnego i w Polsce powstały dwie dysertacje magisterskie z zakresu najnowszej historii kościelnej, którymi kierował ks. doc. Franciszek Stopniak, a mianowicie: Ks. Jan Sopicki SAC: Wyższe Seminarium Duchowne polskiej Prowincji Księży Pallotynów w latach okupacji 1939 - 1945, stron 155; Stanisław Świderski: Przejawy życia religijno-kościelnego w latach okupacji hitlerowskiej 1939 - 1944, stron 225.

Na seminarium Średniowiecznej Historii Kościoła Powszechnego i w Polsce powstały pod kierunkiem ks. doc. Mariana Banaszaka od 1974 r. następujące prace: Doktorskie: Ks. Teofil Wojciechowski: Tomasz Strzę-

piński 1398-1460, stron X, 356; Ks. Edward Napierała: Historia Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wlkp. za rządów ks. Edmunda Nowickiego 1945-1951, stron 185; Ks. Józef Sojda: Dzieje parafii Matów, stron 228. - Magisterskie: Maria Gwardecka: Zabiegi o unię kościelną w Państwie Polskim 1368-1444, stron 43; Zdzisław Żak: Wkład Józefa Widajewicza do mediewiśtyki kościelnej, stron 66; Grzegorz Polak: Antoni Prochaska. Wkład do mediewistyki kościelnej, stron 88; Bożena Laska: Mediewistyka kościelna w działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego 1886-1939, stron 115.

Poprzednik ks. M.Banaszaka na katedrze śp. ks. prof. Henryk Rybus wypromował 5 doktorów i 22 magistrów.

W niniejszym tomie zamieszcza się dwie rozprawy doktorskie. Praca ks. T.Krahela, ukazująca dokładnie dotychczasowy stan badań nad dziejami diecezji wileńskiej, została pomyślana jako przygotowanie terenu pracy dla przyszłego historyka-monografisty tej diecezji. Biskupstwo wileńskie bowiem posiada olbrzymią literaturę (naukową i nienaukową), z tym że niektóre problemy z jego dziejów zostały już dobrze zbadane, inne są jeszcze nietknięte. Dodać trzeba, że historia tej diecezji budzi ostatnio zainteresowanie u historyków nie tylko polskich, ale - i to głównie - u litewskich i białoruskich. Uporządkowanie tej literatury i jej ocena są celem wymienionej pracy.

Rozprawa ks. St.Grada zajmuje się prymasem Janem Łaskim, postacią dobrze znaną naszej nauce historycznej z działalności politycznej. Jednakże nikt nie zbadał dotąd gruntownie prac Łaskiego na polu kościelnym. Problemem tym zajął się właśnie ks. Grad, a tym samym wypełnił lukę w istniejącej historiografii słynnego arcybiskupa i prymasa.

W obu rozprawach pominięto osobne wykazy źródeł i opracowań, a całą dokumentację zawarto w przypisach.

Warszawa, 30 maja 1978.

Ks. Hieronim Eug. Wyczawski

Ks. TADEUSZ KRAHEL

HISTORIOGRAFIA (ARCHI)DIECEZJI WILEŃSKIEJ DO 1939 ROKU

Wstęp

Od 1387 r. zostały złączone na szereg wieków z historią Kościoła Katolickiego w Polsce kościelne dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z Polski bowiem Litwa przyjęła wiarę chrześcijańską, a jej biskupstwa weszły w skład metropolii gnieźnieńskiej. Abstrahując od powiązań politycznych, już ta kościelna łączność uzasadnia wystarczająco zainteresowanie historyków Kościoła w Polsce również dziejami diecezji litewskich. Zresztą zbadanie ich historii jest konieczne do poznania dziejów Kościoła w całej Rzeczypospolitej.

W studiach nad historią Kościoła Katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim poczesne miejsce muszą zająć badania nad dziejami diecezji wileńskiej ze względu na jej stołeczny charakter i największy obszar. Wprawdzie na temat biskupstwa wileńskiego napisano już wiele, ale trudno się rozeznać w narosłej literaturze. Potrzeba było odrębnego studium, aby ustalić należycie dotychczasowy stan badań. Zwykłym miejscem do tego rodzaju rozważań byłby wstęp do monografii diecezji wileńskiej. Ze względu jednak na ogrom istniejących opracowań, na konieczność oddzielenia opracowań naukowych od literatury pseudohistorycznej i opracowań wartościowych od prac przestarzałych, następnie dla ustalenia problematyki już opracowanej oraz zagadnień dyskusyjnych i w ogóle nietkniętych, podjąłem osobną w tym względzie pracę.

Historia diecezji wileńskiej należy do wielkich problemów. Składa się na to wiele czynników: okres jej trwania - prawie 600 lat, obszar - w przeszłości obejmowała terytoria należące dziś do Litewskiej Republiki Radzieckiej, do Białoruskiej RR, do Łotewskiej RR, nawet do Rosyjskiej Federacyjnej RR i częściowo do Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, specyfika diecezji - różne narodowości i wyznania na jej terenie, jej bardzo złożona przeszłość polityczna i Kościelna.

Przedmiotem niniejszego studium jest przedstawienie aktualnego stanu badań nad dziejami diecezji i archidiecezji wileńskiej od jej początków po rok 1939. Uwzględnia się tu również stan źródeł drukowa-

nych, tzn. co i jak zostało dotąd opublikowane, czy można na istniejących wydawnictwach źródłowych polegać i w jakim stopniu zostały one dotychczas wykorzystane. Próbuję też odpowiedzieć na pytanie, czy już jest czas na pisanie na podstawie istniejącej literatury syntezy dziejów diecezji.

Diecezję wileńską erygował pap. Urban VI bullą "Romanus Pontifex" z dnia 12 III 1388 r. na prośbę króla Władysława Jagiełły, który rok wcześniej uposażył ją dobrami ziemskimi[1]. Wymienioną bullę wykonał z polecenia papieskiego biskup poznański Dobrogost. Pierwszym ordynariuszem diecezji został Andrzej herbu Jastrzębiec, dotychczasowy biskup Seretu. Na mocy tej samej bulli erekcyjnej została utworzona kapituła katedralna, składająca się z 2 prałatów i 10 kanoników, powiększona z biegiem lat do 18 członków (6 prałatów i 12 kanoników)[2]. Hojnie wyposażone przez Jagiełłę nowe biskupstwo otrzymało dalsze nadania od wielkiego księcia Witolda, a potem od innych wielkich książąt i królów polskich, a także magnatów litewskich. Podstawową jednak część posiadłości biskupstwa wileńskiego stanowiły nadania Jagiełły i Witolda (w 1539 r. prawie 70% całości majątku[3]).

Biskupstwo wileńskie objęło swym zasięgiem północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego. W granicach tego biskupstwa znalazły się w całości tereny późniejszych województw: wileńskiego, trockiego, nowogródzkiego, mińskiego, połockiego, witebskiego i mścisławskiego oraz część województw podlaskiego i brzesko-litewskiego, a także, w wyniku późniejszych zmian granicznych, skrawek Żmudzi. Granice północne i wschodnie diecezji pokrywały się z granicami państwowymi i ulegały częstym zmianom z powodu ciągłych zmian terytorialnych na wschodzie i północy kraju. Pewna stabilizacja granic północno-wschodnich nastąpiła po utworzeniu biskupstwa smoleńskiego. Na północy diecezja wileńska graniczyła z biskupstwem inflanckim, utworzonym po przyłączeniu Inflant do Polski. Granice zachodnie z Prusami i diecezją płocką, a także południowe - z diecezją łucką i kijowską - były bardziej stabilne. Małe natomiast zmiany zaszły na zachodnim odcinku granicznym z biskupstwem żmudzkim[4]. W chwili pierwszego rozbioru kraju omawiana

---

[1] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. T.1. Kraków 1948 s.1-9, 20-22.

[2] J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie. Wilno 1912 s.107; J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań 1972 s.24.

[3] J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.96.

[4] B.Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939). Arch. Bibl. Muz. T.19: 1969 s.294-295. Skrócenia tytułów czasopism i wydawnictw zbiorowych oparłem na wykazie - L.Gorzelska-Dybowicz, I. Olszewska: Skróty tytułów czasopism i wydawnictw zbiorowych wychodzących w Polsce w latach 1945-1965. Warszawa 1968. Biblioteka Narodowa. Prace Instytutu Bibliograficznego, nr 10. Według zasad tam stosowanych skracałem też tytuły nie figurujące w tym wykazie.

diecezja obejmowała obszar 231 000 km² i była największą diecezją Rzeczypospolitej[5].

Sieć parafialna, której początki dał Jagiełło, fundując pierwsze kościoły parafialne, była na terenie diecezji wileńskiej, nawet po jej rozwinięciu się, bardzo rzadka. Wschodnie bowiem i południowe jej tereny były zamieszkane w olbrzymiej większości przez ludność prawosławną, a po unii brzeskiej z 1596 r. głównie przez unicką. Toteż na tych terenach parafie były bardzo rozległe. Gęstsza sieć parafii istniała w zachodniej części, a więc w województwach trockim, wileńskim, nowogródzkim, podlaskim i w powiecie mińskim województwa mińskiego. W poł. XVI w. było w diecezji ok. 259 kościołów parafialnych[6], a w 1744 r. ok. 407 i 30 filialnych[7].

Do pomocy biskupom ordynariuszom w pracy pasterskiej w tak rozległej diecezji powołano biskupów sufraganów. Najpierw powstała sufragania wileńska (początek XVI w.), później utworzono sufraganie terenowe, a mianowicie białoruską w 1-ej poł. XVII w., a po pierwszym rozbiorze kraju, gdy sufragania ta znalazła się pod panowaniem rosyjskim, powołano do życia sufraganię trocką[8].

Na terenie diecezji działały liczne zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie. Wśród nich najliczniejsi byli w poł. XVIII w. dominikanie i jezuici, oraz bernardyni i franciszkanie konwentualni. Szczególnie czynni byli tu jezuici, którzy prowadzili Akademię Wileńską, Alumnat Papieski i przez dłuższy czas również Seminarium Diecezjalne, a także szereg kolegiów. Z żeńskich zaś najliczniejsze były mariawitki, zgromadzenie powstałe na tym terenie, założone przez księdza diecezji wileńskiej Józefa Szczepana Turczynowicza.

Największe zmiany w diecezji zaszły w czasie rozbiorów. W 1795 r. biskupstwo wileńskie zostało nawet skasowane przez carową Katarzynę II, na szczęście reaktykował je Paweł I w 1797 r.[9] W tym okresie diecezja straciła olbrzymią część swego obszaru. Z jej terytorium utworzono arcybiskupstwo mohylewskie i biskupstwo mińskie, a część zagarniętą przez Prusy włączono do utworzonej w 1798 r. diecezji wigierskiej[10]. Według granic, zakreślonych papieskim dekretem "Pro commissa a Christo Domino" z 8 VIII 1798 r., obejmowała diecezja wileńska gubernię litewską (bez diecezji żmudzkiej) i kurlandzką[11]. W tym okre-

---

[5] W.Muller: Diecezje w okresie potrydenckim. W: Kościół w Polsce. T.2. Kraków 1969 s.75.
[6] J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.71.
[7] J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.178-181.
[8] Tamże, s.76, 83, 86.
[9] B.Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich. Arch.Bibl.Muz. T.20: 1970 s.301.
[10] Tamże, s.301-302.
[11] Tamże, s.302.

sie biskupstwo wileńskie, choć znacznie pomniejszone, posiadało 4 sufraganie: wileńską, trocką, brzesko-litewską i kurlandzką, 2 oficjały okręgowe: brzeski i kurlandzki, a także, oprócz kapituły katedralnej, 2 kapituły kolegiackie: brzesko-litewską i kurlandzką[12]. Konkordat z 1847 r. zacieśnił granice diecezji wileńskiej do terytorium guberni wileńskiej i grodzieńskiej i na takim obszarze, z czasowymi tylko zmianami (przyłączenie diecezji mińskiej), przetrwała do pierwszej wojny światowej.

Od 1798 r. diecezja wileńska należała do metropolii mohylewskiej. Kościół na tym terenie przechodził różne koleje, prześladowanie i ucisk, zwłaszcza po powstaniu listopadowym i styczniowym, a także okresy względnego spokoju. Zniszczono prawie całkowicie życie zakonne, skasowano wiele parafii, a dużo kościołów zamieniono na cerkwie prawosławne[13]. Od śmierci bpa A.B.Kłągiewicza w 1841 r. do odzyskania niepodległości ani jeden biskup wileński, poza bpem A.F.Audziewiczem (+1895), nie umarł w swojej diecezji. Wszyscy bywali zsyłani na wygnanie. Dopiero odzyskanie niepodległości umożliwiło znowu swobodną pracę Kościoła Katolickiego na tym terenie. Działalność tę jednak zaczęły komplikować narastające od końca XIX w. problemy narodościowe, które na arenie kościelnej szczególnie dały o sobie znać w formie konfliktów między Litwinami, Polakami, a później i Białorusinami o używanie języków narodowych w kościołach.

W długim okresie istnienia biskupstwa wileńskiego były pewne próby wyniesienia go do rangi arcybiskupstwa. Aż do XX w. były one jednak nieskuteczne. Dopiero w odrodzonym państwie polskim bullą pap. Piusa XI "Vixdum Poloniae unitas" z 28 X 1925 r. zostało Wilno podniesione do rangi arcybiskupstwa i metropolii, w skład której, oprócz archidiecezji wileńskiej, weszły diecezja łomżyńska i pińska[14]. Wówczas też zakreślono nowe granice, w ramach których arcybiskupstwo wileńskie obejmowało 55 860 km^2 obszaru. W 1926 r. liczyło ono 25 dekanatów, 359 parafii i 1 209822 wiernych[15], natomiast w 1939 r. znajdowało się tu 30 dekanatów, 365 parafii (w tym 7 obrządku bizantyjskiego), 111 kościołów filialnych, klasztornych i kaplic publicznych,

---

[12] Zob. schematyzmy diecezji wileńskiej z lat 1800-1806, drukowane razem z rubrycelami, które wówczas nosiły tytuł "Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Vilnensi...".

[13] W.Urban: Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965). Roma 1966 s.229-232; A.Ważyński: Litwa pod względem prześladowania w niej Rzymsko-katolickiego Kościoła... Poznań 1872 s.23, 52 nn.

[14] B.Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich. Arch.Bibl.Muz. T.22: 1971 s.319 nn.

[15] Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1926. Vilnae 1926 s.29-102.

oraz 1 465 484 wiernych[16]. Na terenie archidiecezji zamieszkiwało ponadto dużo przedstawicieli innych wyznań, głównie prawosławnych i Żydów. Tak np. w 1931 r. ogół ludności na terenie archidiecezji wynosił 2 467 000, w tym 1 453 000 katolików, 721 000 prawosławnych, 256 000 Żydów, 12 000 ewangelików oraz 25 000 wyznawców innych religii[17].

W wyniku zmienionych granic politycznych po drugiej wojnie światowej część archidiecezji z Wilnem znajduje się obecnie w granicach Litewskiej Republiki Radzieckiej, największy jej obszar na terenie Białoruskiej, oraz najmniejszy skrawek, leżący 64 parafii i zwany archidiecezją w Białymstoku, w granicach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Przedmiotem rozprawy - jak już zaznaczono - jest przedstawienie aktualnego stanu badań nad diecezją i archidiecezją wileńską do 1939 r., tzn. do momentu, który przyniósł naszemu arcybiskupstwu wielkie zmiany natury politycznej i kościelnej. Pragnę zaznaczyć, że praca ogranicza się do Kościoła Rzymsko-Katolickiego, stąd pominięto Cerkiew Unicką, a tym bardziej Prawosławną i Kościoły Protestanckie. Zarówno bowiem literatura o Kościele Grecko-katolickim, jak i o wyznaniach akatolickich nadaje się na odrębne studium. Wspominam o nich jedynie pod kątem współżycia z katolikami.

Pracę podzieliłem na 4 rozdziały. Pierwszy poświęciłem historykom, którzy pisali o różnych zagadnieniach z dziejów diecezji wileńskiej. W drugim omówiłem wydawnictwa źródeł, w trzecim opracowania, a w czwartym przedstawiłem wnioski i postulaty, wynikające z przestudiowania opublikowanego materiału źródłowego oraz narosłych dotąd opracowań. Jest rzeczą zrozumiałą, że rozdział trzeci, traktujący o opracowaniach, najbardziej się rozrósł, ponieważ jest ich ogromnie dużo. Dla uzyskania lepszej przejrzystości zastosowałem podział na drobniejsze jednostki.

Należy przy tym zaznaczyć, że w ostatnich latach przybywa sporo nowych publikacji, dotyczących dziejów diecezji wileńskiej. Ponieważ trudno jest na bieżąco do wszystkich dotrzeć, dlatego w zasadzie ograniczyłem się do prac, które ukazały się drukiem do 1973 r. włącznie. Te starałem się zebrać w komplecie. Natomiast, poza nielicznymi wyjątkami, nie uwzględniałem publikacji, które wyszły z druku w latach 1974-75.

Pisząc tę rozprawę o stanie badań nad największą diecezją Rzeczypospolitej i o bardzo skomplikowanej przeszłości politycznej i koś-

---

[16] Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro anno Domini 1939. Vilnae 1939 s.29-135.

[17] M.Pirożyński, S.Szczech: Rocznik statystyczny Kościoła Katolickiego w Polsce. Rok pierwszy 1937. Lublin 1938 s.12.

cielnej, natrafiałem na różne trudności, które zawsze z wielką życzliwością pomagał mi rozwikłać mój Promotor ks. prof. dr hab. Eugeniusz Hieronim Wyczawski. Za cenne uwagi i cały trud włożony w kierowanie moją pracą badawczą składam Księdzu Profesorowi wyrazy mojej szczerej i głębokiej wdzięczności.

1. HISTORYCY DIECEZJI WILEŃSKIEJ

1.1. Historycy polscy

Pierwszym historykiem, który w szczególniejszy sposób zajął się dziejami Kościoła na Litwie, był Wojciech Wijuk Kojałowicz. Wprawdzie już wcześniej znajdujemy pewne wiadomości o przeszłości kościelnej Litwy w kronikach Jana Długosza, Marcina Bielskiego, Bernarda Wapowskiego czy Macieja Stryjkowskiego, ale są to krótkie informacje, głównie o chrzcie Litwy i Żmudzi i założeniu tam biskupstw. W przeciwieństwie do kronikarzy Kojałowicz dał nam odrębne opracowanie dziejów Kościoła na Litwie, w tym głównie w ramach diecezji wileńskiej[1].

Wojciech Wijuk Kojałowicz urodził się w 1609 r. w Kownie. Pochodził z rodziny, która wydała aż trzech jezuitów, braci Kazimierza, Piotra i wymienionego Wojciecha, najwybitniejszego spośród nich. Do zakonu jezuitów wstąpił Wojciech w 1627 r., uczył się w Braniewie i Wilnie, potem piastował różne funkcje zakonne, w tym i w Akademii Wileńskiej, której był nawet rektorem w latach 1654-1655. Większą część swego życia spędził na Litwie, ostatnie zaś lata (po 1666 r.) w Warszawie, gdzie też zmarł 6 X 1677 r.[2].

Kojałowicz był historykiem i polemistą religijnym. Jego zainteresowania historyczne skupiały się na dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Główny tytuł do sławy stanowią jego herbarze: "Nomenclator familiarum et stemmatum M.Ducatus Lithuaniae" i "Compendium"[3] oraz największe jego dzieło "Historiae Lithuanae pars prior..." i "Historiae Lithuanae pars altera..."[4]. Ta ostatnia praca, w której dzieje

---

[1] Miscelanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium. Vilnae 1650.

[2] W.Dworzaczek: Kojałowicz Wijuk Wojciech. W: Pol. słow.biogr. T.13 s.270-272; Z.Ivinskis: Kojalavicius Vijukas Albertas (Vaitiekus). W: Lietuviu enciklopedija. T.12: 1957 s.194-197; J.Tijunelite: Albiert Wijuk Kojałowicz - chronist XVII w. Acta Baltico-Slavica. T.8: 1973 s.95-107.

[3] Por. W.Dworzaczek: Genealogia. Warszawa 1959 s.111.

[4] Część 1-sza została wydana w 1650 r. w Gdańsku, a 2-ga w 1669 r. w Antwerpii.

Litwy doprowadził do śmierci króla Zygmunta Augusta, niewiele przerasta kronikę M.Stryjkowskiego.

Z publikacji Kojałowicza, dotyczących dziejów Kościoła, najważniejsze są "Miscelenea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium", opublikowane w Wilnie w 1650 r. Wypada też uwzględnić wkład omawianego autora do dzieła, wydanego w 1672 r. w Monachium przez Wilhelma Gumppenberga pt. "Atlas Marianus quo Sanctae Dei Genetricis Mariae Imagines Miraculosorum origines duodecim historiarum centuriis explicantur". Spod pióra W.Kojałowicza wyszły zamieszczone tam opisy i historie miejsc łaskami słynących na Litwie. Dla pełniejszego obrazu można też wspomnieć panegiryczne, bez wartości naukowej, życiorysy biskupów wileńskich od W.Protasewicza do A.Wojny, zamieszczone w wydanej pod redakcją W.Kojałowicza przez Akademię Wileńską książce z okazji stulecia zakonu jezuitów[5]. Tymi pracami, mimo ich różnej wartości, zasłużył Wojciech Kojałowicz na miano najwybitniejszego historyka Kościoła na Litwie w dobie przedrozbiorowej.

Z XVIII-wiecznych autorów na wyróżnienie zasługuje wileński jezuita Stanisław Rostowski. Urodził się on w Wilnie w 1726 r., tam też ogniskowała się cała jego działalność, do profesury Akademii Wileńskiej włącznie. Zmarł w 1782 r. Opublikował w Wilnie w 1768 r. "Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima"[6], w której to pracy przedstawił dzieje jezuitów prowincji litewskiej do 1664 r. na tle dziejów Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim.

Na wspomnienie zasługuje także jezuita Adam Ignacy Naramowski (1681-1736)[7], który w latach 1724-1726 wydał w Wilnie 2 tomową pracę pt. "Facies rerum Sarmaticarum...", zawierającą m.in. ujęte panegirycznie biografie biskupów wileńskich. Inny jezuita Jan Antoni Preuschoff (1663-1721) w Wilnie w 1707 r. opublikował książkę pt. "Universitas Vilnensis Jagiellonico-Batoreana", w której broni Akademii Wileńskiej przed zarzutami M.Zalaszowskiego, odmawiającego jej miana uniwersytetu[8].

Wszyscy wymienieni dotąd historycy należeli do zakonu jezuitów i byli związani z Akademią Wileńską, bądź jako profesorowie, bądź jako

---

5 Gratiae seculares Pontificibus, Regibus, Presulibus et Protectoribus Soc. Jesu in Magno Ducatu Lithuaniae. Vilnae 1640.

6 Drugie wydanie tej książki ukazało się w Wilnie w 1772 r. Zob. K. Dębiński: Rostowski Stanisław. W: Encyklopedia kościelna. T.23. Warszawa 1899 s.487. Ponadto wydał ją jeszcze raz jezuita Martinow w 1877 r. w Paryżu-Brukseli. Był jeszcze rękopis części drugiej, lecz zaginął (Bieliński J.: Uniwersytet Wileński (1571-1831). T.3. Kraków 1900 s.308).

7 W.Knapiński: Naramowski Adam. W: Encyklopedia kościelna. T.15. Warszawa 1833 s.545-547.

8 M.Zalaszowski opublikował w 1700 r. w Poznaniu "Jus Regni Poloniae..." (T.1), w którym na s.615 pisze, że Akademia Wileńska nie ma prawa nazywać się uniwersytetem.

jej uczniowie. Kasata Towarzystwa Jezusowego, a zwłaszcza trudna sytuacja chylącego się ku upadkowi państwa, negatywnie odbiły się i na nauce historyczno-kościelnej wileńskiego środowiska. Jej renesans nastąpił dopiero w początkach XIX w., kiedy to odnowiony Uniwersytet Wileński przeżywał okres swej świetności. Profesorowie, Joachim Lelewel (1780-1861), Ignacy Daniłowicz (1788-1842), Ignacy Onacewicz (1780-1845), Józef Jaroszewicz (1793-1860) potrafili zaszczepić swoim słuchaczom umiłowanie dziejów narodowych i zachęcić ich do badań historycznych, w tym także nad przeszłością kościelną. Założenie w Wilnie polskich pism periodycznych, jak "Dziennik Wileński" (1805-1806, 1815-1830) "Tygodnik Wileński" (1816-1822), "Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej" (1820-1824) umożliwiło druk historycznych artykułów i materiałów, dotyczących m.i. i kościelnych spraw Litwy. Rozwiniętych badań historycznych nie zahamowało zamknięcie Uniwersytetu. Były one kontynuowane i wydały plon w postaci szeregu publikacji samoistnych, jak i artykułów, drukowanych na łamach czasopism "Wizerunki i Rozstrząsania Naukowe" (1837-1843), "Atheneum" (1841-1851), "Teka Wileńska" (1857-1858) i "Pismo Zbiorowe Wileńskie" (1859-1862)[9].

Z profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, zasłużonych badaniami nad przeszłością Kościoła na Litwie, w tym głównie diecezji wileńskiej, należy wymienić Ignacego Daniłowicza, Józefa Jaroszewicza i Michała Homolickiego. Daniłowicz urodził się w 1788 r. we wsi Hryniewicze na Podlasiu. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim, a potem był tam profesorem prawa. Wydalony z Wilna wraz z J.Lelewelem po procesie filaretów wykładał na uniwersytetach w Charkowie, Kijowie i Moskwie. Zmarł w 1842 r. w Grefenbergu[10]. Interesował się szczególnie historią prawa polskiego i litewskiego. Z prac mających znaczenie dla badań nad dziejami Kościoła na Litwie szczególne miejsce zajmuje 2-tomowy "Skarbiec diplomatów", wydany pośmiertelnie przez Jana Sidorowicza w Wilnie w latach 1860-1862.

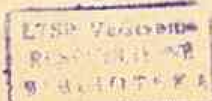
Józef Jaroszewicz, też wychowanek wileńskiej Uczelni i od 1826 r. profesor prawa krajowego, urodził się w Bielsku na Podlasiu w 1793 r. (tamże zm. w 1860)[11]. Napisał on m.in. 3-tomowe dzieło "Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca

---

9 "Wizerunki..." były redagowane przez Ignacego Szydłowskiego i Leona Rogalskiego. "Atheneum", redagowane przez J.I.Kraszewskiego, doczekało się swego historyka w osobie Wandy Roszkowskiej-Sykałowej: Atheneum Józefa Ignacego Kraszewskiego 1841-1851. Zarys dziejów i bibliografia zawartości. Wrocław 1974. "Teka Wileńska" i "Pismo Zbiorowe Wileńskie" omówione zostały przez Małgorzatę Stolzman w publikacji "Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora". Warszawa-Kraków 1973 Zeszyty Naukowe UJ 321. Prace Historycznoliterackie. Z.26.

10 T.Turkowski: Daniłowicz Ignacy. W: Pol. słow. biogr. T.4 s. 412-414.

11 M.Serejski: Jaroszewicz Józef. W: Pol. słow. biogr. T.11 s.12.

XVIII w." (Wilno 1844-1845), którego trzeci tom w przeważnej mierze został poświęcony dziejom kościelnym Litwy, głównie reformacji, jezuitom, pijarom, szkolnictwu; ponadto w tomie 2-gim omówił autor także chrystianizację Litwy i Żmudzi. Prace J.Jaroszewicza i I.Daniłowicza dziś nie przedstawiają już naukowej wartości, a są jedynie świadectwem XIX-wiecznego zainteresowania dziejami i ówczesnego poziomu nauk historycznych.

Wychowankiem i profesorem Uniwersytetu Wileńskiego był również Michał Homolicki, z tym tylko, że nie na Wydziale Prawa, ale Medycyny. On to otwiera listę lekarzy wileńskich (J.Bieliński, W.Zahorski), którzy bardziej wsławili się uprawieniem historii niż swoją zawodową specjalnością. M.Homolicki, syn księdza unickiego, urodził się w 1791 r. w Białowieżach na Polesiu. Pomimo próśb ojca, innych unickich księży, krewnych i przyjaciół, "aby nie kalał imienia i stanowiska swego ojca zajęciami w szkole felczerskiej", rozpoczął w 1808 r. studia medyczne na Uniwersytecie w Wilnie[12]. W latach 1817-1824 zajmował w nim stanowisko profesora fizjologii; zrezygnował z katedry z powodu braku zdrowia. Zmarł w Wilnie w 1860 r. Z jego prac historycznych na uwagę zasługują przede wszystkim prace o katedrze wileńskiej[13] oraz bardzo obszerne recenzje dzieła J.I.Kraszewskiego "Wilno od początków jego do roku 1750"[14]. Pomimo braków metodycznych prace jego mają pewną wartość ze względu na ich źródłowość.

Józef Ignacy Kraszewski (1812-1887), uczeń Uniwersytetu Wileńskiego, najpłodniejszy polski powieściopisarz[15], zasłużył się dla Wilna i diecezji wileńskiej 4-tomowym dziełem "Wilno od początków jego do roku 1750" (Wilno 1840-1842), w którym przedstawił historię katedry i kapituły, kościołów i klasztorów, szkolnictwa, reformacji, drukarstwa. Ze względu na oparcie pracy na źródłach ma ona pewną wartość do dzisiaj.

---

12 J.Bieliński: Uniwersytet Wileński. T.3. Kraków 1900 s.197.

13 Katedra wileńska. Ozdobienie i wyporządzenie kościoła katedralnego wileńskiego, oraz kilka słów o pożytkach z ozdoby i dostojności obrzędów kościelnych. Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T.1: 1838 s.1-113; Katedra wileńska. Odnowa kaplicy św. Kazimierza z historycznemi o dawnym jej stanie wiadomościami. Tamże. T.13: 1840 s.1-123, T.14: 1840 s.5-81 i T.24: 1843 s.223-234.

14 Kilka uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750 przez J.I.Kraszewskiego. Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T.22: 1841 s.221; T.23: 1842 s.5-207; T.24: 1843 s.177-210 i 235-268. Recenzje te ogłaszał anonimowo. Kraszewski miał za nie żal do ich autora (Zob. Kraszewski: Wilno... T.4 s.XV-XVI).

15 W.Danek: Kraszewski Józef Ignacy. W: Pol. słow. biogr. T.15 s.221-229; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. T.12: S.Słupkiewicz, L.Śliwińska, W.Roszkowska-Sykałowa: Józef Ignacy Kraszewski. Zarys bibliograficzny. Kraków 1966.

Jednym z najbardziej czynnych i najbardziej zasłużonych dla historii Litwy w środowisku wileńskim w okresie naukowego jego rozkwitu był Michał Baliński. Urodził się w 1794 r. w Terespolu w Połockim, a uczył się w Wilnie (w gimnazjum i uniwersytecie). Od 1816 r. redagował razem z J.Lelewelem "Tygodnik Wileński". Należał do Towarzystwa Szubrawców. Za udział w przygotowaniach do powstania w 1831 r. był więziony. Lata 1836-1847 spędził w Warszawie, późniejszy zaś okres znowu na Litwie, zajmując się w gospodarstwem (majątek Jaszuny) i pracą naukową. Sprawował różne funkcje społeczne. Był m.in. kuratorem gimnazjum i instytutu szlacheckiego w Wilnie oraz wiceprezesem Komisji Archeologicznej. Był także członkiem Towarzystwa Naukowego w Krakowie i Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu. Zmarł w 1864 r.[16] Dla historyka Kościoła na Litwie szczególne znaczenie mają jego prace o Akademii Wileńskiej[17], następnie o samym Wilnie[18], wreszcie 3-ci tom "Starożytnej Polski pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym"[19], poświęcony Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, a opisujący m.in. litewskie kościoły, w tym w znacznej części w diecezji wileńskiej. Jako uczeń Lelewela i Daniłowicza był Baliński nie amatorem, lecz historykiem wykształconym, co zresztą widać z jego publikacji, opartych na źródłach i krytycznych.

Ciekawą postacią był Teodor Narbutt. Urodził się w Szawrach pod Lidą w 1784 r. Studia ukończył na Wydziale Matematyki i Inżynierii w Wilnie. Jakiś czas służył w wojsku, głównie jako budowniczy fortyfikacji. Po utracie słuchu osiadł w 1812 r. w swoim rodzinnym majątku w Szawrach i odtąd obok gospodarstwa, zajmował się badaniami historycznymi. Zmarł w 1864 r. po ciężkich przejściach osobistych (syn Ludwik zginął w powstaniu, dworek zniszczono i wywieziono zgromadzone zbiory starożytności litewskich[20].

Narbutt pisał dużo o Litwie, lecz ze stanowiska nacjonalistycznego litewskiego, poza tym - jak słusznie zauważył J.Ochmański - prace jego są "wytworem typowym dla romantycznej historiografii, przedkładającym patriotyczne intencje nad krytyczną metodą badawczą, pełnym patosu, mnóstwa fantastycznych hipotez, zmyślonych faktów, które w szlachetnych pobudkach autora miały upiększyć i wywyższyć dzieje litewskie"[21]. Tę opinię, odnoszącą się głównie do "Dziejów starożytnych na-

---

16 T.Turkowski: Baliński Michał. W: Pol. słow. biogr. T.1 s.240-242.
17 Dawna Akademia Wileńska. Petersburg 1862.
18 Historia miasta Wilna. T.1-2. Wilno 1936; Opisanie statystyczne miasta Wilna. Wilno 1835.
19 Warszawa 1846.
20 Nowy Korbut. T.8 s.439; J.Bieliński: Uniwersytet Wileński. T.3 s.455.
21 J.Ochmański: Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku. Białystok 1965 s.96.

rodu litewskiego" (T.1-9 Wilno 1835-1841), można rozciągnąć i na "Pomniejsze pisma historyczne" Narbutta (Wilno 1856), wzbudzające szczególnie zainteresowanie historyków Kościoła, jako że pokaźna ich część dotyczy różnych spraw kościelnych diecezji wileńskiej. Przez długi czas wielu historyków, zasugerowanych wzmiankami Narbutta o wykorzystanych przezeń źródłach i okolicznościach dotarcia do nich, bezkrytycznie powoływało się na nie. Tymczasem wiele z przekazów Narbutta okazało się falsyfikatami[22].

Zainteresowania historyczne kolejnego autora, ks. Antoniego Moszyńskiego, były w jakimś stopniu uwarunkowane przynależnością do zakonu pijarów. Urodził się w 1800 r. na Wołyniu, a na Uniwersytecie Wileńskim uzyskał stopień doktora teologii. Jako pijar uczył w szkołach swego zakonu w Poniewieżu i Lubieszowie. Ponadto po sekularyzacji był dziekanem pińskim, prałatem katedry mińskiej i asesorem Kolegium Duchownego w Petersburgu. Należał także do Krakowskiego Towarzystwa Naukowego oraz od 1873 r. był członkiem krakowskiej Akademii Umiejętności. Życie zakończył w Lubieszowie w 1893 r., w którym przed 10-ciu laty osiadł na probostwie[23]. W swych pracach historycznych zajmował się głównie przeszłością zakonu pijarów na Litwie. Był wierny źródłom, chociaż nie troszczył się o kompletny ich zbiór, oraz krytycznie ujmował przedstawiane zagadnienia. Najbardziej nas interesują jego prace o sporze pijarów z jezuitami w Wilnie w XVIII w.[24], dalej o słynnym pijarze Macieju Dogielu[25], o pijarze Kazimierzu Narbucie[26] oraz o kolegium jezuickim w Połocku[27]. Godne odnotowania są nadto opracowania historii kolegiów pijarskich w Lubieszowie i w Międzyrzeczu Koreckim, znajdujących się poza granicami diecezji wileńskiej.

Bardzo czynnym w naukowym środowisku wileńskim był Adam Honory Kirkor, redaktor i wydawca oraz autor własnych prac, których nie może pominąć badacz dziejów kościelnych Wilna. Urodził się w 1818 r. w gu-

---

22 Zob. A.Wysłouch: Łodziata i Hilarion. W: Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych. Warszawa 1899 s.69-95; H.Łowmiański: Sfałszowany opis obwarowania m. Wilna. Aten.wil. R.3: 1925/26 s.82-94; K.Chodynicki: Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim. Tamże. R.3: 1925/26 s.387-401; L.Krawiec: Rzekome zaburzenia studenckie w Wilnie 1644 r. W: Księga pamiątkowa Koła Historyków Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno 1933 s.69-79; P.Reklaitis: Katuri Vilniaus Katedros paveikslai. Aidai. R.1956 s.15-29.

23 Nowy Korbut. T.8 s.426-427.

24 Wiadomość o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi (r. 1723-1753). Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T.2: 1838 s.118-153.

25 Maciej Dogiel. Tamże, s.77-117.

26 Kazimierz Narbutt. Atheneum. R. 1842 T.4 s.180-191.

27 Kolegium jezuickie w Połocku. Pobieżna wzmianka historyczna. W: Upominek Wileński. Pismo zbiorowe poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu... Wilno 1879 s.170-182.

berni mohylewskiej, uczył się w gimnazjum w Mohylewie, a potem w Wilnie. Po skończeniu nauki w 1838 r. działał do 1867 r. na terenie Wilna. Tu był redaktorem i wydawcą pism: Radegest, Pamiętniki Umysłowe, Teka Wileńska, Kurier Wileński i Wileńskij Wiestnik[28]. W 1867 r. wyjechał do Petersburga, a w 1871 r. osiadł w Krakowie, gdzie zajął się badaniami archeologicznymi z ramienia Akademii Umiejętności. Zmarł w 1886 r.[29]. Najwartościowsze dla historyka Kościoła na Litwie prace Kirkora ukazały się w druku już po jego wyjeździe z Wilna. Są nimi "Bazylika litewska"[30] i "Skarbiec katedralny w Wilnie"[31]. Autor nie tylko wykorzystał istniejące opracowania, ale sięgnął i do archiwaliów kapitulnych, a przez to dał prace wartościowe, chociaż dziś już przestarzałe. Odnotować należy także "Przechadzki po Wilnie i jego okolicach"[32], wydane pod pseudonimem Jana ze Świsłoczy, a jako przewodnik napisane ze znawstwem. W pracy tej opisał godne uwagi obiekty w Wilnie i w okolicach, dając rzeczowy rys historyczny i charakterystykę współczesnego stanu kościołów, klasztorów, cerkwi, szpitali, cmentarzy oraz wileńskiego Muzeum Starożytności.

Należy tu też wymienić twórcę wspomnianego Muzeum Starożytności, Eustachego Tyszkiewicza, prezesa Wileńskiej Komisji Archeologicznej. Tyszkiewicz (1814-1873) był bardziej archeologiem, etnografem i powieściopisarzem niż historykiem[33]. Dla diecezji wileńskiej zasłużył się wydaniem pracy o zakonach męskich i żeńskich na jej terenie[34] oraz opublikowaniem "Rękopisu X.Bagińskiego dominikanina prowincji litewskiej (1747-1874)"[35], zawierającego różne wiadomości współczesne piszącemu te notatki, odnoszące się do Litwy, a zwłaszcza tamtejszych dominikanów.

Na trwałe do historiografii diecezji wileńskiej weszli dwaj autorzy żywotów biskupów wileńskich: ks. Alojzy Osiński (1770-1842) i ks. Wincenty Przyałgowski (1818-1878). Pierwszy z nich był prałatem katedry wileńskiej i rektorem Akademii Duchownej w Wilnie w latach 1833--1839, pod koniec życia biskupem sufraganem łuckim. Przed 1836 r. o-

---

28 M.Stolzman: Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora. Warszawa--Kraków 1973.

29 D.Fajnhauz: Adam Honory Kirkor. W: Pol. słow. biogr. T.12 s.475--478.

30 Kraków 1886, odb. z Przegl. Powsz.

31 Kłosy. R. 1877 T.2 s.161-197.

32 Wyd. 2 Wilno 1859.

33 Nowy Korbut. T.9 s.242-244.

34 Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej. Teka Wileńska. R. 1857 T.2 s.231-276; R. 1858 T.3 s.223-273 i T.4 s. 125-178.

35 Wilno 1854.

pracował on żywoty biskupów wileńskich, które już po śmierci autora przygotował do druku w 1856 r. H.Skimbrowicz w Warszawie. Wydawca jednak nie dostarczył kilku ostatnich arkuszy[36] i wydrukowana praca urywa się na 1649 r, na bpie Abrahamie Wojnie. Osiński przedstawił w niej chronologicznie, rok po roku, biografie i działalność poszczególnych biskupów oraz ważniejsze, związane z nimi wydarzenia. Wartościowszą i obszerniejszą pracą są "Żywoty biskupów wileńskich" Wincentego Przysłogłowskiego[37]. Na stanowisku kapelana wojskowego oraz zakładów dobroczynnych w Wilnie gruntownie studiował on źródła do dziejów wileńskich biskupów, w wyniku czego powstało dzieło, które do dziś nie straciło swej wartości. O samym autorze wiemy niewiele. Wiadomo tylko, że z Wilna wyjechał na kapelana wojskowego i proboszcza do Kronsztadu i wówczas własnym nakładem wydał omawiane dzieło. Ostatnie lata spędził w Moskwie, gdzie zmarł w 1878 r.[38]

Po powstaniu styczniowym życie naukowe w Wilnie zamarło. Wobec ucisku, jaki zapanował, nie było mowy o prowadzeniu tu badań nad przeszłością Litwy. Punkt ciężkości w badaniach lituanistycznych przesunął się odtąd na Kraków i Lwów. W ośrodkach tych już od połowy XIX w. prowadzone były badania nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego[39]. Ze względu na zainteresowanie sprawami kościelnymi na uwagę zasługują dominikanin Sadok Barącz (1814-1892), bernardyn Norbert Golichowski (1842-1923), kapucyn Wacław Nowakowski (1829-1902), publikujący pod pseudonimem Wacława z Sulgostowa oraz jezuita Stanisław Załęski (1843-1908), którzy prowadząc badania nad pewnymi problemami z terenu całej Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, uwzględniali i diecezję wileńską. S.Barącz opublikował prace: "Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce" (Lwów 1891), "Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce" (T.1-2 Lwów 1861) oraz "Pamiętnik zakonu WW. OO.Bernardynów w Polsce" (Lwów 1874), dając 3 rodzaje odnośnych informacji i z terenu diecezji wileńskiej. N.Golichowski w ogłoszonej w 1899 r. w Krakowie książce "Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce" dał m.in. wykazy klasztorów bernardyńskich w diecezji wileńskiej, odbytych tam kapituł, sesji prowincjałów i lektorów. W.Nowakowski zajął się cudownymi obrazami Matki Boskiej i oprócz ogólnej pracy "O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej" (Kraków 1902), szeroko uwzględniającej je i w naszej diecezji,

---

36 Skimborowicz wydał tę pracę pt. "Żywoty biskupów wileńskich". Zob. Nowy Korbut. T. 5 s.445.

37 T.1-3. Petersburg 1860.

38 Encyklopedia kościelna. T.22. Warszawa 1898 s.240.

39 J.Ochmański: Lituanistyka w Polsce (do 1965 r.). Rocz. hist. R.34: 1968 s.139 ns.

wydał także odrębne prace o Ostrej Bramie[40] oraz o obrazie w Białyniczach na Białorusi[41]. Ostatni zaś ze wspomnianych autorów, S.Załęski, opublikował obszerne dzieło "Jezuici w Polsce od 1555-1905" (T.1-5. Kraków 1900-1907), będące kopalnią wiadomości o jezuitach w diecezji wileńskiej. Autorzy tych prac nie mieli przygotowania historycznego i stąd do ich prac można mieć zastrzeżenia natury metodycznej. Ze względu jednak na podstawę źródłową ich dzieł mają one do dziś swoją wartość.

Godnym odnotowania jest działający w Poznaniu Józef Andrzej Łukaszewicz (1799-1873), historyk reformacji i oświaty. Dla badacza reformacji i szkolnictwa w diecezji wileńskiej cenne są jego prace "Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie" (T.1-2. Poznań 1842) oraz "Historia szkół w Koronie i w W. Ks. Litewskim od najdawniejszych czasów do r. 1794" (T. 1-4. Poznań 1849-1851)[42].

Szczególne miejsce w historiografii diecezji wileńskiej zajmuje Jan Marek Giżycki. Urodził się on w 1844 r. w Minkówce na Wołyniu. Po studiach w Odessie i Dorpacie był profesorem gimnazjum w Dorpacie, a potem w Mitawie, skąd za przekonania patriotyczne został usunięty i ostatnie 30 lat spędził w Krakowie, gdzie też w 1925 r. zmarł. Zainteresowania Giżyckiego koncentrują się głównie na dziejach klasztorów oraz szkolnictwa klasztornego na Litwie i Rusi. Interesował się również badaniami topograficzno-statystycznymi oraz genealogią i heraldyką[43]. Owocem jego badań był cały szereg publikacji samoistnych[44], jak również artykułów drukowanych w różnych czasopismach[45] oraz artykułów zamieszczonych w obu encyklopediach kościelnych (pod red. M.Nowodworskiego i pod red. Z.Chełmickiego). Są to wprawdzie nieraz fragmentaryczne wzmianki, ale bardzo cenne ze względu na oparcie na źródłach dziś już albo nieistniejących albo niedostępnych. Prace swoje

---

40 O cudownym obrazie Najśw. Maryi P.Ostrobramskiej w Wilnie. Wiadomość historyczna. Wyd.2 Kraków 1897.

41 O cudownym obrazie Matki Boskiej w kościele oo. karmelitów w Białyniczach. Wiadomość historyczna. Kraków 1899.

42 Łukaszewicz Józef Ignacy. W: Pol.słow.biogr. T.18 s.543-544.

43 C.Falkowski: Zmarli historycy. Kwart. teol. wil. R.4: 1926 s.265-268.

44 Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych. Kraków 1905; Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. Cz.1-2. Kraków 1918; Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Cz.1. Kraków 1917 i cz.2: Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków 1923.

45 Np. Kisbarówka. Kwart. lit. R.1: 1910 T.4 s.25-40; Mittheilungen uber das Kloster Wistycze. Cistercienser Chronik. R.2: 1890 nr 22; Kilka słów o karmelitach s. r. ob. w Mścisławiu. Litwa i Ruś. T.3: 1912 s.186-190; Wzmianka o karmelitach trzewiczkowych w Koleśnikach. Dwutyg. diec. wil. R.1913 s.246-248; Szkoły w woj. połockim w XVIII w. po pierwszym Kraju rozbiorze. Kwart. lit. R.1: 1910 T.2 s.67-80.

podpisywał Giżycki pseudonimem: Wołyniak, Gozdawa, Smora albo J.M.G. Badaczem był bardzo sumiennym, przez co zyskał wysoką ocenę historyków[46].

Z historyków działających w końcu XIX i na początku XX w. w Petersburgu należy wymienić ks. Franciszka Albina Symona i ks. Michała Godlewskiego, profesorów Rzymsko-Katolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu, a potem biskupów i arcybiskupów tytularnych. F.A.Symon (1841--1918) zainicjował w 1885 r. jako rektor Akademii Duchownej wydawanie rocznika "Academia Caesarea Romana-Catholica Ecclesiastica Petropolitana", w którym obok składu osobowego nauczających i uczących się oraz programu wykładów drukowano też rozprawy naukowe[47]. Na łamach tego pisma ogłosił Symon w języku łacińskim swe prace o Seminarium Głównym w Wilnie (w roczniku 1887/8) oraz o Fakultecie Teologicznym w Wilnie (w rocz. 1888/9). Drugi ze wspomnianych historyków, M.Godlewski (1872-1954), był w latach 1904-1916 profesorem historii Kościoła w Akademii Duchownej i prowadził badania nad dziejami Kościoła Katolickiego w Rosji, szczególnie zaś interesował się pierwszym arcybiskupem mohylewskim Stanisławem Bohuszem Siestrzencewiczem[48]. Z jego publikacji dotyczących diecezji wileńskiej należy wymienić: "Documenta ad historiam Seminarii Principalis Vilnensis pertinentia 1803-1822" (Academia... R. 1910/11 ss.61), "Sedes primatialis Vilnensis (1815-1817)" (Academia... R. 1905/6 s.16-28), "Prymasowstwo wileńskie" (Przegląd Katolicki. R. 1905 nr 43, 48, R. 1906 nr 10) oraz częściowo "Monumenta Ecclesiastica Petropolitana" (T.1-5 Petropoli 1905-1913). Prace obu autorów mają charakter przyczynkarski, a gdy chodzi o opublikowane przez Godlewskiego źródła, są one pozbawione należytego opracowania wydawniczego.

Pod koniec XIX w. powoli zaczął ożywać ruch naukowy w Wilnie. Działo się to najpierw bardzo ostrożnie, w sposób prawie konspiracyjny, aby wyraźniej się rozwinąć po r. 1905. Wielkie zasługi dla ożywienia badań historycznych położyli tu dwaj lekarze: Józef Bieliński i Władysław Zahorski. Bieliński, urodzony w 1848 r. w Lubrańcu na Kujawach, przybył w 1880 r. do Wilna, aby objąć posadę lekarza wojskowego. Sytuacja, jaką tu zastał, obudziła w nim gorące uczucia patriotyczne. Toteż nie tylko rozwinął żywą działalność w Wileńskim Towarzystwie Lekarskim, ale także rozpoczął pisywać artykuły o tematyce medycznej do pism warszawskich. Wkrótce zainteresował się Uniwersytetem Wileńskim

---

[46] C.Falkowski: Zmarli historycy, s.267.

[47] A.Petrani: Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX w. Lublin 1961 s.298.

[48] Życie i działalność naukową ks. Godlewskiego ostatnio przedstawił ks. H.E.Wyczawski w pracy "Ostatni profesorowie historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego". Stud. theol. vars. R. 12: 1974 nr 1, s.122-136.

i odtąd publikował prace o tej uczelni, podpisując je pseudonimem "Dr Szeliga". Główne jego dzieło dotyczące Wilna - "Uniwersytet Wileński (1579-1831)" (T.1-3 Kraków 1899-1900), powstało już poza tym miastem, w Kara Kała (Czarna Forteca) pod granicą perską, dokąd został przeniesiony w 1897 r. na skutek rządowych zastrzeżeń do jego prac historycznych. Napisanie dzieła o Wileńskim Uniwersytecie zaproponował Bielińskiemu w 1896 r Komitet Obchodów 500-lecia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Mogło ono powstać poza Wilnem tylko dzięki temu, że autor już wcześniej zebrał materiał źródłowy, a ponadto posiadał własne zbiory pomocy naukowych. Zmarł Bieliński w 1926 r. w Warszawie, lecz został pogrzebany w Wilnie na cmentarzu bernardyńskim[49].

Drugim lekarzem zasłużonym dla ruchu umysłowego i historycznych badań naukowych w Wilnie był Władysław Zahorski. Urodził się w Święcianach w 1858 r., studia medyczne odbył na Uniwersytecie Moskiewskim, a po 10-letniej praktyce lekarskiej w Ekaterynburgu i Czelabińsku przyjechał w 1893 r. do Wilna, gdzie dał się poznać zarówno jako dobry lekarz, jak i ruchliwy działacz społeczny. Tu też z zapałem zabrał się do pracy historycznej i literackiej, publikując prace o przeszłości Wilna. W latach 1901-1907 był współpracownikiem nielegalnego "Kółka Miłośników Starożytności". W końcu 1906 i na początku 1907 r. był jednym z organizatorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, które w marcu 1907 r. rozpoczęło swoją działalność. Odtąd był stale członkiem zarządu nowego Towarzystwa, wiceprezesem, a po śmierci pierwszego prezesa, ks. Jana Kurczewskiego w 1916 r., prezesem i kustoszem zbiorów muzealnych Towarzystwa aż do swojej śmierci w 1927 r.[50] Z prac historycznych Zahorskiego na szczególne uwzględnienie zasługują publikacje poświęcone kościołom wileńskim[51], Ostrej Bramie[52], następnie dobroczynności[53], wreszcie masonerii[54]. Zahorski nie posiadał metodycz-

---

[49] Życie i działalność naukową Bielińskiego, ze szczególnym uwzględnieniem okresu wileńskiego, omówił zwięźle ks. Cz.Falkowski w art. "Zmarli historycy" (Kwart. teol. wil R. 4: 1926 s.268-274).

[50] S.Kościałkowski: Działalność ś.p. dra Wład. Zahorskiego na gruncie T-wa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Aten. wil. R. 4: 1927 z.12 s.452--458; L.Czarkowski: Ś.p. Władysław Zahorski. Pam. Wil. Tow. Lekarskiego. R. 3: 1927 z.IV-V s.I-V.

[51] Katedra wileńska. Wilno 1904; Kościół św. Anny w Wilnie. Wilno 1905; Kościół św. Mikołaja w Wilnie. Kwart. lit. R.1: 1910 T.3 s. 41-50; Kościół św. Michała i klasztory panien bernardynek w Wilnie. Kwart. lit. R. 2: 1911 T.5 s.9-46.

[52] Obraz Najświętszej Panny Marji Ostrobramskiej w Wilnie. Kwart.lit. R. 1: 1910 T. 1 s.19-33.

[53] Kartka z dziejów dobroczynności wileńskiej. W: Z nad Wilii i Niemna. Książka zbiorowa. Wilno 1906 s.68-79; Pierwsze szpitale wileńskie. Pam. Wil. Tow. Lekarskiego. R. 1: 1925 z.2 jubileuszowy (1805-1925) s.65-75.

[54] Przyczynek do dziejów wileńskiej loży masońskiej "Gorliwy Litwin". Litwa i Ruś. R. 1912 z.3 s.145-161.

nego przygotowania historycznego, stąd nic dziwnego, że jego prace budzą pewne zastrzeżenia. Mimo to mają one wartość ze względu na podstawą źródłową, na jakiej zostały skonstruowane.

W początkach XX w. niemałą rolę w badaniach nad reformacją na Litwie odegrał Henryk Merczyng (1859-1916), profesor Instytutu Dróg i Komunikacji w Petersburgu, fizyk z zawodu, historyk z zamiłowania. Oparciem dla jego działalności naukowej był Wileński Synod Ewangelicko-Reformowany, który w 1908 r. zapoczątkował publikację źródeł w serii wydawniczej "Monumenta Reformationis Polonicae et Lithanicae". Opublikowano 4 tomy tej serii. Merczyng był redaktorem i kierownikiem tego wydawnictwa, które znalazło uznanie i pochlebne oceny historyków[55]. Ponadto opublikował on szereg prac dotyczących reformacji, głównie litewskiej[56], które w swoim czasie były poważnym krokiem naprzód w badaniach tego problemu[57].

Trzeba zaznaczyć, że od 1907 r. prace badawcze nad przeszłością Litwy, w tym i nad dziejami diecezji wileńskiej, skupiały się wokół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz wydawanych w zaborze rosyjskim czasopism polskich. Organem Towarzystwa były "Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie". Ponadto Jan Obst zaczął wydawać w 1910 r. w Petersburgu "Kwartalnik Litewski", na łamach którego publikowano także prace poświęcone przeszłości kościelnej. W 1912 r. przeniósł się Obst do Wilna i tu kontynuował wydawanie swego pisma pod zmienioną nazwą "Litwa i Ruś". W 1910 r. wileńska kuria biskupia rozpoczęła wydawać "Dwutygodnik Diecezjalny Wileński"[58], pismo raczej o charakterze urzędowym, na łamach którego ukazywały się także krótkie artykuły historyczne o kościołach i klasztorach na Litwie i Rusi. Należy dodać - o czym będzie mowa szerzej na innym miejscu - że równolegle do Towarzystwa Przyjaciół Nauk powstało w Wilnie Litewskie Towarzystwo Naukowe (Lietuviu Mokslo Draugija) wraz ze swoim organem "Lietuviu Tauta" (Naród Litewski).

---

55 A.Kossowski: Stan dotychczasowych badań nad dziejami protestantyzmu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w. W: Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. T.1. Lwów 1936 s.339.

56 Zbory i senatorowie protestanccy w Dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa 1904; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przejście na katolicyzm w r. 1567. Prz. hist. T.12: 1911 s.1-10; Wilno ewangelickie. W: Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Seria 1 z.1 Wyd. 2 Wilno 1925 s.176-197; Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego. W: W.Gizbert-Studnicki: Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego. Wilno 1932.

57 Zob. M.Kosman: Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919-1969). Odrodz. Reform. T. 16: 1971 s.148.

58 Słowo "Wileński" w tytule czasopisma drukowano mniejszymi czcionkami, gdyż władze carskie zgadzały się tylko na tytuł "Dwutygodnik Diecezjalny".

Pierwszoplanową postacią wśród historyków, zajmujących się wyłącznie dziejami Kościoła na Litwie, był w początkach XX w. ks. Jan Kurczewski. Urodził się w 1854 r. w Sołach w pow. oszmiańskim, w 1874 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Wilnie, skąd w 1879 r. został wysłany do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył w 1881 r. ze stopniem magistra teologii. W tymże roku przyjął święcenia kapłańskie i rozpoczął pracę na stanowisku nauczyciela religii w gimnazjum w Wilnie oraz wykładowcy prawa kościelnego i historii Kościoła w Seminarium Duchownym. W 1886 r. został usunięty przez władze cesarskie ze swych stanowisk za nieprzyjęcie do gimnazjum książeczek rosyjskich do nabożeństwa. Odtąd był proboszczem w Kiemieliszkach, następnie w Wilnie w parafii św. Jakuba, pracował w kurii, a w latach 1901-1911 znowu wykładał prawo kanoniczne i historię Kościoła w Seminarium. Ostatnie lata życia poświęcił całkowicie pracy naukowej. Był kapłanem gorliwym, dobrym kaznodzieją i żarliwym patriotą. Publikował kazania, artykuły o sprawach społecznych oraz prace historyczne. Władze diecezjalne doceniały jego działalność, mianując go prałatem kapituły wileńskiej i starając się dlań w Rzymie o protonotariat apostolski. Ceniły go również koła naukowe w Wilnie, skoro na pierwszym walnym zgromadzeniu Wileńskiego Towarzystwa Naukowego wybrano go prezesem tego Towarzystwa i powierzano mu tę funkcję na dalsze kadencje do końca życia. Zmarł Kurczewski na ambonie w katedrze wileńskiej w 1916 r.[59].

Z jego prac historycznych najcenniejsze są dwie pozycje: "Biskupstwo wileńskie" (Wilno 1912) i "Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju" (Cz. 1-3 Wilno 1908-1916). Opublikował ponadto szereg drobniejszych pozycji, jak "Wiadomość o szkołach parafialnych diecezji wileńskiej"[60], "Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 r."[61], "Kościół katolicki w Smorgoniach"[62], "Cześć i arcybractwo św. Anny w diecezji wileńskiej"[63], "Ksiądz Dawid Plichowski, sufragan wileński, profesor prawa kanonicznego Akademii Wileńskiej"[64].

Jak inni wymienieni już historycy wileńscy, tak i Kurczewski nie miał przygotowania historycznego, stąd jego prace mają braki natury

---

59 W biogramie, zamieszczonym w Pol. słow. biogr. (T.16 s.231-232), ks. M.Żywczyński błędnie podał miejsce urodzenia i datę śmierci Kurczewskiego. Por. Wiad. archidiec. wil. R. 1931 s.77.

60 Rocz. TPN Wil. T.2: 1908 s.17-64.

61 Litwa i Ruś. R. 1912 T.1 s.119-124, 162-169, T.2 s.59-63, T.3 s. 54-59, 204-215, T.4 s.106-111.

62 Wilno 1907.

63 Dwutyg. diec. wil. R.1: 1910 nr 4, 5, 6.

64 Kwart. teol. R.3: 1904 z.1-2 s.7-27.

metodycznej. Ich wartość polega na szerokim i krytycznym wykorzystaniu źródeł.

Po odzyskaniu niepodległości państwowej notujemy dalsze ożywienie badań nad przeszłością diecezji wileńskiej w ramach ogólnych badań lituanistycznych. Głównym ośrodkiem tych badań pozostało oczywiście nadal Wilno z powołanym znowu do życia w 1919 r. Uniwersytetem Wileńskim na czele. W uczelni tej prowadzili swoje prace badawcze profesorowie: ks. Cz.Falkowski, S.Kościałkowski, K.Chodynicki, H.Łowmiański, T.Modelski, M.Morelowski. Wprawdzie niektórzy z nich przeszli po pewnym czasie do innych ośrodków naukowych, ale inni pracowali tu prawie cały okres międzywojenny i wychowali następne pokolenie historyków. Rzecz zrozumiała, że i w tym okresie wychodziły tu czasopisma naukowe, na łamach których publikowano rozprawy z dziejów naszej diecezji. W 1923 r. K.Chodynicki założył "Ateneum Wileńskie", będące organem III oddziału Towarzystwa Przyjaciół Nauk; od 1928 r. redagował je T. Modelski. W 1922 r. poczęła wychodzić "Alma Mater Vilnensis", a od 1923 r. "Kwartalnik Teologiczny Wileński" jako organ Wydziału Teologicznego Uniwersytetu, wydawany jednak prywatnym nakładem jego redaktora ks. prof. B.Wilanowskiego. Gdy to ostatnie pismo w 1926 r. zaprzestało się ukazywać, Wydział Teologiczny powołał do życia w jego miejsce seryjne "Studia Teologiczne", redagowane przez ks. prof. Cz. Falkowskiego, których w latach 1932-1938 ukazało się 10 tomów, zawierających po jednej rozprawie, głównie z dziedziny historii Kościoła[65].

Z wileńskich historyków na uwzględnienie zasługuje wspomniany już Kazimierz Chodynicki (1890-1942), profesor historii średniowiecznej i nauk pomocniczych na miejscowym Uniwersytecie. Interesował się głównie przeszłością Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym szczególnie historią Cerkwi Prawosławnej[66]. Diecezji wileńskiej dotyczy jego praca "Stosunki wyznaniowe w cechach wileńskich od XVI do XVIII w."[67]. Takie zaś prace, jak "Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386"[68], "Legenda o męczeństwie czternastu Franciszkanów w Wilnie"[69] oraz "Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich"[70], chociaż dotyczą spraw sprzed założenia biskupstwa wileńskiego, to jednak zasługują na uwagę z tego względu, że omówione w nich

---

65 W Rzymie w latach 1943-1947 ks. Walerian Meysztowicz wydał dalsze tomy "Studiów Teologicznych" (11-13).

66 S.Bodniak: Kazimierz Chodynicki. Kwart. hist. R. 53: 1939-1946 s. 440-452.

67 W: Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. T.1. Lwów 1925 s. 117-131.

68 Prz. hist. R. 1914 s.215-255, 257-319.

69 Aten. wil. R. 4: 1927 s.53-78.

70 Tamże, s.417-451.

sprawy znajdywały odbicie w późniejszych dziejach, np. w postaci kultu męczenników.

Ks. Czesław Falkowski (1887-1969), profesor historii Kościoła na Wydziale Teologicznym i rektor Uczelni, nie pozostawił po sobie większych prac w interesującej nas dziedzinie[71]. Na uwagę zasługuje jedynie jego publikacja "O jubileuszu na Litwie i Rusi w 1826 roku"[72] oraz liczne życiorysy wybitnych duchownych diecezji wileńskiej w Polskim Słowniku Biograficznym.

Zainteresowania kolejnego historyka, Michała Eustachego Brensztejna (1874-1938), skupiały się głównie na dziejach Żmudzi i Wilnie. Urodził się w Telszach, studia skończył w Krakowie, a od 1910 r. działał w Wilnie, współpracując zwłaszcza z Towarzystwem Przyjaciół Nauk. Za swoją działalność naukową został odznaczony w 1935 r. doktoratem honoris causa przez Uniwersytet Wileński[73]. Nas interesują następujące jego publikacje: "Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832"[74], "Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej 1858--1863"[75] oraz "Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego"[76].

Na uwagę zasługuje tu także badacz Uniwersytetu Wileńskiego Ludwik Janowski (1878-1921), autor "Słownika biobibliograficznego dawnego Uniwersytetu Wileńskiego"[77], niedokończonej "Historiografii Uniwersytetu Wileńskiego"[78] oraz pomniejszych prac[79]. Nie sposób pominąć ks. Waleriana Meysztowicza (ur. w 1893 r.), profesora prawa kanonicznego na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wileńskiego, autora pracy "Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie W. Ks. Litewskich"[80], od 1939 r. przebywającego w Rzymie, gdzie szczególnie zasłużył się dla historii Polski wydawaniem źródeł.

Oprócz wyżej wspomnianych wypada jeszcze wymienić Stefana Rosiaka, badacza zakonu sióstr szarytek[81] i bonifratrów[82]; dalej Wiktora Woro-

---

71 Z.Jakubowski: Ksiądz biskup Czesław Falkowski ordynariusz łomżyński. Nasza Przeszł. T.33: 1970 s.233-246.

72 Kwart. teol. wil. R. 3: 1925 s.143-190.

73 S.K.: Ś.p. M.E.Brensztejn. Aten. wil. R.13: 1938 s.I-XLV.

74 Wyd. 2 Wilno 1925.

75 Rocz. TPN Wil. T.6: 1915-1918 s.50-89.

76 Wilno 1924.

77 Wyd. R.Mienicki. Wilno 1939.

78 Wilno 1921.

79 L.Krakowiecka: Janowski Ludwik. W: Pol. słow. biogr. T.10 s. 569-570.

80 Stud. teol. T.8. Wilno 1935.

81 Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Szkic z dziejów martyrologii Kościoła Katolickiego pod zaborem rosyjskim. Wilno 1933.

82 Bonifratrzy w Wilnie (1635-1843-1924). Szkic z dziejów opieki społecznej. Wilno 1928.

tyńskiego, autora wyczerpujących opracowań o Seminarium Głównym w Wilnie[83], następnie ks. Tadeusza Sieczkę, historyka Ostrej Bramy[84], badaczy reformacji, Wacława Gizberta Studnickiego[85] i Bogumiła Zwolskiego[86] oraz Marię Popowską, autorkę pracy o kartuzach w Berezie[87]. Wszyscy działali w okresie międzywojennym na terenie Wilna. Worotyński i ks. Sieczka (1902-1946), kapłan archidiecezji wileńskiej, odbyli studia historyczne, uwieńczone doktoratami, na Uniwersytecie Wileńskim. Z prac innych, wymienionych tu autorów, można sądzić, że też mieli naukowe przygotowanie historyczne. Warto odnotować, że Studnicki do 1939 r. był dyrektorem Wileńskiego Archiwum Państwowego.

W studiach nad przeszłością diecezji wileńskiej mają też swój udział badacze regionalni, jak Otto Hedemann, Józef Jodkowski i ks. Władysław Kłapkowski. Hedemann zajął się krańcem północnym diecezji wileńskiej. Szczegółowo opracował szkołę pijarów w Łużkach[88], a w monografiach miast Dzisny i Drui oraz Głębokiego szeroko uwzględnił sprawy kościelne[89], ubocznie natomiast potraktował je w monografii powiatu brasławskiego[90]. - Jodkowski badał przeszłość swego rodzinnego miasta Grodna, w dziejach którego nie mógł pominąć kościołów, klasztorów i szkół[91]. - Kłapkowski, będąc nauczycielem historii w gimnazjum św. Kazimierza w Sejnach, przebadał przeszłość samych Sejn oraz okolicznych miejscowości. Owocem tych studiów są prace dotyczące domi-

---

83 Seminarium Główne w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803-1816). Stud. teol. T.7. Wilno 1935; Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów i zniesienie 1816-1833. Stud. teol. T.10. Wilno 1938.

84 Kult obrazu N.Marji Panny Ostrobramskiej w dziejowym rozwoju. Stud. teol. T.6. Wilno 1934; O wotach N.M.P. Ostrobramskiej. Studium historyczne. Wilno 1934; Dzieje święta opieki N.M.P. Ostrobramskiej. Wilno 1930.

85 Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia - organizacja - świątynia. Wilno 1935; Biblioteka wileńska synodu ewangelicko-reformowanego. Aten. wil. R.8: 1931/32 s.205-214.

86 Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639-41. Wilno 1936; Zburzenie zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w r. 1682. Aten. wil. R. 12: 1937 s.482-514.

87 Rys dziejów Kartuzji Bereskiej w latach 1648-1831. Aten. wil. R. 13: 1938 s.45-169.

88 Szkoły Walerianowskie XX. Pijarów Łużeckich. Wilno 1937.

89 Dzisna i Druja magdeburskiego miasta. Wilno 1934; Głębokie. (Szkic dziejowy). Wilno 1935.

90 Historia powiatu brasławskiego. Wilno 1930.

91 Gimnazjum podominikańskie w Grodnie. Grodno 1924; Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N.M.P. Studenckiej w kościele farnym w Grodnie. Grodno 1909; Grodno. Wilno 1923.

nikanów w Sejnach[92], kamedułów w Wigrach[93], oraz kościołów w Puńsku i Przerośli[94].

Ks. Kamil Kantak (ur. 1881) wykładowca historii Kościoła w Seminarium Duchownym w Pińsku, nie należy do wileńskiego kręgu historyków, nie mniej jednak w pracach swych dużo miejsca poświęcił również diecezji wileńskiej. Swe prace badawcze skoncentrował na zakonie bernardynów, mniej franciszkanów[95]. Najważniejszymi jego pracami są monografie zakonu bernardynów[96] i franciszkanów konwentualnych[97], w których ujął również dzieje tych zakonów na terenie diecezji wileńskiej. Ponadto godne odnotowania są jego prace przyczynkarskie: "Pierwsza prowincja bernardynów litewskich (1530-1571)"[98], "Najważniejsze rękopisy franciszkańskie bibliotek wileńskich"[99] i "Czy franciszkanie wileńscy byli rozsadnikami reformy niemieckiej w w. XVI?"[100]

Towarzystwem Jezusowym w diecezji wileńskiej zajęli się dwaj historycy jezuiccy okresu międzywojennego, ks. Stanisław Bednarski (1896-1942)[101] i ks. Jan Poplatek (1903-1955)[102]. Pierwszy z nich, zmarły w obozie koncentracyjnym w Dachau, świadom braków w olbrzymim dziele ks. S.Załęskiego, podjął na nowo badania nad swoim zakonem. Do jego prac dotyczących diecezji wileńskiej należą: "Geneza Akademii Wileńskiej"[103] i "Dwieście lat Wileńskiej Akademii Jezuickiej 1570--1774. Próba syntezy"[104] oraz częściowo "Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce"[105]. Poplatek znowu pisał o Seminarium Papieskim

---

92 Kolegium księży dominikanów w Sejnach. Collec. theol. R. 1934 s. 504-519; Konwent dominikanów w Sejnach. Aten. Wil. R. 13: 1938 s.69-174.

93 Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Sejny 1933.

94 Fundacje i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku. Aten. Wil. R. 13: 1938 s.216-229.

95 Po ostatniej wojnie znalazł się w Bejrucie i tam mieszka do dziś.

96 Bernardyni polscy. T. 1-2. Lwów 1933.

97 Franciszkanie polscy. T. 1-2. Kraków 1937-1938.

98 Litwa i Ruś. T. 4: 1912 s.65-76.

99 Aten. Wil. R. 5: 1928 z.14 s.175-184.

100 Tamże. R. 10: 1935 s.165-168.

101 H.Barycz: Ks. Stanisław Bednarski. Kwart. hist. R. 53: 1939-1945 s.421-425.

102 B.Natoński: Ks. Jan Poplatek. Nasza Przeszł. T. 5: 1957 s.238-270.

103 Wilno 1929, odb. z: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia Uniwersytetu Wileńskiego. Wilno 1929.

104 W: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. T. 1. Lwów 1936 s.289-294.

105 Kraków 1933.

w Wilnie[106]. Pokaźna część jego spuścizny pisarskiej pozostała w rękopisie i dopiero w ostatnich latach jest publikowana, jak np. "Słownik artystów jezuitów" (Kraków 1962) i "Komisja Edukacji Narodowej" (Kraków 1974). Ta ostatnia publikacja należy do najważniejszych dzieł Poplatka. Ukazuje udział jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej.

Więcej uwagi należy poświęcić ks. Janowi Fijałkowi. Urodził się w 1864 r. w Pogwizdowie pod Bochnią. Święcenia kapłańskie przyjął w 1887 r. w Krakowie. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz w Rzymie w Watykańskiej Szkole Paleograficznej. Od 1891 r. wykładał historię Kościoła na UJ, a od 1896 r. był profesorem tego przedmiotu na uniwersytecie we Lwowie, gdzie też sprawował urząd dziekana Wydziału Teologicznego oraz rektora Uczelni. W r. 1912 wrócił do Krakowa i na Uniwersytecie po odzyskaniu niepodległości państwowej doprowadził do utworzenia pierwszej w Polsce osobnej katedry historii Kościoła w Polsce. Umarł w Krakowie w 1936 r.[107]. Był on "erudytą na miarę światową - jak pisał o ks. Fijałku prof. W.Semkowicz - i pod względem olbrzymiej wiedzy oraz głębi umysłu badawczego, nacechowanego zawsze krytycyzmem, mógł iść w zawody z największymi uczonymi, jakich nauka historyczna wydała"[108]. W jego pracach badawczych poważne miejsce zajmują dzieje Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim, za co Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie wybrało go swoim honorowym członkiem, a Wydział Teologiczny USB obdarzył go doktoratem honoris causa. Najważniejszymi dziełami Fijałka, odnoszącymi się do dziejów Kościoła na Litwie, w tym przede wszystkim diecezji wileńskiej, są: "Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej"[109] oraz "Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej" T. 1 (1387-1507)[110], wydany wspólnie z Władysławem Semkowiczem. Oprócz tych prac opublikował jeszcze "Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go"[111], oraz wartościowe artykuły przyczynkarskie: "Ksiądz Dawid Pilchowski. Szkic bio-bibliogra-

---

106 Powstanie Seminarium Papieskiego w Wilnie (1582-1585). Aten. Wil. R. 6: 1929 s.47-71, 429-455; Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie, 1585-1773. Tamże. R.7: 1930 s.170-228; Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1773. Tamże, R. 11: 1936 s. 218-282; Alumnat Papieski w Wilnie. Źródła Mocy. R. 2: 1928 z. 4 s.44-60.

107 Zob. Cz.Falkowski: Rektor Jan Fijałek 1864-1936. Aten. Wil. R. 11: 1936 s.945-960 i odb. Wilno 1936; W.Semkowicz: Fijałek Jan Nepomucen. W: Pol. słow. biogr. T. 6: 1948 s.441-443; J.Sawicki: Bibliografia prac ks. Jana Fijałka (1887-1951). Prawo kanon. R. 15: 1972 nr 3/4 s.269-299; A.Vetulani: Ks. Jan Fijałek historyk Kościoła Polskiego. Analecta crac. T. 2: 1970 s.427-446.

108 W.Semkowicz: Fijałek Jan Nepomucen. W: Pol. słow. biogr. T. 6: 1948 s.442.

109 W: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków 1914 s.37-333.

110 Kraków 1932-1948.

111 Aten. Wil. R. 1: 1923 s.313-336, 506-526, R. 2: 1924 s.122-158.

ficzny"[112] i "Dorsuniszki"[113], a także artykuły prostujące, z właściwym dla Fijałka znawstwem, błędy innych autorów: "Pierwszy biskup sufragan wileński, którego nie było"[114] i "Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/1"[115].

Mówiąc o ks. Fijałku, nie można pominąć jego współpracownika przy wydawaniu "Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej" - Władysława Semkowicza. Urodził się we Lwowie w 1878 r. i tam ukończył studia historyczne, a w latach 1916-1947 był profesorem nauk pomocniczych i historii średniowiecznej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wraz ze Stanisławem Kutrzebą wydał "Akta unii Polski z Litwą" (Kraków 1932) i razem z Fijałkiem wspomniany już "Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej". Po wydaniu pierwszego zeszytu "Kodeksu" zmarł ks. Fijałek, toteż dalsze prace wydawnicze prowadził sam Semkowicz. Niestety przed wykończeniem całości zaskoczyła go śmierć w 1949 r.[116]. Poza tymi munumentalnymi edycjami zasługują na odnotowanie artykuły, dotyczące granic diecezji wileńskiej[117] i archiwum kapitulnego w Wilnie[118].

O ile Fijałek i Semkowicz byli historykami najwyższej klasy, po studiach specjalistycznych, o tyle inny historyk, dotykający w swych pracach diecezji wileńskiej - bp Paweł Kubicki, był samoukiem. Urodził się w 1871 r. w Radomiu. Po skończeniu Seminarium Duchownego w Sandomierzu w 1893 r. pracował na parafii i studiował zaocznie w Akademii Duchownej w Petersburgu, uzyskując tam w 1904 r. stopień kandydata teologii. W 1918 r. został sufraganem sandomierskim, jednakże współpraca z Ordynariuszem Marianem Ryksem nie układała mu się, to też poświęcał się nadal swoim studiom historycznym. Zmarł w Sandomierzu w 1944 r.[119]. Dziełem jego życia jest wielotomowe dzieło "Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyznę w latach 1861-1915"[120]. Nie zostało ono ukończone, gdyż wyjściu 2 końcowych tomów przeszkodziła wojna. Część 2-ga dzieła (T. 1-4) dotyczy dawnej Litwy i Białorusi, w tym

---

112 Kwart. teol. wil. T.1-2: 1923/24 s.1-13.

113 Kwart. hist. R. 44: 1930 s.333-340.

114 Kwart. teol. wil. R. 1-2: 1923/24 s.515-521.

115 Tamże, s.81-88.

116 M.Plezia: Życie i prace śp. prof. Władysława Semkowicza (9-V-1978--19-II-1949). Rocz. hum. KUL. T. 2-3: 1950-1 s.367-369.

117 Mapa historyczna diecezji wileńskiej. Lwów 1936. Odb. z "Pamiętnika VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. T. 2. Lwów 1936.

118 Losy Archiwum Katedry Wileńskiej. Spraw. Pol. Akad. Umiej. T. 48: 1947 s.134-135.

119 Cz.Lechicki: Kubicki Paweł bp. W: Pol. słow. biogr. T. 16 s.21-22.

120 Cz. 1-3. Sandomierz 1933-1940.

diecezji wileńskiej. Kubicki zebrał bardzo pracowicie olbrzymi i wartościowy materiał, dotyczący duchowieństwa, prześladowanego przez rząd carski w latach 1861-1915. Brak przygotowania metodycznego u autora odbił się na całej publikacji, na układzie i sposobie podania. Że jednak oparł się na mało dziś dostępnych źródłach rosyjskich, praca Kubickiego jest wykorzystywana i czytana. Dla diecezji wileńskiej ponadto ma wartość inna praca bpa Kubickiego, a mianowicie "Dwa odczyty"[121].

Druga wojna światowa zahamowała na dłuższy czas badania nad dziejami diecezji wileńskiej. Przeobrażenia polityczne, zmiany granic państwowych, w wyniku których w granicach Polski znalazł się tylko skrawek biskupstwa, od 1925 r. arcybiskupstwa, wileńskiego z Białymstokiem oraz śmierć lub rozproszenie się po świecie historyków, miały też wpływ na stan i oblicze badań historycznych. Po 1945 r. centrum lituanistyki polskiej stał się Uniwersytet w Poznaniu. Tu przenieśli się z Wilna i dalej kontynuowali swoje prace badawcze: historyk Henryk Łowmiański oraz językoznawcy Jan Otrębski i Czesław Kudzinowski[122]. Z historycznej szkoły Łowmiańskiego wyszli Jerzy Ochmański i Marceli Kosman, którzy w swej działalności naukowej zajęli się problematyką kościelną na Litwie, a w jej ramach i diecezją wileńską.

Jerzy Ochmański (ur. w 1933 r.), następca Łowmiańskiego na katedrze historii narodów Związku Radzieckiego jest dziś najlepszym w Polsce znawcą historii Litwy, w tym także dziejów diecezji wileńskiej dwóch pierwszych wieków jej istnienia. Jest on autorem cennych pozycji: "Historia Litwy" (Wrocław 1967), "Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku" (Białystok 1965) oraz szeregu artykułów. Zainteresowania Ochmańskiego problematyką kościelną skupiają się głównie na diecezji wileńskiej do połowy XVI w. W zakresie tym opublikował: "Najdawniejsze przywileje Jagiełły i Witolda dla biskupstwa wileńskiego 1387-1395"[123], "Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku"[124], "Uprzywilejowanie gospodarcze kościoła katolickiego na Litwie w średniowieczu"[125], "Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego 1387-1550"[126] oraz "Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie"[127]. Działalność naukowa Jerzego Ochmańskiego doczekała się

---

[121] Sandomierz 1936.
[122] J.Ochmański: Lituanistyka w Polsce (do 1965 r.) Rocz. hist. R.34: 1968 s.159.
[123] Zesz. nauk. UAM. Nr 34: Historia. Z. 5: 1961 s.19-36.
[124] Tamże, s.37-94.
[125] Rocz. Dziej. społ. T.23: 1961 s.89-108.
[126] Poznań 1963.
[127] Poznań 1972.

omówienia i bardzo pochlebnej oceny litewskiego uczonego Jonasa Puzinasa[128].

Drugi wybijający się badacz dziejów kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim, młodszy od Ochmańskiego, docent Marceli Kosman, pracujący w Poznańskim Oddziale PAN, zajmuje się szczególnie okresem reformacji i kontrreformacji. Po drobniejszych artykułach poświęconych badanym problemom, jak "Archiwalia do dziejów reformacji i kontrreformacji w Wielkim Księstwie Litewskim"[129], "Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919-1969)"[130], "Konflikty wyznaniowe w Wilnie (Schyłek XVI-XVII w.)"[131], "Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku"[132], "Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedreformacyjnej"[133], ogłosił syntezę dotychczasowych studiów pt. "Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej"[134].

Spoza środowiska poznańskiego na uwagę zasługuje z ostatnich lat Irena Szybiak, dobry znawca szkolnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej, w tym szkolnictwa kościelnego. Wartościowe w tym względzie są jej prace: "Szkoły parafialne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej"[135] oraz "Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim"[136]. Ponadto Irena Szybiak wspólnie z Kaliną Bartnicką opracowała "Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782-1792", wydane przez Ossolineum w 1974 r. Wydawnictwo to jest cennym źródłem do historii szkolnictwa kościelnego na terenie diecezji wileńskiej oraz do biografii duchownych, zaangażowanych w nauczanie i wizytowanie.

1.2. Historycy litewscy

Początki historycznej literatury w języku litewskim przypadają na 1-szą połowę XIX w., kiedy to po litewsku (w narzeczu żmudzkim) poczęli pisać swoje prace Szymon Dowkont (Simanas Daukantas 1793-1864)

---

128 Žvilgsnis i dr. J.Ochmanskio Lietuvos praeities tyrinejimus. Aidai. R. 1969 s.160-168.
129 Archeion. T. 56: 1971 s.133-148.
130 Odrodz. Refor. T. 16: 1971 s.141-164.
131 Kwart. hist. R. 79: 1972 s.3-23.
132 Odrodz. Refor. T. 17: 1972 s.87-114.
133 Kom. mazur.-warm. R.16: 1972 s.103-137.
134 Wrocław 1973.
135 W: Rozprawy z dziejów oświaty. T. 11: 1968 s.99-124.
136 Wrocław 1973.

i ks. Maciej Wołonczewski (Motiejus Valancius 1801-1875), późniejszy biskup żmudzki[137]. Dowkont uchodzi za twórcę narodowej historiografii litewskiej[138], Wołonczewski zaś zapisał się na trwałe w historiografii kościelnej Litwy swym dziełem "Žemaičiu vyskupyste"[139]. Obaj ci historycy jednak nie weszli właściwie do historiografii biskupstwa wileńskiego. Wołonczewski tylko ubocznie dotknął we wspomnianym dziele diecezji wileńskiej, jak również w wydanym pośmiertelnie przez J. Tumasa jego polskich rękopisach, przetłumaczonych na język litewski[140].

Po powstaniu styczniowym nastąpił bardzo ciężki okres dla narodu litewskiego. Wzmożony ucisk, rusyfikacja i wydany w 1865 r. zakaz druków litewskich czcionkami łacińsko-polskimi zahamowały rozwój piśmiennictwa litewskiego[141]. Naród litewski, czując się zagrożony w swoim bycie narodowym, a przez usilne propagowanie przez carat religii prawosławnej, także i religijnie, stanął pod przewodnictwem duchowieństwa katolickiego do obrony swej narodowości i religii[142]. Dopiero cofnięcie w 1904 r. zakazu druków litewskich stworzyło perspektywy pomyślniejszego rozwoju dla literatury i nauki litewskiej. W 1907 r. Jan Basanowicz (Jonas Basanavičius) założył w Wilnie Litewskie Towarzystwo Naukowe (Lietuviu Mokslo Draugija) z własnym organem "Lietuviu Tauta" (Naród Litewski), wydawanym w latach 1907-1936[143]. Na łamach tego pisma ukazywały się prace poświęcone dziejom Litwy, badaniom jej języka i folkloru. Basanowicz, lekarz z wykształcenia, bardzo się zasłużył dla odrodzenia narodu Litwinów. Wydawał w Ragnecie i Tylży pismo "Aušra" (Zorza), sam jednak nie pozostawił wartościowych prac historycznych.

---

137 S.Zajączkowski: Litewski ruch naukowy w zakresie historii. Kwart. hist. R. 49: 1935 s.304.

138 J.Ochmański: Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku. Białystok 1965 s.95.

139 T. 1-2. Wilno 1848. Polskie wydanie tego dzieła pt. Biskupstwo żmudzkie" ukazało się w 1898 r. w Krakowie w tłumaczeniu F.Hryszkiewicza.

140 Pastabo paciam sau. (Uwagi sobie samemu). Klaipeda 1929.

141 J.Ochmański: Litewski ruch..., s.111 nn.

142 Okres zakazu druków litewskich i obrona przed tym narodu doczekały się w literaturze litewskiej szeregu opracowań, np. V.Biržiška: Kovos metai dėl savosios spaudos. B.m. 1907; S.Sužiedėlis: Lietuviu tautos kovą dėl raidės. Suvažiavimo Darbai. T. 6. Roma 1969 s.21-41; J.Vaišnora: Kataliko kunigo veikla kovoje su rusifikacja prieškariniu metų. Suvažiavimo Darbai. T. 3. Kaunas 1939. Ponadto zob. J.Baudouin de Courtenay: Kwestia alfabetu litewskiego w Państwie Rosyjskim. B.m. 1904 i J.Ochmański: Litewski ruch..., s. 111-118.

143 S.Zajączkowski: Litewski ruch naukowy, s.307; A.Valaitis: Iš Lietuvių Mokslo Draugijos istorijos. Lietuviu Tauta. T. 4 z.3 Vilnius 1932 s.337-399; J.Puzinas: Lietuvių Mokslo Draugija. W: Lietuvių enciklopedija. T.16. Boston 1958 s.66-71; Tenże: Lietuvių Tauta. Tamże. T.16 s.81-82.

Prawie jednocześnie z "Lietuvių Tauta" powstało w Kownie w 1907 r. pismo "Draugija" (Towarzystwo), wydawane przez ks. A.Dambrauskasa Jakštasa, które uważa się za pierwsze naukowe pismo litewskie[144]. W następnym roku (1908) kuria biskupia w Sejnach rozpoczęła wydawać miesięcznik "Vadovas" (Przewodnik), przeznaczony dla duchowieństwa, w którym ukazały się m.i. artykuły P.Augustaitisa i J.Totoraitisa o diecezji sejneńskiej. Tu też w latach 1908-1909 ks. K.Propolanis opublikował artykuł "popularno-naukowy", jak sam go nazwał, pt. "Katalikiškoji lietuvių pamokslija" (Katolickie kaznodziejstwo litewskie), który z czasem rozwinął i wydał w języku polskim pt. "Polskie apostolstwo na Litwie" (Wilno 1913). Utwór ten jest niczym innym, jak paszkwilem pseudohistorycznym, w którym autor zionie nienawiścią do Polaków, popełniając przy tym bardzo wiele błędów rzeczowych. Jest on odzwierciedleniem wzajemnych ówczesnych napięć między Litwinami i Polakami, a jeszcze bardziej wyrazem subiektywnej postawy człowieka zadraśniętego w swych ambicjach[145]. Propolanis był posądzany o to, że należał do carskiej "ochrany"[146]. Warto dodać, że elukubracja Propolanisa była parokrotnie wydawana w języku litewskim na Litwie i w Stanach Zjednoczonych oraz z pewnymi modyfikacjami w języku francuskim[147].

Prawdziwy rozwój litewskiej nauki historycznej nastąpił dopiero po odzyskaniu przez Litwę niepodległości i utworzeniu w 1922 r. Uniwersytetu w Kownie, który w 1930 r., w związku z 500 rocznicą śmierci Witolda, nazwano imieniem Witolda Wielkiego[148]. Godnym podkreślenia ośrodkiem badań historycznych stało się również założone w 1929 r. w Kownie Litewskie Towarzystwo Historyczne (Lietuvos Istorijos Draugija) z wydawanym od 1930 r. jego organem "Praeitis" (Przeszłość).

W dziedzinie nauk kościelnych niemałą rolę odegrała założona w 1922 r. w Kownie Litewska Katolicka Akademia Nauk (Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija), która od 1933 r. wydawała z okazji swoich zjazdów naukowych "Lietuviu Kataliku Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai" (Prace Zjazdu Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk). Zjazdy te odbywano co 3 lata. Historia Kościoła stała się tu jedną z wielu sekcji naukowych[149]. Prace z historii Kościoła znajdujemy także na łamach wyda-

---

144 Lietuvos istorija. Red. A.Šapoka. Wyd. 3 Fellbach-Württember 1950 s.522.

145 J.Obst: W imię prawdy. Wilno 1914 s.3.

146 J.Ochmański, Historia Litwy. Wrocław 1967 s.226.

147 Lenkų apaštalavimas Lietuvoje. New York 1918; Lenkų apaštalai Lietuvoje. Kaunas 1938; L'Eglise Polonaise en Lithuanie. Paris 1913.

148 J.Ochmański: Historia Litwy, s.278; Lietuvos Universitetas 1579-1803-1922. Red. P.Čepėnas. Chocago 1972 s.180.

149 S.Yla: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija. Suvažiavimo Darbai. T. 5. Roma 1964 s.3-28; Tenże: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija. 50 metų sukakties proga. Aidai. R. 1972 s.409-413.

wanego od 1930 r. czasopisma "Atheneum", będącego organem naukowym dyscyplin humanistycznych Wydziału Teologiczno-Filozoficznego Uniwersytetu w Kownie, wspomnianej już "Praeitis", wydawanej przez Litewskie Towarzystwo Historyczne, a także "Tiesos Kelias" (Droga Prawdy), miesięcznika dla duchowieństwa, wydawanego w Kownie od 1925 r. W mniejszym natomiast stopniu znajdujemy interesujące historyka Kościoła artykuły na łamach czasopism "Tauta ir Žodis" (Naród i Słowo), "Židinys" (Ognisko) i "Lietuvos Mokykla" (Szkoła Litewska).

Z historyków okresu międzywojennego, którzy badając przeszłość kościelną Litwy pisali również o diecezji wileńskiej, należy uwzględnić przede wszystkim ks. Antanasa Aleknę, ks. Jonasa Totoraitisa oraz ks. Jonasa Reitelaitisa. Alekna urodził się w 1872 r. we wsi Kurai, parafii Radviliškis. Był kanonikiem kapituły katedralnej w Kownie i profesorem historii Litwy na miejscowym Uniwersytecie. Zmarł w Kownie w 1930 r.[150]. Główne jego prace to "Katalikų Bažnyčia Lietuvoje" (Kościół katolicki na Litwie), wydana w Kownie w 1936 r., "Šventasis Kazimieras"[151] i "Žemaičių vyskupas M.Valančius"[152]. Rzecz oczywista, że nas interesuje najbardziej pierwsza z jego prac. Jest to pierwsza próba całościowego ujęcia dziejów Kościoła na Litwie. Ma ona wiele niedociągnięć, ale jest w pewnym stopniu świadectwem poziomu ówczesnej historii kościelnej na Litwie, który wówczas jeszcze nie mógł być wysoki. W książce najwięcej miejsca poświęcono diecezji wileńskiej, jako że w ciągu wieków zajmowała ona olbrzymią większość terytorium Litwy z jej stolicą Wilnem.

Ks. Jan Totoraitis, marianin, urodził się w 1872 r. w powiecie Šakiai i zmarł tamże w 1941 r.[153]. Jego zainteresowania historyczne dotyczą głównie terenów byłej diecezji sejneńskiej, której część północna (od Rajgrodu na północ) do końca istnienia niepodległej Rzeczypospolitej należała do diecezji wileńskiej. Najważniejszymi z tej dziedziny pracami są: "Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis" (Historia Sudawii-Suwalszczyzny. Cz.I)[154], "Zanavykų istorija"[155] i "Ginčas dėl sienos tarp Žemaičių ir Vilniaus dijecezijų" (Spór o granicę pomiędzy diecezją żmudzką i wileńską)[156]. W 1938 r. Totoraitis przeprowadzał kwerendę w archiwum watykańskim i to było mu okazją do opubli-

---

150 Zob. S.Sužiedelis: A. a. prof. kan. Antanas Alekna. Tiesos Kelias. R. 1930 s.536-545; P.Šležas: Prof. kan. Antanas Alekna. Givenimas ir darbai. Atheneum. R. 2: 1931 nr 1 s.37-88.

151 Kaunas 1927.

152 Kaunas 1923.

153 S.Matulis: Totoraitis Jonas. W: Lietuviu enciklopedija. T. 31. Boston 1964 s.341-342.

154 Kaunas 1938.

155 Mariampole 1929.

156 Tiesos Kelias. R. 1937 s.645-652.

kowania pracy o relacjach biskupów wileńskich[157] oraz krótkich artykułów o biskupach wileńskich i żmudzkich XVII w., opracowanych na podstawie procesów informacyjnych[158]. Tororaitis był bezprzecznie jednym z najpłodniejszych historyków Kościoła na Litwie.

Trzeci z wymienionych autorów, Jonas Reitelaitis, opracował historie kilku parafii w byłej diecezji sejneńskiej: Leipun[159], Wiejsiej[160], Liszkowa[161], Gudelów[162] i Kalwarii[163]. Najlepszą z tych publikacji jest praca o Kalwarii koło Mariampola. Do innych można mieć sporo zastrzeżeń natury konstrukcyjnej. Wszystkie te parafie należały do 1795 r. do diecezji wileńskiej.

Niepodległość Litwy wybitnie wpłynęła na pojawienie się zastępu młodych badaczy przeszłości swojej ojczyzny, przeważnie po specjalistycznych studiach historycznych. Należą tu Zenonas Ivinskis, Adolfas Šepoka, bracia Mykolas i Venclovas Biržiškowie, Konstantinas Avižonis, Simas Sužiedėlis i Juozas Vaišnora. Większość z nich opublikowała swe główne prace dopiero po drugiej wojnie światowej. Jedynie Sužiedėlis ogłosił w okresie przedwojennym najważniejsze swoje prace, dotyczące interesujących nas spraw. Ze znanych mi jego prac można sądzić, że interesował się szczególnie chrystianizacją Litwy, a w tym rolą wielkiego księcia Witolda oraz reformacją. Do najważniejszych jego publikacji należą: "Vytauto vaidmuo Lietuvos kristianizacijoj" (Rola Witolda w chrystianizacji Litwy), ogłoszona w pracy zbiorowej "Vitautas Didysis 1350-1430", wydanej w Kownie w 1930 r. pod redakcją P.Šležasa z okazji 500 rocznicy śmierci Witolda (s.91-124), dalej "Vytautas Didysis ir Lietuvos christianizacija" (Witold Wielki i chrystianizacja Litwy)[164], "Veidu i Katalikų Bažnyčia. Lietuvos krikšto 550 metų sukakčiai priminti"[165] oraz artykuły poświęcone ruchowi reformacyjnemu na Litwie do lat 70-tych XVI w.: "Reformacijos sąjūdis Lietuvoje"[166] (Ruch re-

---

157 Vilniaus vyskupų reliacijos XVII ir XVIII amžiuje. Tiesos Kelias. R. 1939 s.81-91, 169-175, 443-452.

158 Benedictus Voina promovendus ad Episcopatum Vilnensem (1600 m.). Tiesos Kelias. R. 1939 s.271-282. Trzeci odcinek pracy "Vilniaus vyskupų reliacijos XVII ir XVIII amžiuje" (Tamże. R. 1939 s.443-452) dotyczy biskupów: A.Wojny, M.Paca i S.Kiszki.

159 Leipalingos monografija. Tauta ir Žodis. R. 3: 1925.

160 Veisiejai. Tamże. R. 5: 1928 s.248-307.

161 Liškevas monografija. Musų Senovė. T. 1 kn.2. Tylża 1921 s.142-159; kn. 3: 1922 s.448-515.

162 Gudelių parapijos monografija. Lietuvių Tauta. R. 1912/13 kn. 2, s.405-431.

163 Kalvaria. Metraštis. T. 3. Roma 1967 s.11-131 T.4: 1968 s.369-511.

164 Tiesos Kelias. R. 1930 s.442-483.

165 Židinys. T. 25: 1937 s.441-453.

166 Tamże. T. 28: 1938 s.242-261.

formacyjny na Litwie) i "Reformacijos nuoslugis ir kataliką reakcija"[167] (Upadek reformacji i katolicka reakcja).

Druga wojna światowa zahamowała badania historyczne i rozproszyła historyków. Część z nich znalazła się na emigracji. Wytworzyły się teraz 3 ośrodki badawcze: w Litewskiej Republice Radzieckiej, w Rzymie oraz w Stanach Zjednoczonych. Na Litwie Radzieckiej badania historyczne koncentrują się w Wileńskim Państwowym Uniwersytecie im. Vincasa Kapsukasa (Vilniaus Valstybinis V.Kapsuko vardo Universitetas)[168] oraz w Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvių Mokslo Akademija). W Rzymie reaktywowano w 1954 r. Litewską Katolicką Akademię Nauk (założoną - jak wspomniano już - w 1922 r. w Kownie)[169]. Akademia ta kontynuuje wydawnictwo przedwojennych "Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai", a ponadto od 1965 r. wydaje "Lietuvių Kataliko Mokslo Akademijos Metraštis" (Rocznik Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk) oraz ogłasza prace poza tymi wydawnictwami. W pracach badawczych historia Kościoła na Litwie zajmuje tu poczesne miejsce. W Stanach Zjednoczonych znowu grono uczonych litewskich zorganizowało w Bostonie ośrodek, który w latach 1953-1969 wydał 36 tomową Litewską Encyklopedię (Lietuvių Enciklopedija), w której historia Kościoła na Litwie została szczególnie zaakcentowana. Znalazły się tam niekiedy bardzo obszerne hasła o biskupstwach na Litwie, biskupach, o Akademii Wileńskiej, o seminariach duchownych, o zakonach i ważniejszych klasztorach, o starszych parafiach. To samo wydawnictwo wydało inne obszerne dzieło encyklopedyczne "Musų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai" (Nasza Litwa. Zarysy historyczne, geograficzne, etnograficzne miejscowości kraju)[170], w którym znajdujemy sporo materiału do dziejów poszczególnych miast i wsi także i w diecezji wileńskiej. W Bostonie wychodzi również godny odnotowania miesięcznik kulturalny "Aidai" (Echa)[171], na łamach którego spotykamy także artykuły z historii Kościoła, zwłaszcza pióra Z.Ivinskisa, P. Rabikauskasa, P.Jatulisa czy P.Reklaitisa. Ponadto w Chicago działa od 1956 r. Litewskie Towarzystwo Historyczne (Lietuvos Istorijos Draugija) z własnym pismem "Tautos Praeitis" (Przeszłość Narodu), któ-

---

[167] W: Krikščionybė Lietuvoje. Kaunas 1938 s.211-277.

[168] Tak nazywa się ten uniwersytet od 1945 r. Zob. Vilniaus Universitetas. Red. A.Bendžius i in. Vilnius 1966 s.145.

[169] R.Krasauskas: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos veikimo ir darbų apžvalga (1954-1965). Metraštis. T. 1. Roma 1965 s.329.

[170] T. 1-4. Boston 1964-1968.

[171] Pismo to zaczęto wydawać w 1945 r. w Monachium, lecz wkrótce przeniesiono do USA.

re od 1971 r. nosi tytuł "Lietuvių Tautos Praeitis" (Przeszłość Narodu Litewskiego)[172].

Z emigracyjnych historyków litewskich największym dorobkiem naukowym w zakresie historii Kościoła na Litwie może poszczycić się zmarły przedwcześnie profesor Zenonas Ivinskis. Urodził się on w 1908 r. w Kaušenai. Studia historyczne ukończył na uniwersytecie w Kownie, a potem studiował jeszcze w Monachium i Berlinie, gdzie w 1932 r. uzyskał doktorat. Habilitował się w 1933 r. i w tymże roku objął katedrę historii na uniwersytecie w Kownie po prof. A.Aleknie. W 1940 r. został profesorem nadzwyczajnym i rozpoczął wykłady na uniwersytecie w Wilnie. Po wojnie znalazł się w Rzymie, a od 1953 r. w Bonn, gdzie początkowo pracował w Instytucie Bałtyckim, a potem wykładał na tamtejszym uniwersytecie historię narodów bałtyckich i Polski. Zmarł w 1971 r.[173]. Zainteresowania Ivinskisa odnośnie do dziejów Kościoła skupiały się głównie na chrystianizacji Litwy[174] oraz na różnych zagadnieniach z okresu reformacji i kontreformacji[175]. Należy tu także uwzględnić jego monografię o św. Kazimierzu[176]. Ivinskis był historykiem o dobrym warsztacie naukowym, który świetnie znał archiwalia watykańskie i na nich opierał się w wielu swoich pracach powojennych. Podobno nosił się z zamiarem napisania historii Kościoła na Litwie, ale niestety tego nie zrealizował. Wydaje się że z historyków ostatniego okresu jedynie Ivinskis mógł sprostać temu zamierzeniu[177].

---

172 Rys historyczny działalności tego Towarzystwa do 1968 r. daje A. Rūgytė w artykule "Lietuvių istorijos draugijos penkiolikmetis" (Lietuvių Tautos Praeitis. T. 3 kn. 2 (10): 1973 s.7-22).

173 Ukazał się cały szereg życiorysów Ivinskisa, omawiających jego życie i działalność naukową. Zob. Ivinskis Zenonas. W: Lietuvių enciklopedija. T. 9. Biston 1956 s.199-201; R.Krasauskas: Istorikas Zenonas Ivinskis. Aidai. R. 1968 s.289-297; S.Sužiedėlis: Zenonas Ivinskis istorijos moksle. Aidai. R. 1972 s.121-125; A.Maceina: Tasai nepažistamasis Ivinskis. Aidai. R. 1972 s.126-143.

174 Po kryžiaus ženklu. Tiesos Kelias. R. 1937 s.325-339; Krykščionybės kelias Lietuvon. Tamże. R. 1938 s.273-312; Lietuvos krikšto problema. Aidai. R. 1966 s.193-198, 266-270, 363-367; Vytauto Didžiojo darbai Katalikų Bažnyčiai Lietuvoje. Kaunas 1930; Žemaičių (Medinkų) vyskupijos įkūrimas (1417) ir jos reikšmė Lietuvių tautai (1417-1967). Suvažiavimo Darbai. T. 7. Roma 1972.

175 Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569). Forschungen zur eurpaischen Geschite. Bd 12 Berlin 1967 s.7-45; Die Rolle der Jesuiten im Dienste der Gegenreformation in Litauen. W: Riassunti delle Communicazioni del X Congresso Internazionale de scienze storiche. Florenz 1955 Bd s.276-280, Atti del X Congresso Internazionale. Roma 1957 s.474-478; Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten litauischen katolischen Bucher. Commentationes Balticae. T. 1: 1953 s.27-67; Kirchengesang in Litauen im XVI-XVIII Jahrhundert. Tamże, s.68-106; Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje. Aidai. R. 1951 nr 3-7, R. 1953 nr 8-9, R. 1955 nr 4 i 10.

176 Šventasis Kazimieras 1458-1484. New York 1955.

177 Bibliografię prac Ivinskisa, chociaż niekompletną, podał V.Prižgintas w czasopiśmie "I Laisvę" (R. 1972 nr 54 s.73-78).

Dobrym historykiem był Adolfas Šapoka, urodzony w 1906 r. w Grybelisi, a zmarły w 1961 r. w Kanadzie[178]. Mniej on jednak interesował się historią kościelną. Z dziedziny tej na uwagę zasługują jedynie następujące pozycje: "Atsakingiejii Lietuvos politikos vadai reformų seimo metų" (Odpowiedzialni przywódcy polityki litewskiej w latach sejmu reform)[179], poświęcona w dużej mierze bpowi Ignacemu Masalskiemu, "Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo pasyrimo"[180] i "Šv. Kazimi-ro palaikų saugojimas"[181].

Wypada tu wspomnieć także o przebywającym obecnie na emigracji, a publikującym prace już i przed wojną, ks. Juozapasie Vaišnorze. Urodził się w Puskelniai koło Mariampola, wstąpił do zgromadzenia marianów, w którym później był prowincjałem i rektorem studiów filozoficznych[182]. Najważniejszą jego pracą jest "Marijos garbinimas Lietuvoje" (Kult Marii na Litwie)[183]. Godne odnotowania są również jego prace dotyczące walki duchowieństwa katolickiego z rusyfikacją po powstaniu styczniowym[184], zgromadzenia marianów[185] oraz o arcybpie Jerzym Matulewiczu[186].

Historykiem specjalizującym się w badaniach nad dziejami Akademii Wileńskiej oraz zakonu jezuitów w Wielkim Księstwie Litewskim jest jezuita Paulus Rabikauskas. Urodził się w Gudžiunai koło Kiejdan w 1920 r. W 1948 r. został wyświęcony na kapłana, następnie studiował historię na Uniwersytecie Gregoriańskim, gdzie od 1955 r. pracuje jako profesor historii Kościoła; był też dziekanem Wydziału Historycznego[187]. Najważniejsze jego prace dotyczą - jak wspomniano - Akademii

---

178 Obszerny życiorys i omówienie działalności naukowej zamieścił S. Sužiedelis w pośmiertnym wydaniu pracy A.Šapoki "Senasis Vilnius" (Broklyn-New York 1963) pt. "Knygos autorius" s.263-305).

179 Senovė. T. 2: 1936 Kaunas s.61-173.

180 Lietuvos Praeitis. T. 1: 1941 s.697-702.

181 Aidai. R. 1958 s.140-144.

182 Vaišnora Juozapas. W: Lietuvių enciklopedija. T. 32. Boston 1965 s.386-387.

183 Roma 1958.

184 Kataliko kunigo veikla kovoje su rusifikacija prieškarinių metų. Suvažiavimo Darbai. T. 3: Kaunas 1939 s.29-50.

185 Keletas bruožių iš Marijonų Vienuolijos istorijos. Tiesos Kelias. R. 1934 nr 5, 7-11, R. 1935 nr 11, R. 1936 nr 4.

186 Arkivyskupas J.Matulevičius Vilniuje. W: Arkivyskupas Jurgis Matulaitis-Matulevičius. Uzrasaci. Londonas 1953 s.13-215; Arkiv. J. Matulevičiaus Vilnius Golgota. Aidai. R. 1952 s.158-169, 221-224, 260-269. Należy tu zaznaczyć, że Vaišnora jest od 1967 r. postulatorem generalnym procesu beatyfikacyjnego arcybpa J.Matulewicza.

187 J.Puzinas: Rabikauskas Paulius. W: Lietuviu enciklopedija. T. 24. Boston 1961 s.310-311.

Wileńskiej[188]. Poza tym zamieścił szereg obszernych haseł w "Lietuvių Enciklopedija", dotyczących Akademii, jezuitów w ogóle i kolegiów jezuickich na Litwie i Rusi. Był też redaktorem dobrze wydanego tomu źródeł do dziejów Kościoła na Litwie[189]. Cenne są również jego przyczynki do dziejów kultu św. Kazimierza[190]. Rabikauskas bazuje głównie na źródłach rzymskich.

Innym historykiem, ukierunkowanym w swoich badaniach do dziejów zakonów św. Franciszka, jest Viktoras Gidžiunas. Urodził się w 1912 r. w Marinka koło Siana, wstąpił do zakonu Braci Mniejszych (bernardynów), skończył historię na Papieskim Uniwersytecie św. Antoniego w Rzymie, gdzie też uzyskał doktorat. Obecnie mieszka i pracuje w Stanach Zjednoczonych[191]. Główne jego zainteresowania badawcze koncentrują się - jak zaznaczono - na zakonach na Litwie, zwłaszcza franciszkańskich. Godne odnotowania są następujące jego prace z tego zakresu: "De fratribus minoribus in Lituania" (Pars I Roma 1950), "De initiis Fratrum Minorum de Observantia in Lituania (1468-1600)"[192], "Vienuolijos Lietuvoje IX-XV amžiai" (Zakony na Litwie w IX - XV w.)[193], "Vienuolijos Lietuvoje XIII-XX amžiuje"[194] "Augustinijonai Lietuvoje" (Augustianie na Litwie)[195] i "Pranciškonai observantai Lietuvoje XV ir XVI a." (Franciszkanie obserwanci na Litwie XV i XVI w.)[196]. Gidžiunas należał też do zespołu, który opracowywał wydany tom relacji o stanie diecezji wileńskiej i żmudzkiej.

Historykiem o nie mniej dobrym przygotowaniu naukowym jest ks. Rapolas Krasauskas. Urodził się w 1913 r. w powiecie Ukmerge, ukończył Seminarium Duchowne i Uniwersytet w Kownie, a po drugiej wojnie również Uniwersytet Gregoriański[197]. Dał duży wkład do opracowanej "Lietuvių Enciklopedija", w której zamieścił obszerne hasło o diecezji wileńskiej, o seminariach duchownych wileńskich oraz o szeregu

188 Medžiaga senojo Vilniaus universiteto istorijai. Metraštis. T. 3: 1967 s.221-266, T. 4: 1968 s.321-368, T. 5: 1970 s.301-338; Mokslinė pažanga Vilniaus Akademijoje. Suvažiavimo Darbai. T. 7: 1972 s.203-234.

189 Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae. Romae 1971.

190 Didžiosios šv. Kazimiero Šventes Vilniuje 1604 ir 1636 metais. Aidai. R. 1958 s.118-128; Pastabos prie šv. Kazimiero garbinimo istorijos. Aidai. R. 1958 s.305-311.

191 Gidžiunas Vincas Viktoras. W: Lietuvių enciklopedija. T. 7. Boston 1956 s.206-207.

192 Archivum Franciscanum Historicum. R. 63: 1970 s.44-103.

193 Suvažiavimo Darbai. T. 6: 1969 s.189-241.

194 Metrastis. T. 5: 1970 s.261-296.

195 Tamże. T. 4: 1968 s.305-320.

196 Aidai. R. 1970 s.71-77, 116-122.

197 Krasauskas Rapolas. W: Lietuvių enciklopedija. T. 12. Boston 1957 s.538.

biskupów i ośrodków kościelnych na Litwie i Rusi. Z innych prac na uwagę zasługuje "Kataliky bažnyčia Lietuvoje XVI-XVII amžiuje" (Kościół Katolicki na Litwie XVI-XVII w.)[198]. I Krasauskas włożył dużo pracy, może najwięcej, w wydany tom relacji diecezji wileńskiej i żmudzkiej, w którym jego dziełem było opracowanie tekstów wszystkich relacji, not dla diecezji wileńskiej oraz indeksów[199].

Główne prace kolejnego badacza dziejów kościelnych Litwy, współpracownika w wydawaniu encyklopedii oraz wspomnianego już tomu relacji, ks. Pauliusa Jatulisa, dotyczą kardynała Jerzego Radziwiłła i bpa żmudzkiego Mikołaja Paca. Urodził się w Vabalninke koło Birż. Doktoryzował się na Uniwersytecie Gregoriańskim z teologii[200], lecz zajmuje się historią Kościoła w swojej Ojczyźnie. Na uwzględnienie zasługują następujące jego publikacje: "Kardinolo Jurgio Radvilo veikla Lietuvių terpe" (Działalność kardynała Jerzego Radziwiłła w "okresie litewskim")[201], "Kardinolo Jurgio Radvilos pirmoji kelione Italikon (1575)" (Pierwsza podróż kardynała Jerzego Radziwiłła do Italii)[202] oraz "Žemaičių vykupas M.Pacas Paduvoje" (Biskup żmudzki M. Pac w Padwie)[203].

Historykiem sztuki, mającym na swoim koncie publikacje dotyczące sakralnych obiektów w diecezji wileńskiej, jest Povilas Reklaitis, ur. w 1922 r. w Kownie. Współpracował w wydawaniu litewskiej encyklopedii oraz z Instytutem Bałtyckim w Niemczech Zachodnich[204]. Historyka diecezji wileńskiej muszą zainteresować jego prace o kościołach zamkowych na Litwie[205], o kościele św. Anny w Wilnie[206] oraz o wileńskiej katedrze[207]. Należy zaznaczyć, że w litewskiej encyklopedii zamieścił on szereg opracowań o kościelnych obiektach zabytkowych.

Dla pełnego obrazu należy też odnotować historyków związanych z Litewskim Towarzystwem Historycznym w Chicago. Tu najbardziej zasłużo-

---

198 Suvažiavimo Darbai. T. 6: 1969 s.189-241.

199 Zob. Relationes status, s.X i moja recenzja tego dzieła, zamieszczona w Studia theologica varsaviensia. R. 12: 1974 nr 2 s.283.

200 Jatulis (Jatulevičiaus) Paulius. W: Lietuvių enciklopedija. T. 25: 1961 s.98-99.

201 Suvaziavimo Darbai. T. 7: 1972 s.235-268.

202 Aidai. R. 1961 s.156-164.

203 Tautos Praeitis. T. 2 kn. 1: 1964 s.143-152.

204 J.Puzinas: Reklaitis Povilas Viktoras. W: Lietuvių enciklopedija. T. 25. Boston 1961 s.98-99.

205 Die Burgkirchen in Litauen. Commentationes Balticae. Bd 6-7: 1958-1959 s.209-247.

206 Die gotische St.Annenkirche in Vilnius. Tamże. R. 1955 i odb.; Meginimai atspeti šv. Onos bažnyčios Vilniuje architektą. Aidai. R. 1970 s.20-24.

207 Keturi Vilniaus katedros paveikslai. Aidai. R. 1956 s.15-22; Šv. Kazimiero koplyčia Vilniuje. Aidai. R. 1958 s.129-139.

nymi w dziedzinie badań nad historią kościelną są Antanas Rukša i ks. Jonas Bičiunas. Obydwaj szczególnie interesują się zakonem jezuitów, ich kolegium i Akademią w Wilnie. Bičiunas napisał z tej dziedziny następujące prace: "Pirmieji jezuitai Vilniuje" (Pierwsi jezuici w Wilnie)[208], "Pirmosios jezuitų kolegijos isteigimas Lietuvoje-Vilniuje (1570)". (Założenie pierwszego Kolegium jezuitów na Litwie - w Wilnie)[209] i "Apaštalą Sostą ir Jezuitu Ordino pirmieji bandymai jesuitus ikurdinti Lietuvoje (1555-1565)" (Stolica Apostolska i pierwsze próby zakonu Towarzystwa Jezusowego sprowadzenia jezuitów na Litwę)[210]. Rukša natomiast opublikował: "Diarium Societatis Jesu" ir lietuvių kalba Vilniuje" (Diariusz Towarzystwa Jezusowego i język litewski w Wilnie)[211], "1570 Vilniaus kolegijos ir 1583-84 m. akademijos laisvujų menu pamokų lentelės ir humanistinė jėzuitų mokykla"[212] oraz opracował "Lietuvos universitetų istorija" (Historia uniwersytetu litewskiego) jako cz. 1-szą dzieła wydanego pod redakcją P.Čepėnasa w Chicago w 1972 r. pt. "Lietuvos universitetas 1579-1803-1922" s.3-346. Obydwaj historycy bazują głównie na archiwaliach rzymskich, zwłaszcza jezuickich.

Na Litwie Radzieckiej ośrodkiem badań historycznych jest przede wszystkim Wilno z Państwowym Uniwersytetem im. Vincasa Mickievičiusa Kapsukasa oraz Litewską Akademią Nauk. Miejscowi historycy w badaniach swych zwracają szczególną uwagę na historię polityczną, gospodarczą i społeczną, mniej natomiast na dzieje kościelne. Stąd nic dziwnego, że dorobek w dziedzinie badań historii Kościoła na Litwie nie jest imponujący. Niektóre prace, o ile dotyczą Kościoła, są związane z badaniami gospodarczymi (majątki kościelne), dziejami szkolnictwa, profesorami Akademii Wileńskiej oraz ruchem reformacyjnym.

Z autorów, którzy zajmowali się zagadnieniami z historii kościelnej Litwy, należy wymienić: Povilasa Pakarklisa (1902-1955), Juozasa Jurginisa, Levasa Vladimirovasa oraz Ingė Lukšaitė i M.Lukšienė. Pakarklis opracował z pozycji marksistowskich ekonomiczne i prawne położenie Kościoła Katolickiego na Litwie w XV-XIX w.[213] Jurginis, jeden z najpłodniejszych współczesnych historyków na Litwie, jest autorem prac o renesansie i humanizmie na Litwie[214], o sztuce litewskiej[215],

---

208 Tautos Praeitis. T. 2 kn. 2: 1965 s.49-90.
209 Tamże. T.2 kn. 3-4: 1967 s.3-93.
210 Tamże. T.2 kn.1: 1964 s.33-47.
211 Tamże. T. 1 kn. 3: 1961 s.409-423.
212 Tamże. T. 2 kn. 3-4: 1967 s.95-122.
213 Ekonominė ir teisinė katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV--XIX a.). Vilnius 1956.
214 Renesansas ir humanismas Lietuvoje. Vilnius 1965.
215 Lietuvos meno istorijos bruožai. Vilnius 1960.

Ostrej Bramie[216], a także o pewnych zagadnieniach gospodarczych i społecznych, związanych z Kościołem[217]. Ponadto był współautorem dzieła "Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos" (Historia miasta Wilna od najdawniejszych lat do rewolucji październikowej)[218], w którym zwięźle przedstawił sprawy religijne miasta Wilna do 1794 r. Opracował on jeszcze cały szereg mniejszych i większych prac, które nas tu nie interesują. Te, które wspomniałem, choć pisane jednostronnie, dotyczą w jakimś stopniu i diecezji wileńskiej.

Kolejny historyk Levas Vladimirovas interesuje się szczególnie bibliotekami i księgozbiorami. Dziejów biblioteki Akademii i Uniwersytetu Wileńskiego dotyczy jego praca "400 metu kulturos, svietimo ir mokslo tarnyboje" (400 lat w służbie kultury, oświaty i nauki), opublikowana w książce, wydanej z okazji 400-lecia tej biblioteki[219]. Poświęcił też parę artykułów księgozbiorowi bpa sufragana wileńskiego Jerzego Albinusa[220] i bibliotekom kościelnym[221]. Należy wreszcie wspomnieć Ingė Lukšaitė, która zajmuje się okresem reformacji[222] i M. Lukšienė, autorkę obszernej pracy o szkolnictwie na Litwie w pierwszej połowie XIX w.[223].

1.3. Historycy innych narodowości

Historyków innych narodowości, poza Polakami i Litwinami, dzieje Kościoła Katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim mało interesowały. Jedynie prześladowania Kościoła Katolickiego i kasata unii na ziemiach

---

216 Aušros vartai. Vilnius 1960. To samo opublikowano w języku polskim: Ostra Brama. Vilnius 1960.

217 Reakcinis bažnytinių jurisdikcijų vaidmuo Vilniaus istorijoje. Darbai Lietuvos Istorijos Institutas. T. 1: 1951 s.88-153; Kaip bažnyčia Lietuvoje gyne išnaudotoju interessus". Vilnius 1954.

218 Vilnius 1968.

219 W: Kulturų kryžkeleje. Vilnius 1970 s.5-88. Zob. moje omówienie tej publikacji w "Studia theologica varsaviensia". R. 12: 1974 nr 2 s.286.

220 Iš bibliotekų Lietuvoje istorijos. Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. T. 4: 1964 s.217-225.

221 Vienuolinų ir bažnyčiu bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.) Knygotyra. Nr 1 (3): 1970 s.93-100.

222 Reformacijos veikėjai Lietuvoje ir lietuvių kalba XVII a. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. R. 1971 serija A nr 1 (35) s. 111-125; Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a. Vilnius 1970; A Volano pasiuros i visuomenes kilme, struktura ir teises funkcijos. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. R. 1968 serija A nr 2 (27) s.57-73.

223 Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje puseje. Kaunas 1970.

byłego W. Księstwa Litewskiego w XIX w. zwróciły na siebie uwagę historyków na Zachodzie. Gdy chodzi o naukę historyczną w Rosji, to tu przeszłością litewskich ziem, wcielonych do Cesarstwa traktatami rozbiorowymi Polski, zaczęto interesować się dopiero od połowy XIX w. Wiązało się to z ogólnym nastawieniem oficjalnych czynników rosyjskich, które po powstaniu listopadowym zaczęły uważać ziemie przyłączone w czasie rozbiorów Rzeczypospolitej do Rosji za kraj pierwotnie ruski. Stąd też zaczęto oficjalnie nazywać Zachodnią Rosją (Zapadnaja Rossija), później gubernie litewskie zaczęto nazywać Północno-Zachodnim Krajem (Siewiero-Zapadnyj Kraj), a gubernie kijowską, wołyńską i podolską - Południowo-Zachodnim Krajem (Jugo-Zapadnyj Kraj)[224]. Historyczna nauka rosyjska starała się odtąd wykazać słuszność poglądu o pierwotnie ruskim i prawosławnym charakterze tych ziem, co jest czystym wymysłem odnośnie do terenów litewskich. Temu celowi służą też publikowane źródła z archiwów w Wilnie, Kijowie i Witebsku oraz z Metryki Litewskiej, mieszczącej się w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu[225]. Badacz diecezji wileńskiej nie może pominąć wydawanych przez Wileńską Komisję Archeograficzną "Akt izdawajemych Wilenskoju Komisieju dla razbora drevnich aktow"[226] oraz wydawanych w Witebsku "Istorikojuridiczeskich matieriałów". W tych bowiem wielotomowych wydawnictwach znajduje się sporo źródeł również do dziejów litewskiego Kościoła Katolickiego.

Z historyków rosyjskich trzeba wymienić Dymitra Tołstoja (1823-1889). Sprawował on różne wysokie funkcje w rządzie rosyjskim: oberprokuratora Św. Synodu, ministra oświaty, ministra spraw wewnętrznych i szefa żandarmerii. Ponadto prezydował Rosyjskiej Akademii Nauk[227]. Jest on autorem 2-tomowej pracy o Kościele Katolickim w Rosji, opublikowanej najpierw w języku francuskim[228], a później po rosyjsku[229]. W książce tej omówił także dzieje Kościoła na Litwie za czasów Rzeczypospolitej oraz pod panowaniem Rosji do 1825 r. Stanął on w niej na stanowisku nacjonalistycznym, wrogim polskości i Kościołowi Kato-

---

[224] S.Zajączkowski: W sprawie badań nad dziejami stosunków polsko-litewskich za Jagiellonów. W: Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa 1958 s.214; S.Kutrzeba: Historia ustroju Polski w zarysie. T. 3 Wyd. 2 Lwów 1920 s.183.

[225] S.Zajączkowski: W sprawie badań, s.214; S.Ptaszycki: Cesarska Biblioteka Publiczna i Metryka Litewska w Petersburgu. Kraków 1884.

[226] Komisja ta doczekała się specjalnego opracowania: R.Mienicki: Wileńska Komisja Archeograficzna (1864-1915). Wilno 1925.

[227] Tołstoj (graf Dmitrij Andriejewicz, 1823-1889). W: Enciklopediczeskij Słowar. T. 33. S.Pietierburg 1901 s.447.

[228] Le catholicisme romain en Russie. T. 1-2. Paris 1863-1864.

[229] Rimskij katolicizm w Rossii. T. 1-2. S.Pietierburg 1876-1877.

lickiemu, stąd praca nie ma wartości naukowej[230]. Poza Tołstojem należy wymienić Platona Żukowicza, autora artykułów o wileńskim Seminarium Głównym[231] i profesorach Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie w Wilnie[232], jak również J.Łappo, który po 1917 r. będąc na emigracji, opublikował w j. litewskim pracę o próbach wprowadzenia na stolicę biskupią w Wilnie Bernarda Maciejowskiego[233].

O nauce historycznej w języku białoruskim można mówić dopiero w XX w. Z okresu międzywojennego interesuje nas jedynie Adam Stankiewicz (ur. 1890 r., zginął w czasie drugiej wojny światowej), kapłan archidiecezji wileńskiej, działacz narodowościowy białoruski[234]. Pisał on o białoruskim języku w kościołach[235] oraz dał bardzo ogólny rys chrześcijaństwa na Białorusi[236]. Natomiast ze współczesnych historyków Białorusi Radzieckiej dwaj autorzy zasłużyli swoimi pracami, by ich tu uwzględnić: Semen Podokszin i Jakow Marasz. Pierwszy opublikował pracę o reformacji na Białorusi i Litwie[237] oraz szereg drobniejszych studiów z tego zakresu[238]. Za pracę "Radikalno reformacjonnoje dwiżenije w Bielorussii i Litwie (wtoraja połowina XVI w.)"[239] otrzymał on stopień kandydata nauk historycznych. Marasz natomiast, który uzyskał stopień kandydata historii za rozprawę "Agressija katolicizma i Watikana w Litwie i Bielorussii wo wtorej połowinie XVI-nacz. XVII ww." (Minsk 1954) i pracuje jako wykładowca w Instytucie Pedagogicznym w Grodnie, opublikował książkę "Watikan i katoliczeskaja cerkow w Bielorussii"[240]. Wprawdzie zawarł w niej wiele ciekawego materiału archi-

230 Por. M.Żywczyński: Z badań i literatury o Kościele Katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX. Nova Polonia Sacra. T. 3: 1939 s.106.

231 Ob osnovanii i ustrojstvie głavnoj duchovnoj seminarii pri Vilenskom Universitetie (1803-1832). Christianskoje Čtenije. R. 1887 nr 3-4 s.237-286.

232 O professorach Vilenskogo Bogoslovskogo Fakulteta v nastojaščem stolietii. Tamże. R. 1888 s.367-409, 556-595.

233 Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedra XVII amž. pabaigoje. Praeitis. T. 1. Kaunas 1930 s.94-138.

234 J.Šutovič: Na projdzienym szliachu. W: Ksiondz Adam Stankievič. Vilnius 1940 s.11-46.

235 Rodnaja mova u sviatyniach. Vilno 1929.

236 Chryscijanstva i Biełoruski narod (Sproba syntezy). Vilnja 1940.

237 Reformacija i obščestviennaja mysl Bielorussi i Litvy (vtoraja połovina XVI-načało XVII v.). Minsk 1970.

238 Da pytanija ab farmiravanni radykalnaga refarmacyjnaga ruchu v Bielorusi i Litvie v drugoj pałavinie XVI stagoddzia. Viesci Akad. Navuk Bielarus. SSR Ser. gramad. navuk. R. 1962 nr 1 s.78-89; K voprosu o vzaimodiejstvii radikalnogo napravlenija reformacii v Bielorussi i Litvie s eretičeskim dviženijem vo vtoroj połovinie XVI v. W: Materiały konferencji mołodych učenych Akademii nauk Bieloruss. SSR. Minsk 1962 s.81-88.

239 Minsk 1964.

240 Minsk 1971.

walnego, ale sposób ujęcia zagadnienia budzi zastrzeżenia[241]. Połokszin oraz Marasz publikują przeważnie w j. rosyjskim.

Z niemieckich historyków zasługuje na uwagę H.F.Schmid, który opublikował pracę "Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters"[242], w której trzecim odcinku (w tomie 19) omawia m.in. podstawy prawne parafialnej organizacji na Litwie.

Na tym wyczerpuje się lista historyków, którzy pisali o dziejach Kościoła Katolickiego w diecezji wileńskiej. Takich bowiem autorów, jak L.Lescoeur, P.Pierling, A.Theiner czy J.Helfert i A.Boudou[243], którzy szczegółowo diecezją wileńską się nie zajmowali, a pisali o Kościele w imperium rosyjskim, możemy tu pominąć. Jedynie gdyby włączyć do diecezji wileńskiej postać arcybpa mohylewskiego Stanisława Bohusza Siestrzencewicza z racji jego sufraganii białoruskiej, a potem przez pewien okres administracji diecezją, należałoby tu jeszcze uwzględnić autora wydanej w 1968 r. w Lowanium monografii o nim, Łotysza Andrzeja Arwalda Brumanisa[244].

Z powyższego przeglądu widać, że pokaźny zastęp historyków badał przeszłość Kościoła na Litwie i Białorusi, w tym i historię diecezji wileńskiej. Jaką wartość naukową posiada ich dorobek, zobaczymy w rozdziałach następnych.

---

241 Warto tu zaznaczyć, że na konferencji naukowej w 1969 r. w Szawlach (Šaulai) na Litwie, poświęconej Kościołowi Katolickiemu, Marasz wygłosił referat pt. "Ispolzovanie archivnogo dokumentalnogo materiała v ateističeskom vospitanii trudiaščichsja zapadnych obłastiej Bielorusskoj SSR", opublikowany później w materiałach z tej konferencji "Katolicyzm v SSSR i sovremiennost" (Vilnius 1971 s.158-167).

242 Kanonistische Abteilung. Bd. 17: 1928 s.264-358, Bd. 18: 1929 s. 285-562, Bd. 19: 1930 s.354-671.

243 Zob. M.Żywczyński: Z badań i literatury o Kościele Katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX. Nova Polonia Sacra. T. 3: 1939 s.100-140.

244 Aux origines de la Hierarchie latine en Russie. Mgr Stanislas Siestrzencewicz-Bohusz, premier archeveque-metropolitain de Mohilev (1731-1826). Louvain 1968.

2. WYDAWNICTWA ŹRÓDEŁ

2.1. Zbiory źródeł jednolitych pod względem treści

2.1.1. Zbiory dokumentów

Wśród wydawnictw źródeł do dziejów diecezji wileńskiej bezprzecznie pierwsze miejsce zajmuje "Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej" t.1 (1387-1507)[1], wydany przez ks. Jana Fijałka i Władysława Semkowicza. Dzieło to rodziło się w wielkich trudnościach i nie zostało niestety ukończone. Zamierzeniem wydawców było opublikować w 2 tomach dokumenty od początku biskupstwa wileńskiego w 1387 r. aż do śmierci bpa Waleriana Protasewicza Suszkowskiego w 1579 r. Wydano tylko jeden tom, a ze względu na brak funduszów ogłaszano go zeszytami (1 zeszyt - w 1932 r., 2 - w 1939-1948). Po ukazaniu się 1-go zeszytu zmarł ks. Fijałek. Druk zeszytu 2-go przerwał wybuch wojny i zakończono go dopiero w 1948 r. Zapowiedziany obszerny wstęp, który miał szczegółowo omawiać materiał źródłowy zawarty w 1-ym tomie oraz jego znaczenie, w ogóle nie został wydrukowany. Tom drugi dzieła pozostaje dotąd w rękopisie.

Opublikowany tom zawiera dokumenty od 1387 r. do śmierci bpa Olbrachta Tabora w 1507 r. Umieszczono tu 668 dokumentów i regestów z bardzo dokładnym i obszernym opracowaniem naukowym. Materiał ten wydawcy czerpali przeważnie z Archiwum Wileńskiej Kapituły Katedralnej, ze znajdujących się tam oryginałów i kopiariuszy. Korzystali też z innych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, tak krajowych, jak i zagranicznych, z Archiwum Watykańskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z Archiwum Państwowego w Królewcu, z Biblioteki PAU w Krakowie, z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, z Biblioteki Jagiellońskiej, z Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Kownie. Tylko 145 dokumentów zostało wydanych z oryginałów, inne opublikowano na podstawie kopii, a nawet prywatnych

---

[1] Kraków 1932-1948 Nakład PAU 4° ss.771 Wyd. Komisji Historycznej PAU nr 81.

odpisów, gdy nie można było dotrzeć do oryginałów, ani do kopii wierzytelnych. Należy zwrócić uwagę na częste uwagi wydawców w rodzaju: "dokumentu brak", "tekstu brak", oryginału brak", "oryginał nieznany" lub "obecnie nieznany". Świadczy to o stanie zachowanego zasobu materiałów dokumentalnych i o warunkach, w jakich powstawało wydawnictwo. Wydawcy zanotowali 15 dokumentów podrobionych, 10 - podejrzanych, 3 - wielce podejrzane, 2 - falsyfikaty, 2 - interpolowane i 3 - prawdopodobnie interpolowane[2]. Najwięcej dokumentów dotyczy fundacji, uposażeń i różnych nadań na rzecz biskupstwa, kapituły, kościołów, klasztorów i altarii. Następną grupą co do liczby stanowią przywileje i rozporządzenia papieskie i królewskie oraz biskupów wileńskich. Znajdujemy tu także listy do papieży, testamenty, akta sprzedaży i inne.

Przy wydawaniu "Kodeksu dyplomatycznego" zastosowano po raz pierwszy konsekwentnie i w całej rozciągłości "Instrukcję wydawniczą dla średniowiecznych źródeł historycznych", ogłoszoną w Krakowie w 1925 r. przez Komisję Historyczną PAU. Materiał ogłoszony przez Fijałka i Semkowicza znany był dotąd tylko częściowo z publikacji nie odpowiadających wymogom naukowym, przy czym rozrzucony po różnych wydawnictwach. Tu zaś został wydany wzorowo pod każdym względem i zebrany w jedną całość. Słusznie nazwał ks. Cz.Falkowski to dzieło pomnikowym wydawnictwem, najwspanialszym owocem długich, mozolnych poszukiwań archiwalnych i głębokich studiów nad przeszłością Wielkiego Księstwa Litewskiego[3]. Zawarty tu bowiem materiał źródłowy jest wprost bezcenny nie tylko do dziejów diecezji wileńskiej, ale w ogóle do poznania stosunków religijnych na Litwie i Rusi oraz do badań wewnętrznych stosunków Wielkiego Księstwa Litewskiego od czasów Jagiełły do początków panowania Zygmunta Starego.

Poza tym wydawnictwem nie ma równie wartościowego i w sposób naukowy opublikowanego zbioru dokumentów z interesującego nas terenu. Wydana bowiem w 1939 r. przez Uniwersytet Stefana Batorego "Księga Batoriańska. Zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego"[4] zawiera zaledwie 22 dokumenty, z których tylko 3 nie były dotąd drukowane, z czego tylko kilka dotyczy spraw kościelnych. Godne natomiast odnotowania są dwie XVIII-wieczne edycje dokumentów. Jedna z nich to "Academia et Universitas Vilnensis Societatis Jesu privilegiis, constitutionibus, decretis erecta, aucta, robora-

---

[2] Niektóre ustalenia wydawców co do kilku najstarszych dokumentów zostały zakwestionowane przez O.Haleckiego (Na marginesie najdawniejszych dyplomów katedry wileńskiej. Aten. wil. R. 10: 1935 s.44-70) i J.Ochmańskiego (Najdawniejsze przywileje Jagiełły i Witolda dla biskupstwa wileńskiego 1387-1395 r. Zesz. Nauk. Uniw. im. A.Mickiewicza w Poznaniu. Nr 34: Historia. Z. 5: 1961 s.19-36).

[3] Cz.Falkowski: Ksiądz Rektor Jan Fijałek. Wilno 1936 s.15.

[4] Oprac. R.Mienicki. Wilno 1939 4° ss.IX, 53, nlb. 3.

ta..."[5], druga to "Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu W.X.L. Wilnowi nadanych"[6]. Pierwszy zbiór sporządził Stanisław Burzyński, instygator Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwolennik jezuitów w ich sporach z pijarami. Wydawnictwem tym chciał wykazać prawa i przywileje Akademii Wileńskiej. Wydał 23 dokumenty, od erekcyjnego Akademii króla Stefana Batorego z 1578 r. do dekretu króla Augusta III z 1738 r., potwierdzającego przywileje uczelni i zabraniającego otwierania szkół pijarom. Drugie wydawnictwo "Zbiór praw y przywilejów..." zostało opublikowane przez burmistrza wileńskiego Piotra Dubińskiego. Znajdują się w nim dokumenty dotyczące miasta Wilna, w tym także spraw kościelnych (kilkanaście). Obie publikacje wyszły z drukarni akademickiej w Wilnie i miały cele praktyczne, nie naukowe. Były to jednak pierwsze tego rodzaju zbiory i w swoim czasie bardzo cenne.

2.1.2. Wydawnictwo źródeł aktowych

Wartościowym wydawnictwem, opublikowanym przez Marię i Henryka Łowmiańskich przy udziale Stanisława Kościałkowskiego, są "Akty cechów wileńskich 1495-1759"[7]. Publikacja ta znajdowała się w druku w chwili wybuchu II wojny światowej i przez to nie została dokończona. Zachowały się nieliczne jej egzemplarze. Akty miały być doprowadzone do 1764 r.[8]. Wydawnictwo zostało opracowane starannie i wzorowo pod względem naukowym, zawiera razem 831 akt z lat 1495-1759. Część akt przytoczono w całości, część zaś w formie regestów. Materiał tu zgromadzony jest bogatym źródłem do dziejów kościelnych samego Wilna, życia wewnętrznego cechów i bractw, ich kontaktów z biskupami, kapitułą, klasztorami i plebanami. Dużo akt dotyczy różnych sporów pomiędzy nimi i cechami. Zawarte też są tu różne polecenia i nakazy biskupów i kapituły wileńskiej odnośnie do cechów i bractw, artykuły i statuty tychże, a także akta dotyczące sporów międzywyznaniowych.

2.1.3. Relacje o stanie diecezji

Mało dotąd wykorzystanym źródłem w literaturze historycznej diecezji wileńskiej są relacje biskupów o jej stanie, składane w Rzymie osobiście lub przez prokuratorów z okazji tzw. visitatio liminum. Nic zresztą dziwnego, skoro teksty tych relacji znajdują się w Archiwum Watykańskim, a opublikowane zostały dopiero w ostatnich latach. Wcześniej informacje o tych relacjach podał Ludwik Boratyński w artykule "Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji (rela-

[5] Vilnae 1738 in fol. ss. nlb. 50.
[6] Wilno 1788 4° ss. nlb. 2, 312, nlb. 12.
[7] Wilno 1939 4° T. 1-2 ss.493, 200.
[8] J.Ochmański: Lituanistyka w Polsce, s.151.

tiones status ecclesiarum) z archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie"[9] i ks. Jonas Totoraitis w publikacji "Vilniaus vyskupų reliacijos XVII ir XVIII amžiuje"[10]. Ten ostatni w 1938-1939 r. przeprowadzał kwerendę w Archiwum Watykańskim i był pierwszym uczonym litewskim, który korzystał z tych relacji. Należy zaznaczyć, że nawiedzanie progów apostolskich unormował papież Sykstus V bullą "Romanus Pontifex" z 1585 r.[11]. Odtąd biskupi wileńscy, jak i innych diecezji w Rzeczypospolitej, mieli udawać się do Rzymu co 4 lata i przy tej okazji składać sprawozdanie o stanie diecezji. Z różnych jednak względów ten 4-letni czasokres nie był przestrzegany.

Teksty wszystkich zachowanych relacji biskupów wileńskich (także żmudzkich) oraz odpowiedzi na nie Kongregacji Soboru wydała w 1971 r. w Rzymie Litewska Katolicka Akademia Nauk. Dzieło "Relationes status dioecesium in Magno Ducato Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae"[12] przygotowało do druku 6 uczonych litewskich pod kierunkiem ks. Paulusa Rabikauskasa, który też był jego redaktorem i autorem obszernego wstępu. Jednakże najwięcej pracy włożył w tę edycję ks. R. Krasauskas, który przygotował do druku teksty wszystkich relacji, zaopatrzył w przypisy relacje wileńskie oraz ułożył indeksy. Relacje o stanie diecezji wileńskiej w liczbie 16 z lat 1604-1767 zajmują 1-219 strony. Większość z nich pochodzi z lat 1604-1651 i 1733-1759, z tych aż 6 nadesłał jeden biskup, Michał Zienkowicz. Ponadto wydrukowano tu sprawozdanie bpa Eustachego Wołłowicza, sporządzone w 1622 r. nie z okazji visitatio liminum, lecz na polecenie Kongregacji de Propaganda Fide oraz relację legata apostolskiego Tomasza Arezzo z 1807 r. Dalszą część dzieła (s.221-473) zajmują relacje o stanie diecezji żmudzkiej.

Należy podkreślić, że pod względem edytorskim relacje wydano znakomicie. Jedynie może budzić zastrzeżenie podanie 2 relacji pod datą dostarczenia ich do Rzymu, a nie pod datą ich sporządzenia (relacja z 1605 r. sporządzona w 1604 i z 1609 - napisana w 1608 r.) oraz drobne nieścisłości w wykazach sufraganów białoruskich i brzeskich.

---

9 Spraw. z Czyn. Pos. AU. R. 1916 nr 5 s.27-45.

10 Tiesos Kelias. R. 15: 1939 s.81-90, 169-175.

11 T.Długosz: Biskupia visitatio liminum. Collec. theol. R. 14: 1933 nr 1-2 s.175.

12 Romae 1971 Academia Lituana Catholica Scientiarum. Sectio Historica 8° ss.LV, nlb. 1, 542. Fontes Historiae Lituaniae. Vol.1. Publikacja ta spotkała się z żywym zainteresowaniem historyków, o czym świadczą liczne recenzje: J.Tazbir, Kwart. hist. R. 79: 1972 s. 958-959; M.Kosman, Zap. hist. T.38: 1973 z.4 s.153-155; T.Krahel, Stud. theol. vars. R. 12: 1974 nr 2 s.282-284; J.Jakštas, Dviejų šimtmečių Lietuvos istorijos šaltiniai. Lietuvių Tautos Praeitis. T.3 Kn. 2 (10): 1973 s.134-141.

Opublikowane relacje zawierają bogaty zasób informacji i są cennym źródłem do dziejów diecezji wileńskiej w XVII i XVIII w.[13]. Znajdujemy tu bowiem wiadomości o sytuacji Kościoła na terenie diecezji, o organizacji terenowej, o kapitule, zakonach, seminariach, a także o trudnościach nurtujących biskupów w związku z ich pracą w tak rozległej diecezji. Mieszczą się w nich także pewne wiadomości historyczne, choć nie zawsze ścisłe. Publikacja wymienionych relacji przyczyni się z pewnością do lepszego naświetlenia różnych zagadnień z dziejów diecezji wileńskiej.

2.1.4. Raporty generalnych wizytatorów szkół KEN

Krótkiego okresu czasu, bo tylko 10-ciu lat, dotyczą "Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782-1792"[14], opracowane przez Kalinę Bartnicką i Irenę Szybiak, a wydane pod redakcją Łukasza Kurdybachy. Wizytacje generalne szkół rozpoczęto przeprowadzać w 1782 r. i były one formą stałego nadzoru nad szkołami Komisji Edukacji Narodowej. W dziele tym opublikowano 13 raportów generalnych i 5 zespołów wypisów z protokółów powizytacyjnych z lat, dla których nie zachowały się oryginały. Raporty te są ważnym źródłem do dziejów szkolnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w województwie podlaskim, należącym do Korony. Zawierają bowiem olbrzymią ilość informacji o szkołach, nauczycielach, liczebności uczniów, ukazują następnie tok pracy szkół, a także dają pewien obraz oddziaływania oświaty na społeczeństwo oraz niektóre szczegóły z ówczesnej obyczajowości. Raporty te są również cenne dla historyka szkolnictwa kościelnego. Wprawdzie istnieją i inne wydawnictwa źródeł do dziejów Komisji Edukacji Narodowej, zawierające również wiadomości o szkolnictwie kościelnym, ale wymienione na początku "Raporty" mieszczą nieporównanie więcej informacji nas interesujących. "Raporty" dają obraz szkolnictwa średniego i parafialnego w całej diecezji wileńskiej i żmudzkiej oraz części łuckiej. Trzeba jednak zauważyć, że gdy chodzi o szkolnictwo parafialne, nie są to informacje kompletne, gdyż wizytatorzy nie docierali do wszystkich szkół. Ponadto na podstawie raportów mamy możność prześledzenia udziału duchownych w pracach Komisji Edukacji Narodowej oraz życia wewnętrznego szkół, w regulaminie których tak bardzo akcentowane były praktyki religijne. Zresztą część

---

[13] O relacjach w ogólności jako źródle historycznym zob.: T.Długosz: Wartość relacji rzymskich biskupów polskich jako źródła historycznego. Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL. R. 12: 1961 s.89-92; B.Kumor: Procesy informacyjne i relationes status jako źródła do demografii historycznej. Przeszł. demogr. Pol. T. 3: 1970 s.29-61.

[14] Wrocław 1974 Zakł. Nar. im. Ossolińskich. Wyd. PAN 8° ss.598, nlb. 1. Pracownia Dziejów Oświaty PAN. Archiwum Dziejów Oświaty. T. 6.

tych szkół była prowadzona przez zakony pijarów, dominikanów, bazylianów, misjonarzy i bernardynów.

2.1.5. Korespondencje

W wydanej korespondencji, która dotyczy również i spraw kościelnych diecezji wileńskiej, szczególne miejsce zajmują "Listy ks. Piotra Skargi T.J. z lat 1566-1610", ogłoszone przez ks. Jana Sygańskiego[15]. Nie jest to zbyt obszerny zbiór listów (142 + 9 w dodatkach), ale zawiera sporo materiału do dziejów Kościoła na Litwie i Rusi w okresie walk z reformacją. Sporo listów pisał Skarga z terenu diecezji wileńskiej, zwłaszcza gdy był rektorem kolegium i Akademii w Wilnie. Stąd nic dziwnego, że dotyczą one problemów nurtujących Kościół na tym terenie.

Nieco wcześniejszy okres, bo lata 1525-1558, obejmuje korespondencja kardynała Stanisława Hozjusza, wydana przez ks. Franciszka Hiplera i Wincentego Zakrzewskiego[16]. Wśród opublikowanych tu listów znajdujemy korespondencję Hozjusza z różnymi duchownymi diecezji wileńskiej oraz z wójtem wileńskim Rotundusem, dotyczącą spraw kościelnych Litwy. Z tym ostatnim Hozjusz często wymieniał listy. Rotundus bowiem był bardzo gorliwym katolikiem, a ks. Fijałek nazywa go nawet "małym Hozjuszem Litwy"[17]. Obie omówione edycje listów dobrze wydano pod względem naukowym, dla śledzenia zaś okresu reformacji i kontreformacji na Litwie są one nieodzowne.

Na wzmiankę zasługują jeszcze dwa inne wydawnictwa listów, a mianowicie "Archiwum Jana Zamojskiego..."[18] oraz "Archiwum domu Radziwiłłów"[19], w których wprawdzie nie ma liczniejszej korespondencji z duchownymi diecezji wileńskiej, ale w listach do adresatów świeckich mamy sporo informacji o sprawach kościelnych diecezji wileńskiej.

Wszystkie wymienione publikacje listów dotyczą głównie 2-giej połowy XVI oraz początku XVII w. Bardzo mało natomiast mamy wydanych listów z innych okresów. Istnieje wprawdzie "Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376-1430"[20] czy "Codex epistolaris saeculi

---

15 Kraków 1912 8° ss.VII, 330.

16 Stanislai Hosii epistolae... T.1-2. Cracoviae 1879-1888 Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. T.4 i 9.

17 J.Fijałek: Kościół Rzymsko-Katolicki na Litwie, s.307. Por. także: M.Baryczowa: Augustyn Rotundus Mielski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy. Aten. wil. R. 10: 1935 s.71-96.

18 T. 1-4. Kraków 1904-1948.

19 Kraków 1885 Wyd. A.Sokołowski. Scriptores rerum polonicarum. T. 8.

20 Cracoviae 1882 Ed. A.Prochaska. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T.6.

decimi quinti"[21], ale w nich mamy znikomą ilość listów, dotyczących spraw kościelnych Litwy.

2.1.6. Pamiętniki

Źródłem, które nauka historyczna często wykorzystuje, choć ostrożnie, są pamiętniki. Na ogół uważa się je za źródła drugorzędne (po źródłach dokumentalnych i aktowych). Pisane są zwykle po upływie dłuższego czasu od daty przedstawionych wypadków, stąd należy się liczyć z zawodnością pamięci ich autorów. Ponadto pamiętnikarze przedstawiają często ludzi i zdarzenia subiektywnie, w zależności od swych sympatii czy antypatii[22]. Do literatury pamiętnikarskiej zalicza się także dzienniki, które nie tylko dają pewniejszy materiał niż zwykle pamiętniki czy wspomnienia, ale że są pisane "na żywo", gwarantują dokładność podanych faktów.

Gdy chodzi o literaturę pamiętnikarską, dotyczącą kościelnych spraw diecezji wileńskiej, najwięcej wydanych dotąd pozycji dotyczy 2-giej połowy XVIII i 1-szej połowy XIX w. Z XVI w. na uwagę zasługuje wydany przez T.Wierzbowskiego "Pamiętnik kardynała Jerzego Księcia Radziwiłła z lat 1556-1575"[23]. Ponadto H.Barycz wydał "Dziennik podróży do Włoch biskupa Jerzego Radziwiłła w 1575 r."[24], a W.Meysztowicz "Caeremoniarii Anonymi relatio de cardinalis Georgii Radziwiłł legatione ad Sigismundum III Regem Poloniae (A. 1592)"[25]. Wszystkie te pozycje dotyczą jednej osoby, kardynała J.Radziwiłła. Cenne są do opracowania jego biografii. Pamiętniki innego Radziwiłła, Albrechta Stanisława, kanclerza litewskiego pt. "Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632-1656" zostały ostatnio wzorowo wydane przez Ossolineum w opracowaniu Adama Przybosia i Romana Żelechowskiego[26]. Fakt ponownego ich wydania po edycji Edwarda Raczyńskiego[27] dowodzi, że pamiętniki te są cennym źródłem do dziejów Polski za panowania Władysława IV i początków rządów Jana Kazimierza[28]. Bardzo przydatne są także dla hi-

---

21 T.1-3. Kraków 1876-1894 Monumenta medii aevi historica. T. 2,12,14.

22 Por. W.Czapliński: Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego. Pamiętnikarstwo Polskie. R. 2: 1972 nr 2 s.3.

23 Warszawa 1899 Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI-XVIII wieku. Z. 12.

24 Kwart. hist. R. 49: 1935 s.340-356.

25 Antemurale. T. 12: 1968 s.43-75.

26 T. 1-5. Wrocław 1968-1974. Red. naukowy W.Czapliński.

27 Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza w. litewskiego. T. 1-2. Wyd. E.Raczyński. Poznań 1839. Część w j. łacińskim opublikował historyk litewski K.Avižonis: Stanislao Albrechto Radvilo "Memoriale". Lietuvos Praeitis. T. 1 z.1. Kaunas 1940 s. 211-292.

28 A.S.Radziwiłł: Memoriale..., t.1 s.V.

storyka diecezji wileńskiej, gdyż znajdujemy w nich sporo wiadomości dotyczących wyższego duchowieństwa tego biskupstwa or.z różnych spraw kościelnych z jego terenu. Ich autor bowiem, osobiście bardzo pobożny, szczególnie interesował się sprawami religijnymi. Innym pamiętnikiem XVII-wiecznym, szczególnego jednak rodzaju, jest "Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy... księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668", wydana przez W.Seredyńskiego[29]. Medeksza, sekretarz króla Jana Kazimierza, dał w nim opis wydarzeń i spraw, w tym także kościelnych, jakie miały miejsce na Litwie w anonsowanym w tytule okresie. Poparł je licznymi dokumentami i listami.

Obfitszym w pamiętniki jest - jak wspomniano - w. XVIII, zwłaszcza jego 2-ga połowa i w. XIX. Godnymi odnotowania są tu "Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzesko-litewskiego 1714-1765", wydane przez A.Pawińskiego[30], w których znajdujemy sporo relacji dotyczących duchownych i stosunków kościelnych na Litwie. Bardzo krótkiego okresu czasu, bo tylko roku z górą (1787-1788), dotyczy dziennik ks. Wilhelma Kalińskiego, starannie opracowany i zaopatrzony obszernym wstępem przez Ł.Kurdybachę[31]. Kaliński, profesor Seminarium Duchownego i Akademii w Wilnie, przedstawił w swoim dzienniku obraz życia torzyskiego i stosunków panujących w wyższych sferach kościelnych Wilna.

Do literatury pamiętniczej należy zaliczyć także "Rękopis X.Bagińskiego, dominikanina prowincji litewskiej (1747-1784)", opublikowany przez E.Tyszkiewicza w Wilnie w 1854 r. i anonimowy "Opis dzienny szkół wileńskich, akademii i uniwersytetu, oraz diariusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781 po rok 1824 nastałych", wydany przez A.Łazerowicza, pod pseudonimem W.Tekielińskiego (Wilno 1876). Pierwsza publikacja zawiera zapiski o Litwie, zwłaszcza o sprawach zakonu dominikanów, druga, wydana na podstawie rękopisu, znajdującego się w gimnazjum wileńskim, zawiera opis faktów i zdarzeń, będących ciekawym źródłem do dziejów szkoły wydziałowej wileńskiej, przemianowanej później na gimnazjum, poza tym do historii Uniwersytetu Wileńskiego oraz miasta Wilna. Z pracy tej można poznać ówczesne zwyczaje, przebieg uroczystych celebr, życie religijne w szkole oraz dużo się dowiedzieć o duchownych wileńskich.

Źródłem do poznania stosunków w Uniwersytecie Wileńskim w końcu XVIII, a zwłaszcza na początku XIX w. są pamiętniki profesorów tej uczelni: ks. Stanisława Jundziłła oraz Józefa Franka. Jundziłł zostawił po sobie dwa pamiętniki. Jeden opublikował w całości Antoni M. Kurpiel pt. "Pamiętniki ks. Stanisława Jundziłła profesora Uniwersyte-

---

29 Kraków 1875 Scriptores rerum polonicarum. T. 3.
30 T. 1-4. Warszawa 1876.
31 Dziennik 1787-1788. Wrocław 1968 Archiwum Dziejów Oświaty. T. 4.

tu Wileńskiego"[32], fragmenty zaś drugiego pt. "Zbiór ułamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawniejszym i obecnym (1829) stanie Wileńskiego Uniwersytetu" zostały ogłoszone w "Piśmie zbiorowym wileńskim na rok 1859" (s.117-150) oraz w innych pismach[33]. W obu pamiętnikach mieści się sporo wiadomości nie tylko o profesorach Uniwersytetu Wileńskiego i samej uczelni, ale też o mieście Wilnie i o szkolnictwie pijarskim. Jednakże do wielu przekazów Jundziłła trzeba podchodzić z rezerwą, gdyż jest on niekiedy za ostry w ocenach i chyba niesprawiedliwy. Niechętny był profesorom cudzoziemcom, jezuitom i eksjuzuitom.

Obszerniejsze znacznie są "Pamiętniki dra Józefa Franka...", przetłumaczone z j. francuskiego i wydane przez Władysława Zahorskiego[34]. J.Frank (1771-1842), z pochodzenia Niemiec austriacki, pracował jako profesor na Uniwersytecie Wileńskim w latach 1804-1823. Po wyjeździe do Włoch napisał 6 tomów pamiętników, z czego Zahorski wydał część dotyczącą okresu wileńskiego życia Franka. W pamiętnikach tych mamy sporo uwag o duchownych profesorach wileńskiej uczelni, o biskupach J.N.Kossakowskim i H.Strojnowskim, a także garść spostrzeżeń natury obyczajowej.

Pierwszej porozbiorowej konspiracji z lat 1796-1797, aresztowań, procesu politycznego i zsyłki na Sybir dotyczą "Pamiętniki księdza Ciecierskiego, przeora dominikanów wileńskich, zawierające jego i towarzyszów jego przygody, doznane na Sybirze w latach 1797-1801", wydane przez Augusta Bielowskiego (Lwów 1875). Autor pamiętników ks. Faustyn Ciecierski był główną postacią tej konspiracji. Wraz z ks. Wacławem Ziółkowskim, benedyktynem, oraz ks. Aurelianem Dąbrowskim zostali skazani na Sybir po degradacji ze stanu duchownego[35]. Tenże Ciecierski po powrocie z Sybierii został wizytatorem klasztorów dominikańskich na Litwie. Pozostawił po sobie jeszcze dziennik z lat 1821-1832, który ogłoszono pt. "Dniewnik wizytatora dominikanskich monastyrej Siewiero-Zapadnago Kraja za 1821-1832 gg"[36]. Dużo interesujących spostrzeżeń o Kościele na Litwie przynoszą "Wspomnienia biskupa Adama Stanisława Krasińskiego"[37]. Wspomnienia swe pisał bp Krasiński w ostatnich dwóch latach życia. Opisał w nich swoje życie od urodze-

---

32 Kraków 1905. Odb. z "Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce". T. 13.

33 Zob. Nowy Korbut. T. 5 s.40.

34 T. 1-3. Wilno 1913.

35 Zob. A.Miller: Pierwsza porozbiorowa konspiracja litewska. Spisek ks. Ciecierskiego, przeora dominikanów wileńskich (1796-1797). Studium historyczne. Kraków 1936.

36 W: Archeograficzeskij sbornik dokumentow... k istorii siewiero-Zapadnoj Rusi... T. 14. Wilna 1904 s.126-200.

37 Kraków 1900. Odb. z "Czasu".

nia do 1858 r. oraz zsyłkę do Wiatki w 1863 r. Pozostawił pamiętniki także sprawca zsyłki Krasińskiego i pogromca powstania na Litwie i Białorusi z lat 1863-1864, osławiony Wieszatiel, Michał Murawiew. Dotyczą one działalności Murawiewa w Wilnie. Wydano je najpierw w "Russkoj Starinie", a potem opublikował je w j. polskim S.Tarnowski pt. "Pamiętniki Michała Mikołajewicza Murawiewa "Wieszatiela" 1863-1865"[38]. Badacz dziejów kościelnych Litwy i Rusi w okresie powstania styczniowego znajdzie tu nie jedną informację.

Końca XIX i początku XX w. dotyczą pamiętniki ks. Józefa Borodzicza "Pod wozem i na wozie", wydane przez samego autora (Kraków 1911). Borodzicz przedstawił w nich trudne warunki pracy duszpasterskiej w diecezji wileńskiej na przełomie XIX i XX w. Nie można pominąć także "Dziennika duchowego" arcybpa Jerzego Matulewicza, wydanego w Rzymie w 1973 r. przez księży marianów. Wprawdzie dotyczy on bardzo krótkiego okresu czasu, lat 1910-1914, ale jest cenny do poznania życia wewnętrznego jego autora, który był odnowicielem zgromadzenia marianów i biskupem wileńskim.

Na uwagę zasługują wydane ostatnio w Londynie pamiętniki Waleriana Meysztowicza, kapłana archidiecezji wileńskiej, przebywającego od 1939 r. w Rzymie. Tom 1-szy nosi tytuł "Poszło z dymem", 2 - "To co trwałe"[39]. Oba tomy mają podtytuł "Gawędy o czasach i ludziach". Są to pamiętniki nietypowe. Składają się bowiem z szeregu wspomnień o poszczególnych osobach. Każde takie wspomnienie tworzy w sobie zamkniętą całość. Dla nas szczególną wartość przedstawia tom 1-szy. Wśród przedstawionych tu postaci znajduje się cały szereg duchownych diecezji wileńskiej, jak np. arcybp Romuald Jałbrzykowski, ks. Leon Puciata i ks. Bronisław Żongołłowicz - profesorowie Uniwersytetu Stefana Batorego, ks. Jan Uszyłło - rektor Seminarium Duchownego w Wilnie, czy księża Karol Lubieniec i Stanisław Miłkowski, znani m.i. ze świątobliwości życia. Sporo aluzji do spraw kościelnych diecezji wileńskiej znajdujemy także we wspomnieniach o osobach świeckich.

Na tym kończy się właściwie lista wydanych pamiętników, mających znaczenie dla historyka diecezji wileńskiej. Wprawdzie istnieją jeszcze i inne pamiętniki, jak np. Jakuba Gieysztora[40] czy Stanisława Morawskiego[41], ale ze względu na znikome w nich informacje o sprawach kościelnych, nie kwalifikują się do interesujących nas źródeł. Ogólnie trzeba stwierdzić, że w pamiętnikach znajdujemy sporo wiadomości nieuchwytnych w innych źródłach. Są w nich bowiem opisane najrozmaitsze szczegóły natury obyczajowej i drobiazgowe niekiedy okoliczności wyda-

---

38 Wyd. 2 Kraków 1899.
39 Londyn 1973-1974.
40 Pamiętniki z lat 1857 do 1865. T. 1-2. Wilno 1913.
41 Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818-1825). Warszawa 1924.

rzeń. Szereg pamiętników i wspomnień czeka jeszcze na wydawcę. Opublikowanie pamiętników ks. Jana Kurczewskiego czy arcybpa Jerzego Matulewicza, żyjących na przełomie XIX i XX w. z pewnością rzuciłoby wiele światła na różne problemy nurtujące diecezję wileńską w tym czasie.

2.2. Miscelanea pod względem formy i treści

2.2.1. Wydania źródeł rzymskich

Dużo cennego materiału źródłowego do historii poszczególnych diecezji kryją w sobie różne zespoły Archiwum Watykańskiego. Do 1884 r. Archiwum to nie było dostępne ogółowi badaczy[42]. Dlatego ważnym wydarzeniem dla historyków polskich było opublikowanie przez oratorianina Augustyna Theinera w Rzymie w latach 1860-1864 4-tomowego wydawnictwa "Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae ... ex Tabulariis Vaticanis deprompta". W wydawnictwie tym Theiner pomieścił głównie dokumenty i listy papieskie z lat 1217-1775, dotyczące Polski, Litwy i krajów nadbałtyckich, znajdujące się w zbiorach watykańskich. Historyk diecezji wileńskiej ma tam dla siebie materiał szczególnie w tomie 2-gim, nieco mniej w 3-cim, w postaci kilkudziesięciu listów, dotyczących spraw kościelnych, zwłaszcza biskupów wileńskich- mniej poszczególnych kościołów i klasztorów.

Z udostępnieniem Archiwum Watykańskiego ogółowi uczonych należy wiązać powstanie w 1885 r. Ekspedycji Rzymskiej krakowskiej Akademii Umiejętności, w ramach której polscy historycy prowadzili kwerendę w tym archiwum. Zgromadzono olbrzymią ilość poloników, których część została wydana w zapoczątkowanej w 1913 r. przez Jana Ptaśnika serii "Monumenta Poloniae Vaticana". Dotąd ukazało się 8 tomów tej edycji źródeł. Dla nas szczególną wartość mają tomy 4-7, zawierające listy i akta nuncjuszów apostolskich w Polsce: J.A.Caligariego z lat 1578--1581 i A.Bolognettiego z lat 1581-1585[43]. Z nich pokaźna część dotyczy biskupów Waleriana Protasewicza i Jerzego Radziwiłła, sufragana Cypriana Wiliskiego, wileńskiej kapituły i katedry, stanu religii katolickiej i protestantyzmu na Litwie i Rusi, seminariów duchownych (papieskiego i diecezjalnego w Wilnie), zakonów, zwłaszcza jezuitów, działalności Possewina i nuncjuszów na interesującym nas terenie. Cie-

[42] W.Meysztowicz: Archiwum Watykańskie. W: Encyklopedia katolicka. T. 1. Lublin 1973 kol. 888.

[43] Monumenta Poloniae Vaticana. T. 4: J.A.Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578-1581. Ed. L.Boratyński. Kraków 1915; T. 5-6: Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581-1585. Ed. E.Kuntze et Cz.Nanke. Kraków 1923--1938; T. 7: Series nuntiaturae Poloniae. Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars 3. Ed. E. Kuntze. Kraków 1939-1950.

kawe są również zamieszczone w tomie 4-tym wykazy nawróconych w Wilnie przez bernardyna Feliksa Poznańczyka i w Kownie przez Cypriana z Przemyśla, również bernardyna. Drobne informacje źródłowe do dziejów diecezji wileńskiej można znaleźć również w "Annales Ecclesiastici...", wydanych w 1851 r. w Rzymie przez A.Theinera (T. 1-3), a dotyczących lat 1572-1585 oraz w "Kopiarzu Rzymskim Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go", opracowanym przez S.Kutrzebę i ks. J.Fijałka[44].

2.2.2. Wydania źródeł miejscowych

O wiele liczniejsze od wydawnictw źródeł rzymskich są publikacje źródeł miejscowych. Ponieważ wydawali je nie tylko Polacy, lecz także i Rosjanie i Litwini, dzielę je dla większej przejrzystości na 3 grupy według narodowości wydawców. Mówiąc o źródłach miejscowych, mam na myśli przede wszystkim te, które pochodzą z terenu diecezji wileńskiej, choć trafiają się w interesujących nas publikacjach drobne źródła i spoza jej terytorium.

2.2.2.1. Wydania polskie

Do chwili ogłoszenia drukiem "Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej" wielką wartość dla badaczy dziejów Litwy i Rusi przedstawiał opracowany przez Ignacego Daniłowicza, a wydany pośmiertnie przez Jana Sidorowicza "Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących się do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów"[45]. Materiał do tego wydawnictwa zebrał Daniłowicz ze zbiorów państwowych i kościelnych, ogarniając czasokres od legendarnych wzmianek dotyczących Litwinów i Litwy, poprzez dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego aż po unię z Polską w 1569 r. Wykorzystał też rękopisy Macieja Dogiela[46]. W "Skarbcu" streszczono w j. polskim 2 383 dokumenty, listy oraz różne ekcerpty z kronik i dawnych pisarzy. Podał też Daniłowicz, gdzie znajduje się oryginał, dalej co wykorzystał przy opracowywaniu, czy dokument był już drukowany, oraz nieco informacji odnośnie do sprawy, której dotyczy dane źródło. Wśród opublikowanego tu materiału, sporo dotyczy spraw kościelnych diecezji wileńskiej. Dzisiaj to wydawnictwo nie przedstawia już większej wartości, ponieważ większość materiału

---

[44] W: Archiwum Komisji Historycznej. Seria 2 T. 1 Wydawnictwa Komisji Historycznej PAU nr 78 s.66-113.

[45] T. 1-2. Wilno 1860-1862.

[46] M.Dogiel opublikował "Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae..." (Wilno T. 1: 1758, T. 4: 1764, T. 5: 1759). Tomy odnoszące się do Wielkiego Księstwa Litewskiego pozostały w rękopisie.

do 1507 r. została opublikowana w sposób wysoce fachowy w "Kodeksie dyplomatycznym katedry i diecezji wileńskiej". Jeśli "Skarbiec" posiada i dziś wartość, to tylko za lata 1508-1569, choć w sprawach kościelnych znajdujemy w nim z tych lat znikomą porcję materiału źródłowego.

W początkach XX w. wspominany już ks. J.Kurczewski opublikował 3-tomowe dzieło "Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju" (Wilno 1908-1916). Część 1-sza jest opracowaniem, natomiast części 2-ga i 3-cia zawierają zbiór źródeł nie tylko do historii katedry i kapituły wileńskiej, ale również do całej diecezji. Część 2-ga dzieła zawiera dokumenty dotyczące katedry i kapituły od początku biskupstwa po XVIII w., wykazy majątków biskupich, kapitulnych i katedralnych, spisy dochodów kapitulnych od 1538-1830 r., inwentarz biskupiej jurydyki wileńskiej z 1753 r., oraz w skrócie protokół wizytacji katedry z 1743 r., dokonanej przez bpa M.Zienkowicza. Niestety Kurczewski opublikował te źródła bez zastosowania wymaganej metody wydawniczej. Mimo to wydawnictwo jego do dziś nie traci na znaczeniu, ponieważ tylko drobną jego część opublikowano później w sposób odpowiadający dzisiejdzym wymogom naukowym. Nie bez wartości jest 3-cia część dzieła Kurczewskiego, zawierająca "Streszczenia aktów kapituły wileńskiej", już choćby z tego względu, że dostęp do akt oryginalnych jest dziś utrudniony. Z akt kapitulnych streścił - jak pisze we wstępie - fragmenty "mające znaczenie dziejowe i kulturalne, a szczególniej dotyczące katedry, kapituły i seminarium, pomijając sprawy natury prywatnej - sądowe i inwentarzowe, lub je streszczając w miarę ich poważniejszego znaczenia" (s.2). Włączył tu poprawiony przez siebie "Sumaryjny wypis z protokołów aktów kapituły katedralnej wileńskiej od r. 1501 do r. 1783 października 22 ...", sporządzony przez ks. Franciszka Ksawerego Bohusza, a ogłoszony już w 1-szym tomie dzieła "C..sanije rukopisnago otdielenija Vilenskoj Publičnoj Biblioteki"[47]. Streszczone przez Kurczewskiego akta kapitulne z lat 1503-1905 zajmują ważną pozycję wśród źródeł do dziejów diecezji, a zwłaszcza kapituły katedralnej.

Równocześnie z Kurczewskim publikował w Petersburgu materiały źródłowe ks. Michał Godlewski. Wydał 5 cienkich tomów "Monumenta Ecclesiastica Petropolitana"[48] oraz oddzielnie "Documenta ad historiam Seminarii Principalis Vilnensis pertinentia 1803-1822"[49]. W pierwszym wydawnictwie niewiele znalazło się źródeł, dotyczących wprost biskupstwa wileńskiego, niemniej są one przydatne, ponieważ ilustrują ogól-

---

47 Wilno 1895 s.52-144.

48 Petropoli 1906-1913. Publikował je przy rocznikach "Academia Caesarea R.-C. Ecclesiastica Petropolitana", ale z osobną paginacją.

49 Tamże. Petropoli 1911 ss.61.

ną sytuację Kościoła w Imperium Rosyjskim. Druga publikacja, mimo swego tytułu "Documenta", zawiera różne rodzaje źródeł, obok dyplomów i listów wykazy alumnów, zestawienia inwentarzowe itp. Również wydawnictwa Godlewskiego pozostawiają dużo do życzenia pod względem edytorskim[50].

Historyk reformacji na terenie diecezji wileńskiej znajdzie wartościowe źródła w serii wydawniczej "Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae" (Zbiór pomników reformacji Kościoła polskiego i litewskiego). Wydawał je Wileński Synod Ewangelicko-Reformowany. Inicjatorem, a także redaktorem wydawnictwa był Henryk Merczyng. Edycja ta była zamierzona na 12 serii, z których połowa miała dotyczyć Litwy. Niestety tych ambitnych planów nie udało się w całości zrealizować. Opublikowano jedynie 4 tomy: "Zabytki z wieku XVI"[51], "Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625"[52], "Spis synodów i sesji prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1913"[53] oraz "Akta tho jest sprawy Zboru krześciańskiego Wileńskiego, które się poczęli R.P. 1557"[54]. Dla nas największe znaczenie posiadają 2 pierwsze tomy. W 1-szym opublikowano źródła, przeważnie dokumenty, dotyczące zborów litewskich, a pochodzące w olbrzymiej większości z archiwum Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie. W 2-gim tomie natomiast umieszczono najstarsze zachowane akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej. Pomimo pewnych niedociągnięć edytorskich, źródła te są cenne dla badacza reformacji na Litwie. Całe wydawnictwo zyskało pochlebne oceny historyków[55].

Historyk diecezji wileńskiej znajdzie też nie mało źródłowego materiału w "Volumina legum"[56]. W zbiorze tym bowiem zostały opublikowane "prawa, przywileje i konstytucje sejmowe Korony i W. Księstwa Litewskiego". Niektóre tomy, np. 8-my, szczególnie obfitują w tego rodzaju akty w odniesieniu do wileńskich biskupów, majątków biskupstwa i kapituły, poszczególnych klasztorów, kościołów i plebanów.

Uwzględnić należy także publikację "Zakony męskie w Polsce w 1772 roku", wydaną jako tom 1-szy "Materiałów do atlasu historycznego

---

50 Zob. H.E.Wyczawski: Ostatni profesorowie historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stud. theol. vars. R. 1974 nr 1 s.126-127.

51 Seria 1 z. 1 Wilno 1911. Wyd. 2 Wilno 1925.

52 Seria 4 z. 2 Wilno 1915.

53 Seria 6 z. 1 Wilno 1913.

54 Seria 10 z. 1 Wilno 1913. Jest to przedruk wydania brzeskiego z 1559 r.

55 A.Kossowski: Stan dotychczasowych badań..., s.339.

56 T. 1-8 wydali pijarzy w Warszawie w latach 1732-1782. Przedruk w Petersburgu w 1860 r. w drukarni Jozafata Ohryzki i jego nakładem. T.9 wydała w Krakowie w 1889 r. Komisja Prawnicza AU. T.10 w 1952 r. opublikował w Poznaniu Zdzisław Kaczmarczyk.

chrześcijaństwa w Polsce" przez Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL-u[57]. Praca ta ma charakter na pół opracowania, na pół źródła[58]. Nas interesuje tu część źródłowa, a mianowicie tabele zakonów męskich w Polsce w 1772 r., sporządzone na podstawie ankiety zakonnej Garampiego z 1773 r., oraz mapy. W tabelach znajdujemy wykaz wszystkich domów zakonów i zgromadzeń męskich również i na terenie diecezji wileńskiej z podaną ilością zakonników (według ich kategorii: kapłani, klerycy, laicy) oraz charakterem domu (opactwo, kustodia, konwent, rezydencja, misja, parafia itd.). Mapy natomiast podają lokalizację tychże klasztorów. Korzystając z tabel trzeba jednak mieć na uwadze to, że dane tam zamieszczone są zaczerpnięte z jednego tylko źródła.

Oprócz źródeł do historii diecezji wileńskiej, wydanych jako pozycje samoistne pod względem bibliograficznym, należy zwrócić uwagę na takież źródła, publikowane po czasopismach. Szczególne znaczenie mają materiały drukowane w czasopiśmie "Dzieje Dobroczynności". W latach 1822-1824 ogłoszono tu wyciągi z wizytacji dziekańskich z lat 1820-1821 szpitali z większości terytorium diecezji wileńskiej[59] oraz obwodu białostockiego[60], który w tym czasie jako archidiakonat białostocki należał do archidiecezji mohylewskiej. Nie trzeba uzasadniać, że te ekscerpty z protokołów wizytacyjnych są ważkim źródłem do dziejów szpitalnictwa kościelnego w naszej diecezji w początkach XIX w. Również ważne są opublikowane wykazy chorych, dochodów, rozchodów i długów szpitali wileńskich z lat 1805-1806[61] oraz opisy

57 Kom. red. L.Bieńkowski, J.Kłoczkowski, Z.Sułkowski. Lublin 1972 8° ss.344, map. 36.

58 Zob. rec. E.H.Wyczawskiego: Ostatnie wielkie publikacje z zakresu monasterologii. Coll. theol. R. 44: 1974 z.1 s.187.

59 Szpital braci rochitów w Kownie przy kościele św. Gertrudy. Podług urzędowej wizyty dziekańskiej ks. Filipa Kopeckiego za rok 1820, w dniu 2 stycznia 1821 ukończonej. Dzieje Dobroczynności. R. 3: 1822 kol. 105-112; Stan ośmiu szpitalów parafialnych w gubernii litewsko-grodzieńskiej diecezji wileńskiej r. 1820 w powiecie i dekanacie wołkowyskim. Tamże, kol. 317-325; Stan siedemnastu szpitalów parafialnych w gubernii litewsko-grodzieńskiej diecezji wileńskiej. Tamże, kol. 519-529; Stan szpitalów parafialnych przy kościołach rzymsko-katolickich w diecezji wileńskiej. Tamże kol. 1176-1182; Stan siedmiu szpitalów parafialnych przy kościołach rzymsko-katolickich diecezji wileńskiej, guberni grodzieńskiej, podług wizyty urzędowej dziekańskiej roku 1820. Tamże: R. 4: 1823 T.2 s.209-214; Stan szpitalów parafialnych i szkółek w diecezji wileńskiej w powiecie i dekanacie kowieńskim, podług generalnej wizyty odprawionej roku 1821 przez miejscowego dziekana ks. Filipa Kopeckiego kanonika brzeskiego. Tamże. R. 5: 1824 T. 4 s.1-9.

60 Stan czternastu szpitalów parafialnych przy kościołach rzymsko-katolickich w obwodzie białostockim podług urzędowej wizyty ks. Kazimierza Kuleszewskiego, archidiakona białostockiego, w roku 1820. Tamże. R. 3: 1822 kol. 615-624.

61 Wiadomość o liczbie chorych, niedołężnych, żebraków, dzieci, sierot, osób do dozoru gospodarstwa i posługi użytych, o dochodach i wydatkach szpitali wileńskich, w ciągu roku 1805 z rejestrów tychże szpitalów wyjęte. Tamże. R. 1: 1820 s.286-291; To samo za rok 1806 (Tamże s.291-297).

sesji, sprawozdania, mowy i rachunki Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności[62]. W czasopiśmie tym wydrukowano ponadto ustawy Seminarium Głównego w Wilnie[63].

Na uwagę zasługują wspomnienia i relacje z misji prowadzonych w okresie międzywojennym w parafiach diecezji wileńskiej przez księży ze zgromadzenia misjonarzy, a drukowanych na łamach czasopisma "Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo"[64]. Autorami ich są księża prowadzący te misje. Zawierają one szereg ciekawych spostrzeżeń o księżach diecezji wileńskiej i ich pracy, o religijności i obyczajach wiernych, a także sporo informacji o samych misjach.

Ze źródeł wydanych w innych czasopismach należy uwzględnić: ks. Jana Kurczewskiego "Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 r."[65], "Zbiór listów własnoręcznych różnych kardynałów do rodziny XX Radziwiłłów (1545-1729)"[66], opracowany przez Antoniego Staerka, "Księgę protokołów franciszkańskich prowincji ruskiej od r. 1625-1650"[67], opublikowaną przez Juliana Bartoszewicza i "Dokumenty odnośnie do koronacji cudownego obrazu NMP Świętomichalskiej"[68], wydane przez ks. J.Kurczewskiego. W moim przeglądzie pomijam pojedyńcze dokumenty, listy czy akta, rozrzucone po różnych pismach, jak również dodatki źródłowe do różnych opracowań. Byłaby to bowiem lista długa. Te ostatnie będą omówione przy odnośnych opracowaniach.

2.2.2.2. Wydania rosyjskie

Mimo że już w 1-szej połowie XIX w. zaczęły się ukazywać rosyjskie publikacje źródeł do historii dawnego Wielkiego Księstwa Li-

---

62 Towarzystwo Dobroczynności Wileńskie. Tamże. R. 1: 1820 s.5-17, 65-88, 115-143, 221-226.

63 Ustawy dla głównego seminarium rzymsko-katolickiego duchowieństwa przy Imperatorskim Wileńskim Uniwersytecie. Tamże. R. 4: 1823 T. 3 s.203-212; Ustawy szczególne dla seminarium głównego duchownego przy Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim. Tamże s.307-318.

64 A.Piasecki: Prace misyjne domu wileńskiego od maja 1920 do końca 1921 roku. Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo. R. 24: 1922 s.21-34; Wspomnienia z misji odprawionych przez konfratrów z domu wileńskiego w R. P. 1922. Tamże. R. 27: 1925 s.38-56: Misje dane przez grupę północno-wschodnią. Tamże. R. 32: 1929 s.191--203; A.Broda: Z działalności wileńskiej grupy misyjnej. Tamże, R. 39: 1936 s.223-238 i R. 41: 1938 s.96-117.

65 Litwa i Ruś. R. 1912 T. 1 s.119-124, 162-169; T. 2 s.59-63; T. 3 s.54-59, 204-215; T. 4 s.106-111. Jest to streszczenie protokołu wizytacji diecezji, dokonanej przez bpa M.Słupskiego, sufragana białoruskiego, w latach 1674-1677.

66 Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 3 s.3-12.

67 Pismo Zbiorowe Wileńskie na rok 1862 s.390-412.

68 Litwa i Ruś. R. 1912 T. 4 s.58-63.

tewskiego, to jednak pozycje mieszczące źródła do diecezji wileńskiej, zaczęto ogłaszać dopiero po powstaniu styczniowym. Wyjątek stanowią jedynie "Akty i gramoty o ustrojstwie Rimsko-katoliczeskoj Cerkwi w Impierii Rossijskoj i Carstwie Polskom", opublikowane w 1849 r. w Peterburgu[69]. Redaktorem tego półurzędowego wydawnictwa był ks. Ignacy Hołowiński[70]. Wśród akt i gramot znajdują się także materiały dotyczące diecezji wileńskiej z okresu 1798-1848.

Dziełem, obfitującym w źródła do historii diecezji wileńskiej jest "Opisanije rukopisnego otdielenija Wilenskoj Publicznoj Biblioteki"[71]. W 1892 r. do Wileńskiej Publicznej Biblioteki przekazano z rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych część archiwum kapituły wileńskiej. Fakt ten dał okazję i podstawę do opublikowania zdeponowanych w Bibliotece archiwaliów i do powstania wymienionego 5-tomowego dzieła. Każdy tom wydawnictwa jest zaopatrzony w obszerną przedmowę-wstęp jednego z wydawców (J.Kraczkowskiego, F.Dobrianskiego, K.Smitki i A. Miłowidowa). Wszystkie tomy posiadają jednakowy układ materiału. Po przedmowie-wstępie idzie opis rękopisów, a na końcu dodatek, stanowiący właściwie główną część każdego tomu i zawierający w pełnym odpisie materiały źródłowe. Część opisowa jest niczym innym jak tylko inwentarzem dokumentów i rękopisów, zawartych w dodatku. Podano opis każdej po kolei jednostki, czego dotyczy jej treść, w jakim języku jest napisana, jakiego formatu, ile liczy stron. W ten sposób omówiono we wszystkich 5-ciu tomach ok. 900 dokumentów z XII-XIX w. oraz cały szereg innych archiwaliów. Pokaźna ich część dotyczy spraw kościelnych biskupstwa wileńskiego. Są więc tu akta różnych kościołów i klasztorów, akta wizytacyjne, inwentarze, protokóły czynności konsystorza, poza tym różne zbiory rękopiśmienne z klasztorów itd.; do Wileńskiej Biblioteki trafiły też z rozkazu Murawiewa klasztorne zbiory biblioteczne z ich rękopisami. W dodatkach każdego tomu drukowano - jak już wspomniano - pełne teksty. Znajdujemy tu m.i. protokoły wizytacji katedry, archiwum kapitulnego i diecezjalnego z 1828 r. (T. 1 s.3-51), inwentarze kluczów zawilejskich dóbr stołowych wileńskiego biskupstwa z 1731 r. (T. 2 s.65-153), dokumenty (T. 3 s.39-159, T. 4 s.1-56, T. 5 s.1-65), dziennik księdza unickiego i profesora Uniwersytetu Wileńskiego Michała Bobrowskiego z podróży do Austrii i Włoch w latach 1817-1820 (T. 5 s.66-101) oraz "Sumaryjny wypis z protokołów aktów kapituły katedry wileńskiej od r. 1501 do r. 1783 października 22 przez j.w. Xawierego Bohusza, prałata kantora katedry wileńskiej uczyniony" (T. 1 s.52-144). Gdy chodzi o ten "Sumaryjny wypis...", sporządził go

---

69 Część zamieszczonych tu źródeł (z lat 1783-1818) była już publikowana pod tym samym tytułem w 1846 r., również w Petersburgu.

70 Zob. M.Żywczyński: Hołowiński Ignacy. W: Pol. słow. biogr. T. 9 s.598.

71 T. 1-5. Wilno 1895-1906.

Bohusz w końcu XVIII w., wypisując tylko ważniejsze akta, często z błędami. Znacznie lepsze są omówione wyżej streszczenia akt kapituły przez ks. J.Kurczewskiego.

Ogólnie można powiedzieć o całym tym wydawnictwie, że mimo chaotycznego układu i mieszaniny treściowej ma ono wartość, gdyż podaje bądź w pełnym odpisie, bądź w formie regestu czy opisu źródła, które dziś są trudno dostępne albo nawet zaginione.

Drugim obszernym wydawnictwem jest "Sbornik matierisłow dla istorii proswieszczenija w Rossii izwleczennych iz Archiwa Ministierstwa Narodnogo Proswieszczenija. T. 1-3: Uczebnyja zawiedienija w zapadnych gubernijach"[72]. Wydano tu materiały z archiwum ministerstwa oświaty, dotyczące Wileńskiego Okręgu Naukowego z lat 1783-1807. Wszystkie tomy są zaopatrzone w obszerne wstępy, w t. 1-2 pióra I.Korniłowa, w t. 3 - O.Krzyżanowskiego. W publikacji tej zgromadzono olbrzymią ilość materiału aktowego do dziejów Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jemu podległych oraz do biografii osób zaangażowanych w pracę szkolną w latach 1783-1807. Znaczna część akt adnosi się do historii szkolnictwa kościelnego w diecezji wileńskiej oraz do duchownych pracowników Uniwersytetu i innych szkół.

Instytucją wydawniczą, która zyskała sobie opinię i politycznej i naukowej, była Wileńska Komisja Archeograficzna[73]. Zresztą sami Rosjanie nie kryli się z politycznymi celami tej Komisji[74]. Założona w 1864 r. przez Murawiewa działała w Wilnie do 1915 r. Oficjalnie nazywała się od 1869 r. "Wilenskaja Komissija dla razbora drewnich aktow". Pierwszym jej prezesem był P.Kukolnik, a członkami Pszczółka, Nikotin i Horbaczewski. W ciągu 50 lat istnienia opublikowała 40 dużych tomów "Aktow izdawajemych Wilenskoju Komissieju dla razbora drewnich aktow" oraz szereg tomów "Rewizja puszcz..." i "Sborniki dokumientow...". Nas interesują szczególnie "Akty...". Pierwszy ich tom wyszedł w 1865 r., ostatni (40-ty) - w 1915. "Akty" obejmują bardzo różnorodny materiał: dokumenty, akta, inwentarze. Materiał do wydawnictwa zaczerpnięto z Centralnego Wileńskiego Archiwum oraz działu rękopisów Wileńskiej Biblioteki Publicznej. W wyborze źródeł do druku zwracano szczególną uwagę na sprawy, związane z prawosławiem i Rosją. Wszystkie tomy zawierają obszerne przedmowy-wstępy, często pisane w sposób niefachowy. W zbiorze tym znajdujemy dużo źródeł do dziejów diecezji wileńskiej. Jedne tomy zawierają ich mało (np. w t. 1-ym tylko 6 pozycji), inne więcej (w t. 20-tym ponad 45 pozycji).

---

72 S.-Pietierburg 1893-1898.

73 R.Mienicki: Wileńska Komisja Archeograficzna (1864-1915). Wilno 1925 s.1.

74 Tamże, s.193. Por. także przedmowę do t. 1 "Aktow" s.23-24.

W tym samym czasie ukazało się w Wilnie 14 tomów "Archieograficzeskogo sbornika dokumientow otnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi" (1867-1904), firmowanych przez kierownictwo Wileńskiego Okręgu Szkolnego. W wydawnictwie tym mało znajduje się źródeł do spraw kościelnych, z których jednak na szczególne uwzględnienie zasługują dokumenty i inne materiały do historii jezuitów i ich kolegium w Połocku (T. 10 s.35-71) oraz "Dniewnik wizytatora dominikanskich monastyrej Siewiero-Zapadnogo Kraja za 1821-1832 gg." (T. 14 s.126-200). Autorem dziennika był ks. Faustyn Ciecierski, sam zaś dziennik jest ważkim źródłem do historii klasztorów i szkół dominikańskich oraz do dziejów powstania listopadowego na Litwie, zwłaszcza udziału w nim księży.

Podobną do "Aktów" serią wydawniczą, ukazującą się w Witebsku, są "Istoriko-juridiczeskije matierijały, izwleczennyje iz aktowych knig gubiernij Witiebskoj i Mogilewskoj, chraniaszczichsia w Centralnom Archiwie w Witiebskie". W latach 1871-1906 opublikowano 32 obszerne tomy. "Istoriko-juridiczeskije matierijały" opracowali i publikowali archiwiści Centralnego Archiwum w Witebsku: I.Mieszczerskij, M.Wierewkin, D.Dowgiałło i Sozonow. Najwięcej źródeł do dziejów kościelnych mieści się w tomach 18-26, wydanych przez M.Wierewkina. Znajdujemy tu dokumenty, korespondencje, akta sądów ziemskich i grodzkich, inwentarze, głównie z XVII-XVIII w., dotyczące przeważnie klasztorów i kościołów z terenu guberni mohylewskiej i witebskiej, mniej z innych terenów. Badacza dziejów kolegium jezuitów w Witebsku z pewnością zainteresuje obszerny wykaz "Fructus spirituales" tegoż kolegium za lata 1714-1813 (T. 19 s.337-410, T. 20 s.267-315, T. 21 s.227-254).

W innych wielkich rosyjskich wydawnictwach znaleziono znikomą ilość źródeł do dziejów Kościoła Katolickiego i dlatego je tu pominięto. O omówionych wyżej zbiorach ogólnie trzeba powiedzieć, że pomimo przypadkowego często doboru materiału do wspomnianych wydawnictw oraz niskiego poziomu wydawniczego, same źródła drukowano na ogół wiernie[75]. Badając przeszłość kościelną diecezji wileńskiej i w ogóle Wielkiego Księstwa Litewskiego trzeba sięgać do tych wydawnictw, pamiętając jednak, że jest to materiał niekompletny, zestawiony w zasadzie dla wyeksponowania prawosławia i związków z Rosją.

Na uwagę zasługują wreszcie źródła, czerpane z metryki litewskiej. Po zdobyciu Warszawy przez Suworowa w 1795 r., metrykę koronną i litewską przewieziono do Petersburga. Otóż część akt z ksiąg metryki litewskiej została opublikowana w Petersburgu w latach 1903-1915[76] oraz

---

75 Por. W.Meysztowicz: Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie W. Ks. Litewskiego. Stud. teol. T. 8. Wilno 1935 s.1.

76 Litowskaja Metrika. Petersburg 1903-1915. Russkaja Istoričeskaja Biblioteka. T. 20, 27, 31.

w Warszawie w latach 1896-1897 ze znajdujących się tam kopii[77]. Dla nas największe znaczenie posiada tom wydany w 1903 r. (Litowskaja Mietryka. T.1. Petersburg 1903 Russkaja Istoriczeskaja Biblioteka. T.20), w którym zawarto 3 pierwsze księgi tzw. "sudnych dieł" z lat 1506--1523. Wśród mieszczących się tam zapisów spraw sądowych (skarg i wyroków) dość dużo dotyczy diecezji wileńskiej, głównie posiadłości i poddanych biskupich, plebanów i kapituły.

Kończąc przegląd rosyjskich wydawnictw źródeł należy jeszcze wspomnieć o "Sborniku rozporażenij grafa Michaiła Nikołajewicza Murawiewa po usmireniju polskago miatieża w Siewiero-Zapadnich Guberniach 1863-1864"[78]. Nie jest to publikacja naukowa, ponieważ jednak zawiera informacje o duchowieństwie i obiektach sakralnych diecezji wileńskiej w okresie powstania styczniowego, może okazać się przydatna dla badacza historii tych lat.

2.2.2.3. Wydania litewskie

W latach 1955-1965 Instytut Historii i Prawa Akademii Nauk Litewskiej SSR opublikował w Wilnie 4-tomowe wydawnictwo źródeł "Lietuvos TSR Istorijos šaltiniai" (Źródła historyczne Litewskiej SSR). Zgromadzono w nim różnego rodzaju materiał źródłowy do dziejów Litwy od czasów najdawniejszych po 1940 r. Tekst wydrukowano w języku litewskim, często tylko we fragmentach. Zastosowany aparat krytyczny jest skąpy, podano mianowicie regest, rodzaj źródła, w jakim języku został sporządzony oryginał, gdzie się znajduje i ewentualnie, gdzie był drukowany. Nas tu interesuje tom 1-szy: "Feodalinis laikotarpis" (Okres feudalizmu), opracowany przez K.Jablonskisa, J.Jurginisa i J.Žiugždę (Vilnius 1955), a zawierający źródła do 1860 r. Wśród nich są materiały dotyczące biskupstwa wileńskiego, zwłaszcza okresu od jego początku do XVII w. Jest to jednak materiał przeważnie już drukowany gdzie indziej i dlatego wydawnictwo to nie przedstawia większej wartości.

Pozatem należy odnotować pracę pt. "Feodalinių Žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas" (tytuł także w j. rosyjskim: Opisanije inwentariej fieodalnych władienij w Litwie), wydaną w Wilnie w 1963 r. przez Centralną Bibliotekę Akademii Nauk Litewskiej SSR. Jest to dobrze wydany katalog inwentarz "feudalnych posiadłości" na Litwie i Białorusi, znajdujących się w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Litewskiej Republiki Radzieckiej. Zestawiono tu i omówiono 1 432 inwentarzy, z których ok. 370 pochodzi z Archiwum Kapituły Wileńskiej. Nie są to jednak wszystkie inwentarze, znajdujące się w tej Bibliotece,

---

[77] Akty litowskoj metriki. T. 1-2: 1413-1507. Izd. F.I.Leontowicz. Warszawa 1896-1897.

[78] Sostawił N.Cyłow. Wilna 1866.

gdyż nie wszystkie dotąd uporządkowano i skatalogowano. Inwentarze skatalogowane w wyżej wymienionym dziele, dotyczą XVI-XIX w. Wśród nich znaczna część dotyczy majątków kościelnych, klasztorów, kościołów i plebanii. Katalog ten daje ogólną orientację w stanie zachowanych inwentarzy i ich treści i jest dobrym przewodnikiem w kwerendzie naukowej.

Wypada także wspomnieć o wydanej w 1930 r. w Wilnie publikacji "Bažnytinė padėtis Vilniaus krašte dokumentu šviesoje" (Sytuacja kościelna Kraju Wileńskiego w świetle dokumentów)[79]. Nie jest to wydawnictwo naukowe, raczej propagandowe, ale ponieważ zawiera memoriały i listy z lat 1928-1930, dotyczące kościelnych spraw ludności litewskiej i częściowo białoruskiej na terenie archidiecezji wileńskiej, może być przydatne badaczowi tego zagadnienia.

2.3. Druki urzędowe

Gdy mowa o źródłach drukowanych, nie można pominąć druków urzędowych, wydawanych w celach praktycznych przez biskupów, kurię biskupią, Uniwersytet Wileński lub prowincjonalne władze zakonne. Do nich należą przede wszystkim statuty synodalne, listy pasterskie i okólniki rządców diecezji, schematyzmy diecezjalne i zakonne oraz kalendarzyki polityczne. W drukach tych znajdujemy odbicie problemów nurtujących Kościół lokalny oraz statystykę, ilustrującą stan faktyczny diecezji.

2.3.1. Statuty synodalne

Pierwszy synod diecezji wileńskiej odbył się za rządów bpa Jana z książąt Litewskich w końcu 1520 lub na początku 1521 r.[80]. Otwiera on cały szereg synodów, zwoływanych do 1744 r. Po 1744 r. następuje 2-wiekowa przerwa w życiu synodalnym, jako że następny synod odbył się w naszej diecezji dopiero w 1931 r. Według oceny Jakuba Sawickiego w okresie przedrozbiorowym odbyły się w diecezji wileńskiej 24 synody. O 14-tu wiadomo, że wydano na nich statuty, ale do naszych czasów dochowały się statuty tylko 10 synodów, ogłoszone współcześnie drukiem[81]. Trzeba tu dołączyć statuty synodu archidiecezjalnego

---

79 Tytuł również w j. francuskim: La situation religieuse de la region de Vilna dans la lumiere des documents. Vilnius 1930 8° ss. V, 47, nlb. 2.

80 J.Fijałek: Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/1. Kwart. teol. wil. R. 1-2: 1923-24 s.81-88; J.Sawicki: Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne - 2: Synody diecezji wileńskiej i ich statuty. Warszawa 1948 s.3.

81 J.Sawicki: Concilia Poloniae, s.112.

z 1931 r., również wydane drukiem w 1932 r.[82]. Najstarszymi zachowanymi statutami są uchwały synodu z 1527/8 r.[83]. Większość zachowanych statutów pochodzi z XVII w. Są one nie tylko pomnikami prawa partykularnego, lecz także źródłem do poznania problemów nurtujących diecezję. W niektórych statutach zamieszczono wykazy kościołów całej diecezji (z 1669, 1717, 1744 i 1931 r.), co pozwala poznać organizację terytorialną (sieć parafialną) w jej chronologicznym rozwoju. Spis kościołów z 1669 i 1744 r. już przedrukowano ze względu na szczególną wartość tego rodzaju informacji[84]. Szczególnie cenny jest wykaz parafii i miejscowości, wydany wraz ze statutami synodu z 1744 r.[85], ponieważ pozwala ustalić granice poszczególnych parafii przed połową XVIII w.

2.3.2. Listy pasterskie

Biskupi ordynariusze, a podczas sediswakancji i wikariusze kapitulni, nazywani w Polsce administratorami diecezji, wydawali w różnych okolicznościach listy pasterskie, odezwy i okólniki do duchowieństwa i wiernych. Pokaźną ich część drukowano i w takiej postaci rozsyłano po parafiach. Z najstarszych tego rodzaju druków zasługuje na uwagę list pasterski bpa Jerzego Radziwiłła z 1582 r., tłoczony w Wilnie w drukarni Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, który ze względu na zawartą w nim treść należy do pomników prawa synodalnego diecezji wileńskiej[86], a ponadto wszedł w całości do słynnej "Pastoralnej" bpa Bernarda Maciejowskiego z 1601 r.[87]. Szczególnego znaczenia nabrały też listy pasterskie bpa Mikołaja Stefana Paca z 1682 r. i bpa Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z 1710 r., ponieważ synod z 1717 r. nadał im charakter i moc prawną statutów synodalnych[88]. Najwięcej listów pasterskich oraz okolicznościowych okólników i odezw wydali bpi K.K.Brzostowski, Ignacy Jakub Massalski i Andrzej Benedykt Kłagie-

---

82 Synodus archidioecesana Vilnensis ab... Romualdo Jałbrzykowski S. Th.M. archieposcopo-metropolitano Vilnensi anno Domini MCMXXXI ... celebrata. Vilno 1932.

83 J.Sawicki: Concilia Poloniae, s.6.

84 Spis kościołów ze statutów synodu bpa A.Sapiehy z 1669 r. przedrukował J.Kurczewski w "Biskupstwie wileńskim" (Wilno 1912 s.467-469), a ze statutów synodu bpa M.Zienkowicza z 1744 r. - J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie s.178-181 i B.Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich. Arch. Bibl. Muz. T.23: 1971 s.381-383.

85 Synodus dioecesana Vilnensis ... Michaele Joanne Zienkowicz ... episcopo Vilnensis in ecclesia cathedrali sua anno Domini MDCCXLIV ... celebrata. Vilnae s.37-149.

86 J.Sawicki: Concilia Poloniae, s.36.

87 A.Petrani: Kanonistyka. W: Dzieje teologii katolickiej w Polsce. T.1: Średniowiecze. Lublin 1974 s.394.

88 J.Sawicki: Cocilia Poloniae, s.112.

wicz[89]. Zawarta w listach pasterskich problematyka była różnorodna. Dotyczyła ona spraw duszpasterskich, politycznych i różnych aktualnych wydarzeń. Jedne były wydane z okazji objęcia rządów diecezją, inne zawiadamiały o śmierci papieża, nawoływały do modlitw za Ojczyznę lub nakazywały podatki na jej obronę, jeszcze inne zapowiadały wizytację diecezji lub były poświęcone szczególnie aktualnym sprawom, jak np. list pasterski bpa Adama Stanisława Krasińskiego z okazji zniesienia poddaństwa przez cara Aleksandra II w 1861 r.

2.3.3. Schematyzmy diecezjalne i zakonne

Schematyzmy diecezji wileńskiej sięgają swymi początkami połowy XVIII w.[90]. Zarówno w swej fazie początkowej, jak i na przestrzeni dalszych lat (do 1924 r.) były wydawane z kalendarzami liturgicznymi, z tzw. rubrycelami. Kalendarze liturgiczne diecezji wileńskiej wydawano od XVI w. Nosiły tytuł "Directorium divini officii... pro diocecesi Vilnensi...", "Ordo divini officii..." lub "Calendarium pro clero dioecesis Vilnensis". Najstarsza, znana dotąd rubrycela wileńska z zaczątkowym schematyzmem pochodzi z 1773 r.[91]. Pierwsze schematyzmy zawierały, poza nazwiskiem biskupa ordynariusza, jedynie wykaz członków kapituły katedralnej, innych ważniejszych urzędników diecezjalnych oraz listę księży zmarłych. Z biegiem czasu zasób zawartych w nich informacji się wzbogacił o wykaz dziekanów, członków konsystorza, nazwiska oficjałów okręgowych, skład kapituł kolegiackich, o nazwiska prowincjałów zakonnych, cenzorów ksiąg. Wreszcie między 1807 a 1818 r. zaczęto zamieszczać wykaz całego duchowieństwa diecezji, skład wszelkich komisji przy konsystorzu oraz wykaz księży deputowanych do różnych dykasteriów państwowych[92]. Wykaz kościołów poczęto umieszczać w schematyzmach dopiero od 1851 r., a od 1860 r. podawano także ilość parafian. Dopiero od 1924 r. wydawano schematyzmy oddzielnie od rubrycel, ale traktowano je jako drugą część wydawnictwa.

Zasób podawanych przez schematyzmy informacji w poszczególnych latach był rozmaity. Pod tym względem schematyzmy diecezji wileńskiej

---

89 Por. J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.141-153.

90 Na temat "Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne" napisałem pod kierunkiem ks. prof. S.Librowskiego pracę magisterską, którą też oddałem do druku w półroczniku "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne".

91 Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Vilnensi authoritate et mandato ... I [gnatii] J [acobi] M [assalski] in annum Domini 1773. Vilnae 1772. Zaczątek schematyzmu zajmuje 2 końcowe strony.

92 Ponieważ nie udało się dotrzeć do schematyzmów z lat 1807-1817, dlatego nie można podać dokładnie roku, w którym zaczęto podawać wspomniane informacje. W 1818 r. już je zamieszczono, lecz bardzo możliwe, że nie po raz pierwszy.

w porównaniu z tego typu wydawnictwami innych diecezji zajmują średnie miejsce. Pomimo jednak mniejszej lub większej porcji informacji w różnych latach, schematyzmy stanowią bogate źródło do dziejów diecezji, dostarczają danych statystycznych o urzędach diecezjalnych, o kapitule, o kościołach i parafiach, klasztorach, o seminariach, o duchowieństwie oraz o ilości wiernych[93]. Wprawdzie do wielu informacji trzeba podchodzić z rezerwą, ale to nie przekreśla wartości schematyzmów jako źródła historycznego. Wypada też wspomnieć, że i same kalendarze liturgiczne stanowią przekrojowe źródło dla historyka liturgii.

Oprócz schematyzmów diecezjalnych ukazywały się też schematyzmy poszczególnych zakonów. Na terenie diecezji wileńskiej wydawały je szczególnie te zakony, które posiadały tu swoje władze prowincjonalne. Jezuici prowincji litewskiej wydawali swoje schematyzmy od 1727 r., od początku jako druki samoistne[94]. Zakony, których prowincjałowie nie mieszkali w Wilnie, wydawały schematyzmy poza diecezją wileńską, jednakże uwzględniały - rzecz zrozumiała - i klasztory, leżące na naszym terenie. Na ogół wydawano je razem z rubrycelami zakonnymi, jeszcze w XIX w. Druki te są dziś rzadkością bibliograficzną. Podobnie jak schematyzmy diecezjalne stanowią one ważkie źródło do dziejów zakonów i zgromadzeń zakonnych w diecezji wileńskiej. Po powstaniu styczniowym i kasacie zakonów, pozostałe nieliczne klasztory uwzględniano w schematyzmach diecezjalnych.

2.3.4. Kalendarzyki polityczne

Nie można pominąć tzw. kalendarzyków politycznych, o których Włodzimierz Dworzaczek pisze, że są pierwszorzędnym źródłem do skompletowania pocztu urzędników w okresie ukazywania się tych druków[95]. Kalendarzyki zawierały również informacje interesujące historyka Kościoła. W Wilnie publikowali je najpierw jezuici, później Uniwersytet, aż do jego kasaty[96]. W 1735 r. rozpoczął je wydawać w Wilnie jezuita

---

93 Na sprawy te zwracali już uwagę: T.Długosz: Schematyzmy diecezjalne jako źródło historyczne. Spraw. z Czyn. wyd. T.N. KUL. Nr 12: 1961 s.86-89; B.Kumor: Schematyzmy diecezji tarnowskiej z XIX w. jako źródło demograficzne. Przeszł. demogr. Pol. T. 1: 1967 s.67--87; S.Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiorze podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Arch. Bibl. Muz. T. 23: 1971 s.224; E.H.Wyczawski: Archidiecezja warszawska w świetle schematyzmu z 1863 roku. Stud.theol.vars. R. 6: 1968 nr 1 s.291; Tenże: Schematyzm bernardyński z 1753 roku. Arch. Bibl. Muz. T. 26: 1973 s.278-283.

94 Zob. Dispositio Personarum Provinciae Lithuaniae anni 1726 in annum 1727. B.m.r.

95 W.Dworzaczek: Genealogia. Warszawa 1959 s.54.

96 M.Baliński: Ks. Marcin Poczobut. Obraz życia akademickiego. Teka Wileńska. R. 1858 T. 5 s.245.

Jan Poszakowski[97]. Bogatsze w informacje były kalendarzyki, wydawane przez Uniwersytet Wileński dla całego okręgu naukowego, obejmującego 8 guberni. Tak np. "Kalendarzyk polityczny na rok 1822 dla wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego" oprócz właściwego kalendarza oraz wykazu osób należących do domu panującego w Rosji, do domów panujących w innych krajach Europy, składu rady państwa, ministrów i rządzącego senatu, podał dokładne wykazy władz, profesorów, adiunktów, wydziałów i katedr oraz honorowych członków Uniwersytetu Wileńskiego, dalej spis gimnazjów i szkół powiatowych wileńskiego okręgu naukowego z listami ich dyrektorów, nauczycieli i przełożonych, dalej wykaz diecezji i biskupów, kapituł i konsystorzy, skład Rzymsko-Katolickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu, listę dziekanów, księży deputowanych do komisji państwowych, a ponadto podobne informacje, dotyczące diecezji unickich, jednoty ewangelicko-reformowanej i kościoła ewangelicko-augsburskiego. Ze wspomnianego "Kalendarzyka" widać, że wszystkie szkoły państwowe w guberni grodzieńskiej, należącej do diecezji wileńskiej, prowadzili zakonnicy. "Adresowy kalendarzyk na rok 1807 ośmiu guberni Wydziału Imperatorskiego Wileńskiego składających" zawierał ponadto wykaz klasztorów i ich przełożonych. Zasób wiadomości w poszczególnych kalendarzykach wykazuje pewne odchylenia. Jedne są uboższe, inne bogatsze w informacje. Zresztą i rodzaj informacji ze zrozumiałych względów jest inny w kalendarzykach z czasów niepodległej Rzeczypospolitej, a inny z okresu niewoli. Ogólnie jednak można stwierdzić, że są one pożytecznym źródłem również i do spraw kościelnych diecezji wileńskiej.

---

97 S.Bednarski: Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce.Kraków 1933 s.85.

3. OPRACOWANIA

3.1. Informacje encyklopedyczne

Artykuły encyklopedyczne, dotyczące diecezji wileńskiej, dają nam ogólny pogląd na całość jej dziejów. Są one w jakimś stopniu z jednej strony wykładnikiem stanu badań historycznych w okresie ich pisania, z drugiej prezentują różną wartość naukową. Chronologicznie pierwsze miejsce zajmuje artykuł J.Bartoszewicza "Biskupstwo wileńskie", zamieszczony w wydanej przez S.Orgelbranda "Encyklopedii Powszechnej"[1]. Autor, jak na swoje czasy, świetny znawca naszych dziejów kościelnych, miał trudne zadanie przy opracowywaniu rysu dziejów diecezji. Nie było bowiem jeszcze opracowań, na których mógłby się oprzeć. Stąd nic dziwnego, że nie ustrzegł się pewnych błędów. Ponadto razi uprzedzenie, z jakim relacjonuje próby wyniesienia Wilna do rangi arcybiskupstwa.

Obszerną, prawie 130 stronicową rozprawę "Wileńskie biskupstwo" zamieścił ks. Jan Kurczewski w "Encyklopedii Kościelnej", wydanej przez ks. M.Nowodworskiego[2]. W 11 punktach omówił następujące zagadnienia: dzieje miasta Wilna, biskupstwa, poszczególnych biskupów, kapituły, synodów, dalej omówił listy pasterskie, opisał katedrę i inne kościoły, nie pominął też szkolnictwa, konsystorza i kurii biskupiej. Praca ta jest owocem mozolnych badań w archiwach wileńskich. Kurczewski starał się wiernie trzymać materiału źródłowego i krytycznie nim się posługiwać. Ponieważ jednak nie do wszystkich źródeł udało mu się dotrzeć, a ponadto o niektórych zagadnieniach przyszło mu pisać w ogóle po raz pierwszy i to bez odpowiedniego przygotowania historycznego, stąd nic dziwnego, że zdarzyły mu się pewne potknięcia. Niemniej jednak praca Kurczewskiego do dziś nie straciła swej wartości, tylko że bardzo szybko znalazła się w cieniu odrębnej i jeszcze obszerniejszej jego publikacji "Biskupstwo wileńskie", wydanej w Wilnie w 1912 r. Ta ostatnia praca powstała przez rozszerzenie omawianego hasła i zaopa-

---

[1] T. 3. Warszawa 1860 s.701-705.

[2] T. 31. Warszawa 1911 s.203-330.

trzenie dodatkami źródłowymi i wyjaśnieniami. Będzie o niej mowa na innym miejscu.

Artykułowi Kurczewskiego nie dorównuje artykuł opracowany w kilka lat później przez ks. Aleksandra Fajęckiego w "Podręcznej Encyklopedii Kościelnej", redagowanej przez ks. Z.Chełmickiego[3]. Fajęcki, również nie zawodowy historyk, oparł się głównie na ustaleniach Kurczewskiego oraz W.Przyałgowskiego i dzieje diecezji omówił na tle krótkich informacji o biskupach.

Od strony metodycznej najlepszym dotąd opracowaniem encyklopedycznym jest artykuł ks. Rapołasa Krasauskasa "Vilniaus vyskupija" w "Lietuvių Enciklopedija"[4], wydanej przez Litwinów w Stanach Zjednoczonych. W skondensowany i rzeczowy sposób omówił autor założenie i uposażenie biskupstwa, poczet biskupów ordynariuszy i sufraganów (tylko wykaz), krótkie dzieje katedry i kapituły, dał informacje o klasztorach i kościołach oraz granicach diecezji. Dzieje te doprowadził do czasów współczesnych. Krasauskas oparł się na literaturze oraz relacjach biskupów wileńskich (wówczas jeszcze nie publikowanych). Jedyne zastrzeżenie, jakie można mieć do artykułu, to przeoczenie sufraganii brzeskiej i kurlandzkiej.

Należy jeszcze wspomnieć o innych bardzo zwięzłych artykulikach encyklopedycznych o diecezji wileńskiej. Artykuł Aurelio Palmieri "Vilna, Diocese of (Vilnensis)", zamieszczony w "The Catholic Encyklopedia"[5], został oparty na artykule Kurczewskiego z Encyklopedii Nowodworskiego, zawiera jednak sporo błędów. Artykuł "Wilna" w "Encyklopedia Cattolica"[6], napisany przez Enrico Josi, jest bardzo słaby, cytuje drugorzędną literaturę, w tym żadnej pozycji polskiej ani litewskiej. O wiele lepszy jest artykuł "Wilna", pióra G.Rhode w "Lexikon fur Theologie und Kirche"[7], który oparł się na opracowaniu ks. T.Glemmy z poprzedniej edycji tego słownika[8].

3.2. Opracowania całych dziejów diecezji

Przed pierwszą wojną światową ks. J.Kurczewski opublikował książkę "Biskupstwo wileńskie"[9], która do dziś jest jedynym odrębnym opracowaniem całych dziejów diecezji. Rzecz oczywistą, że nie bierze się

---

3 T. 41-42. Warszawa 1915 s.293-297.
4 T. 34. Boston 1966 s.198-203.
5 T. 15. New York 1913 s.432-434.
6 T. 12. Citta del Vaticano 1954 kol. 1689-1691.
7 T. 10. Freiburg 1965 kol. 1169-1170.
8 T. 10. Freiburg 1938 kol. 925-926.
9 Wilno 1912 8° ss.614.

tu pod uwagę omówionych artykułów encyklopedycznych oraz opracowań, traktujących ogólnie o Kościele na Litwie i Rusi, o których zresztą dalej będzie jeszcze mowa. Ks. Kurczewski - jak już wiemy - wcześniej opracował bardzo obszerny artykuł o wileńskim biskupstwie do Encyklopedii Kościelnej. W wymienionym wyżej dziele zagadnienia ujął szerzej, niektóre rzeczy sprostował na podstawie dalszych badań oraz zaopatrzył całość w dodatki, wyjaśnienia i indeksy. Wprawdzie układ pracy może budzić zastrzeżenia, ale o to nie można mieć pretensji do autora, który przecież nie miał specjalistycznego przygotowania historycznego. W każdym razie dał pracę o trwałej wartości, tak ze względu na wierność bazie źródłowej, jak i zniknięcie wielu źródeł, z których on korzystał. Źródła bowiem, które miał Kurczewski, nie wszystkie dochowały się do naszych czasów. Wiele z nich uległo zniszczeniu w czasie wojen, jakie od 1914 r. rozgrywały się na terenach diecezji, część zaś została tak rozproszona, że jeszcze do dziś nie są one w pełni udostępnione historykom.

Kurczewski gruntownie przebadał archiwa wileńskie. Na ich podstawie i przy wykorzystaniu istniejącej literatury, omówił chrzest Litwy i założenie biskupstwa wileńskiego, sylwetki biskupów ordynariuszy i sufraganów, dzieje konsystorza generalnego i kurii biskupiej, kapituły, synodów, omówił listy pasterskie, opisał katedrę, kościoły i klasztory, uwzględnił wszelkiego typu szkoły (od parafialnych po uniwersytet) oraz szpitale i przytułki. Zamieścił też wykazy kościołów, klasztorów, kaplic, szkół parafialnych i szpitali, zestawione na podstawie źródeł. Pracy tej jednak nie można uważać za pełną monografię diecezji. Autor bowiem ukazał diecezję tylko od strony jej struktury, mało natomiast uwzględnił właściwe jej dzieje.

Należy podkreślić, że Kurczewski krytycznie korzystał ze źródeł i opracowań. Był ostrożny w ocenach i wyciąganiu wniosków. Gdzie nie znajdował wyjaśnienia w źródłach, zostawił problem otwarty, np. gdy chodzi o sufragana Mikołaja z końca XIV w. (s.76) czy synod z 1502 r. (s.125). Czasem szedł za ocenami innych autorów, np. posądzając Seminarium Główne w Wilnie o hołdowanie zasadom przeciwnym duchowi Kościoła, a niektórych profesorów teologii Uniwersytetu Wileńskiego, jak A.B.Kłągiewicza i M.Bobrowskiego, o kierunek liberalny, sprzeczny z zasadami i prawami Kościoła. W pewnej mierze jest to wyrazem jego konserwatywnych poglądów na dzieje kościelne. Do dzieła Kurczewskiego musi sięgnąć każdy badacz diecezji wileńskiej. Tu znajdzie punkt wyjścia do dalszych szczegółowych badań.

Poza omówioną pracą, należy tu uwzględnić publikacje, traktujące ogólnie o dziejach Kościoła na Litwie i Rusi, a zawierające w dość dużym wymiarze wiadomości o diecezji wileńskiej. Do takich należą "Miscelanea rerum od statum ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium", opracowane przez jezuitę Wojciecha Wijuka Kojałowi-

cza[10]. Autor mówi tu ogólnie o sprawach kościelnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym jednak szczególnie o diecezji wileńskiej, która przecież zajmowała większość jego terytorium. Kojałowicz w 10 punktach przedstawił patronów Wielkiego Księstwa Litewskiego, mężów sławnych ze świętości, cudowne miejsca, dzieje religii katolickiej (do poł. XV w.), kościół prawosławny i unicki, problem reformacji, biskupów, domy zakonne, szkoły oraz sławnych jezuitów na Litwie. Są to bardzo krótkie, a przy tym mało nieraz krytyczne omówienia. Nie można im jednak odmówić pewnej wartości. Są świadectwem ówczesnego pojmowania spraw tam omówionych.

O 2 wieki późniejszą jest publikacja Dymitra Tołstoja "Rimskij katolicyzm w Rossii"[11], którą autor opublikował najpierw w języku francuskim[12]. Tołstoj omówił w niej dzieje Kościoła Katolickiego w Rosji do końca panowania cara Aleksandra I (+ 1825), włączając w nie historię Kościoła na Litwie i Rusi w czasach Rzeczypospolitej i traktując jako okres, gdy były one pod władzą Polski. W tomie 1-szym obszerny rozdział 5-ty poświęcił ogólnie Kościołowi na Litwie (s.183-250), a 6-ty - diecezjom (s.251-327), gdzie najobszerniej potraktował wileńską (s.251-290). W dodatkach do tego tomu zamieścił wykaz biskupów wileńskich, rektorów jezuickiego kolegium i Akademii w Wilnie oraz kolegiów tegoż zakonu w Nieświeżu i Połocku. Tom 2-gi omawia dzieje Kościoła od czasów Katarzyny II po 1825 r. W pracy tej jest Tołstoj tendencyjny, szczególnie wrogo nastawiony do Kościoła Katolickiego i ocenia jego rolę pod kątem nacjonalizmu rosyjskiego i prawosławia. Mimo że korzystał z pierwszorzędnych źródeł (m.i. z akt kapituły wileńskiej), praca z powodu wymienionej tendencyjności nie ma żadnej wartości naukowej[13].

Dzieje diecezji wileńskiej zajmują też poczesne miejsce w pracy ks. Antoniego Visconta "La Lituanie religieuse"[14]. Ma ona na celu względy bardziej propagandowe, niż naukowe. Wydana w okresie odzyskiwania niepodległości przez Polskę i Litwę i wzajemnych tarć obu narodów, szczególnie akcentowała sprawy litewskiej narodowości w diecezji wileńskiej, żmudzkiej i sejneńskiej. Dzieje tych diecezji przedstawia od ich założenia po czasy współczesne autorowi, ale niestety, nie zawsze ściśle.

Dużo informacji o dziejach diecezji wileńskiej znajdujemy w pierwszej i dotąd jedynej historii Kościoła na Litwie, napisanej przez ks.

---

10 Vilnae 1650 8° ss. nlb. 4, 128.

11 T. 1-2. S.Pietierburg 1876-1877.

12 Le catholicisme romain en Russie. T. 1-2. Paris 1863-1864.

13 M.Żywczyński: Z badań i literatury o Kościele Katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX. Nova Polonia Sacra. T. 3: 1939 s. 106.

14 Paris-Genève 1918 8° ss.350.

Antanasa Aleknę pt. "Kataliką Bažnyčia Lietuvoje (Kościół Katolicki na Litwie)[15]. Jest to praca niewielkich rozmiarów, ujmująca dzieje Kościoła litewskiego od pierwszych kontaktów z chrześcijaństwem do utworzenia w 1926 r. kościelnej prowincji litewskiej. Najwięcej miejsca zajmuje tu diecezja wileńska, która przecież przez cały okres niepodległej Rzeczypospolitej mieściła w swoich granicach przeważną część Litwy etnograficznej. Autor ujął te dzieje bardzo zwięźle, czasem zapobieżnie. Nie tknął wcale problemu organizacji Kościoła. Oparł się przede wszystkim na literaturze i reprezentuje ówczesny, dość jeszcze niski poziom wiedzy historycznej wśród historyków Kościoła na Litwie.

Obszerniejszą od omówionej pracy jest publikacja Kazimierza Gečysa "Katalikiškoji Lietuva" (Katolicka Litwa)[16]. Jest to jednak książka popularno-naukowa, ujmująca ogólnie dzieje Kościoła na Litwie od czasów najdawniejszych po czasy współczesne autorowi[17].

3.3. Opracowanie pewnych okresów i problemów ogólnodiecezjalnych

3.3.1. Problem chrystianizacji Litwy

Z diecezją wileńską, jako pierwszą na Litwie, wiąże się problem chrystianizacji kraju. Problem ten można ujmować dwojako, od strony politycznej oraz religijnej. W aspekcie politycznym zagadnienia bierzemy pod uwagę wszelkie wcześniejsze próby chrystianizacji Litwy oraz całokształt spraw poprzedzających i towarzyszących decyzji Jagiełły na chrzest swój i poddanych. Ten aspekt tylko częściowo nas tu interesuje. Większe znaczenie dla mego tematu posiada chrystianizacja od strony misyjnej, duszpasterskiej - założenie biskupstwa, nawracanie ludności, jak ta przyjmowała zasady nowej wiary i jak misjonarze prowadzili tę pracę. Tak pojęta chrystianizacja nie była aktem, polegającym tylko na przyjęciu chrztu, ale procesem powolnym, trwającym całe pokolenia i polegającym na wykorzenieniu dawnych kultów i zwyczajów, a wszczepieniu nowych form religijności. W takim ujęciu wypadnie pominąć prace, omawiające wszelkie wcześniejsze próby chrystianizacji Litwy, jako wykraczające poza ramy dziejów diecezji wileńskiej (nie było jej jeszcze), oraz drugi etap chrystianizacji - chrzest Żmudzi, ponieważ ta ostatnia nie weszła do diecezji wileńskiej. Większość wszakże prac dotyczy razem chrztu Litwy i Żmudzi.

---

[15] Kaunas 1936 8° ss.154.

[16] Chicago 1946 8° ss.XII, 575.

[17] Wypada tu dodać, że bardzo obszernie dzieje kościelne Litwy zostały potraktowane przez J.Jaroszewicza w pracy "Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku". Cz.1-3. Wilno 1844-1845.

Dla poznania początkowej fazy chrystianizacji Litwy szczególne znaczenie posiadają "Roczniki" Jana Długosza. Natomiast rozprawą, bardzo szeroko i z wielką erudycją traktującą całokształt spraw, związanych z chrystianizacją Litwy, jest praca ks. J.Fijałka "Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej", opublikowana w zbiorowym dziele, wydanym dla uczczenia 500 rocznicy unii horodelskiej, "Polska i Litwa w dziejowym stosunku"[18]. Zbiorowe to dzieło miało na celu nie tylko upamiętnienie tej rocznicy i wielowiekowej wspólnej historii dwóch narodów, ale miało na względzie rzeczową, naukową apologię przed zarzutami szowinistycznie nastawionych nacjonalistów litewskich, widzących w Polakach przyczynę wszelkiego zła, jakie w ciągu wieków spotkało ich naród. Elementów apologetycznych nie jest pozbawiona i praca ks. Fijałka, który w niej tak bardzo zaakcentował, zresztą obiektywnie i zgodnie ze źródłami, problem języka litewskiego na arenie kościelnej oraz poszanowanie praw obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego przy obsadzaniu urzędów i beneficjów.

Ks. Fijałek w swej rozprawie omówił chrystianizację Litwy i Żmudzi, kształcenie kleru litewskiego w Akademii Krakowskiej, obsadzanie urzędów i beneficjów na Litwie oraz problem języka litewskiego na arenie różnych przejawów życia kościelnego. Zagadnienia te omówił z właściwą sobie erudycją aż po wiek XVIII. Słusznie podkreślił, że nawracanie narodu, to praca trwająca całe pokolenia, wieki. Stąd nic dziwnego, że przez dłuższy czas w różnych zakątkach kraju mogło utrzymać się pogaństwo. Niektórzy współcześni historycy uważają, że Fijałek przesadnie ocenił sukcesy pracy misyjnej na Litwie w okresie przedreformacyjnym[19] oraz próbują podważyć jego sądy w kwestii nauczania ludu litewskiego prawd wiary w jego języku, nie zgadzając się zwłaszcza ze zdaniem, że "lud litewski znajdował na ogół za cały czas państwa polskiego zaspokojenie potrzeb religijnych w swej mowie i duchownych swego języka nie był pozbawiony" (s.258)[20]. Wydaje się jednak, że A. Rukša i M.Kosman biorą to zdanie w oderwaniu od kontekstu, gdyż dalej Fijałek swoją opinię szerzej wyjaśnił. Stwierdził, że na przestrzeni wieków były w tym względzie "zaniedbania i wykroczenia", ale nie można w nich "dostrzec jakiejś myśli i tendencji polityczno-kościelnej, racji stanu, ani przyczyny państwowej, ani tym mniej walki narodowościowej" (s.258). Być może w świetle nowych i gruntownych badań przyjdzie jakiś sąd Fijałka zweryfikować, ale to wcale nie pomniejszy osiąg-

---

18 Kraków 1914 s.37-333.

19 M.Kosman: Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedreformacyjnej. Kom. mazur. warm. R. 1972 nr 1 s.107-108.

20 Tamże, s.114; A.Rukša: "Diarium Societatis Jesu" ir lietuvių kalba Vilniuje. Tautos Praeitis. T. 1 kn. 3: 1961 s.419.

nięć tej pracy, która dotąd jest główną i podstawową rozprawą o chrystianizacji Litwy.

Problemu chrystianizacji dotyczy również artykuł M.Kosmana "Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedreformacyjnej"[21]. Zagadnienie zostało postawione "w sposób wstępny" do ewentualnej monografii chrystianizacji Litwy (s.108). Większość pracy dotyczy prób chrystianizacji przed 1386 r., bardzo krótko natomiast mówi o chrzcie Litwy po 1386 r. oraz o resztkach pogaństwa w XV i XVI w.

Należy tu także uwzględnić 2 artykuły Z.Ivinskisa: "Po kryžiaus ženklu" (Pod znakiem krzyża)[22] i "Krikščionybės kelias Lietuvon" (Droga chrześcijaństwa na Litwę)[23], oba bardzo zbliżone w swej treści. Autor przedstawił w nich wszelkie próby chrystianizacji Litwy, łącznie ze skuteczną w 1387 r., oraz organizację kościelną i rolę chrztu Litwy w jej historii. Stwierdza on obiektywnie, że w sytuacji tego kraju przyjęcie chrześcijaństwa z Polski było "jedyne i konieczne"[24].

W tej kwestii zgadza się zupełnie z Ivinskisem Stasis Yla w artykule "Krikščionybė ir kulturinė lenkų invazija" (Chrześcijaństwo i kulturalna inwazja Polaków)[25], w którym omawia skutki takiej chrystianizacji - kulturalna "inwazja" Polaków.

Stanowiska Polski wobec chrztu i chrystianizacji Litwy dotyczy artykuł W.Abrahama "Polska a chrzest Litwy"[26]. Autor zwrócił w nim uwagę na fakt, że w nawracaniu Litwy i Żmudzi oraz późniejszych dziejach po koniec XV w. nie było ze strony Polski usiłowań skierowanych przeciwko językowi litewskiemu lub Litwinom.

Odnotować należy także artykuł A.Wróblewskiego "Chrystianizacja Litwy Górnej"[27], który jednak nie wykracza poza omówioną wyżej rozprawę ks. Fijałka.

Z chrystianizacją Litwy bardzo związane są postacie Jagiełły i Witolda, określanego w nauce litewskiej mianem Wielkiego. W historiografii litewskiej notujemy już sporo prac poświęconych Witoldowi, opublikowanych zwłaszcza z okazji 500 rocznicy jego śmierci. Są wśród nich specjalne rozprawy, omawiające udział i rolę Witolda w chrystianizacji Litwy i Żmudzi. Należy tu wymienić 2 artykuły o zbliżonej treści S.Sužiedėlisa: "Vytauto vaidmuo Lietuvos kristianizacijoj" (Rola Wi-

---

21 Kom. mazur.-warm. R. 1972 nr 1 s.103-137.
22 Tiesos Kelias. R. 1937 s.325-339.
23 Tamże. R. 1938 s.273-312 i to samo w "Krykščionybė Lietuvoje". Kaunas 1938 s.9-47.
24 Po kryžiaus ženklu. Tiesos Kelias. R. 1937 s.335.
25 Tiesos Kelias. R. 1938 s.312-336.
26 W: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków 1914 s.1-36.
27 Novum. R. 1971 nr 7-8 s.86-99.

tolda w chrystianizacji Litwy)[28] i "Vytautas Didysis ir Lietuvos christianizacija" (Witold Wielki i chrystianizacja Litwy)[29] oraz obszerny referat P.Penkauskasa "Vytauto Didžiojo nuopelnai dvasines kulturos srityje" (Zasługi Witolda Wielkiego w zakresie kultury duchowej)[30], wygłoszony na sesji naukowej Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie w dniu 27 X 1930 r. z okazji 500-lecia śmierci Witolda. W pracach tych bardzo się podkreśla rolę tego księcia, z pewnym pomniejszeniem wkładu Jagiełły, w chrystianizację Litwy. Penkauskas pisze, że "kim dla Francji był Klodwing, dla Danii Kanut, Szwecji - Olaf, Węgier - Stefan, tym dla Litwy Witold" (s.33). Ponadto ukazały się inne prace traktujące o Witoldzie pod kątem jego działalności kościelnej: J.Totoraitisa "Vytautas katalikas"[31] - popularno-naukowa, Z.Ivinskisa "Vytauto Didžiojo darbai Kataliku Bažnyčiai Lietuvoje" (Prace Witolda Wielkiego dla Kościoła Katolickiego na Litwie)[32] i P.Jakubenasa "Vytautas Didysis ir bažnyčia" (Witold Wielki i Kościół)[33]. Roli Jagiełły został poświęcony krótki artykuł S.Sužiedelisa "Veidu i Kataliku Bažnyčia. Lietuvos krikšto 550 metu sukakčiai priminti"[34].

Wydaje się, że nie można wywyższać, ani pomniejszać roli Jagiełły czy Witolda, gdyż obaj odegrali bardzo ważną rolę w chrystianizacji Litwy. Jagiełło, jako ten, który doprowadził do chrztu Litwy i położył podwaliny pod organizację kościelną, zakładając biskupstwo w Wilnie oraz pierwsze parafie, Witold zaś, który jako wielki książę Księstwa, prowadził od 1392 r. dalej chrystianizację Litwy, a potem i Żmudzi oraz dokładał starań, aby utworzyć odrębną metropolię litewską.

Nie miejsce tu na analizowanie pobudek, jakimi się kierował Jagiełło, decydując się na chrzest oraz roli chrztu w późniejszej historii Litwy. Z pewnością na tę decyzję wpłynęły względy natury politycznej[35]. Trudno natomiast zgodzić się z twierdzeniem J.Jurginisa, że chrystianizacja Litwy nie była aktem postępowym i nie sprzyjała nawet kulturalnemu jej rozwojowi[36].

---

[28] W: Vytautas Didysis 1350-1430. Wyd. pod. red. P.Šležasa. Kaunas 1930 s.91-124.

[29] Tiesos Kelias. R. 1930 s.442-483.

[30] Atheneum. R. 2: 1931 nr 1 s.1-36.

[31] Marjampole 1930.

[32] Kaunas 1930.

[33] Musų Žodis. R. 1930 nr 1-2.

[34] Židinys. T. 25: 1937 s.441-453.

[35] J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.6-8.

[36] J.Jurginis: Kai kurie Lietuvos feodalizmo laikotarpio klausimai. Pergalė. R. 1954 nr 12 (Cyt. za J.Ochmańskim: Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego 1387-1550. Poznań 1963 s.162).

3.3.2. Dzieje diecezji do połowy XVI w.

Znany badacz dziejów diecezji wileńskiej Jerzy Ochmański opublikował ostatnio bardzo zwięzłą pracę "Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie"[37]. Omówił w niej w 3 rozdziałach dzieje biskupów i kapituły, rozwój sieci parafialnej oraz uposażenie biskupstwa. Wszystkie te zagadnienia doprowadził do połowy XVI w. Niektórzy historycy kwestionują adekwatność tytułu pracy do zawartej w niej treści[38], wykracza bowiem poza ramy średniowiecza. Inni zaś potwierdzają zasadność takiego tytułu[39]. Zdaje się jednak, że lepszy byłby tytuł mówiący o dziejach diecezji do połowy XVI w. W rozdziale 1-szym, najobszerniejszym, omówił autor chrystianizację Litwy, założenie biskupstwa, przedstawił poszczególnych biskupów, kapitułę oraz synody. Sprawy te przedstawił w świetle nowszych badań historyków oraz studiów własnych. Nie ustrzegł się jednak różnych potknięć, których nie będę tu omawiał, ponieważ uczynili to już recenzenci[40]. Niewątpliwym osiągnięciem pracy jest rozdział 2-gi, mówiący o rozwoju sieci parafialnej. Według Ochmańskiego w poł. XVI w. w diecezji wileńskiej znajdowało się już ok. 259 kościołów parafialnych (s.71). Do takich ustaleń doszedł na podstawie nowych, nie wykorzystanych dotąd źródeł. Cenna jest zamieszczona tu mapa, przedstawiająca bardzo obrazowo rozwój sieci parafialnej do 1553 r. według rodzajów fundacji i okresów ich powstania. Nie ze wszystkimi jednak lokalizacjami parafii można się zgodzić, jak np. Jałówki, Janówki i Połonki. W ostatnim, bardzo zwięźle ujętym rozdziale omówił autor rozwój uposażenia biskupów wileńskich, kapituły i parafii. Rozważania dotyczące uposażenia biskupów wileńskich są streszczeniem wyników innej pracy tegoż autora "Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego 1387-1550" (Poznań 1963). Natomiast wywody na temat kapituły, a zwłaszcza parafii, są czymś nowym i dużo wnoszącym. Autor dotarł do niewykorzystanych dotąd źródeł i dał nam wiele nowych ustaleń. Szczególnie wartościowe są zestawienia parafii według ich uposażeń. Parafie podzielił na 5 grup według wielkości uposażenia: 1 - parafie najbogatsze, o uposażeniu ponad 100 dymów - 7 parafii; 2 - parafie bogate (od 50 do 100 dymów) - 26; 3 - średnio zamożne (od 20 do 50 dymów) - 43; 4 - ubogie (od 11 do 20 dymów) - 42; 5 - najuboższe (do 10 dymów) - 99. Do

---

[37] Poznań 1972 Uniwersytet im. A.Mickiewicza w Poznaniu. Wydz. Filoz.-Hist. Seria Historia nr 55 8° ss.118 nlb. 2.

[38] Zob. rec. M.Kosmana w "Zapiskach Historycznych". T. 40: 1975 z.1 s.136-137.

[39] P.Jatulis: Vilniaus vyskupija viduriniais amžiais. Aidai. R. 1974 s.182.

[40] M.Kosman, Zap. hist. T. 40: 1975 z. 1 s.136-140.

najuboższych zaliczył też 41 parafii nie figurujących w rejestrach poborowych z 1553 i 1559 r.

Należy stwierdzić, że praca Ochmańskiego jest niewątpliwym osiągnięciem w badaniu dziejów diecezji wileńskiej. Szkoda, że w niektórych partiach jest zbyt zwięzła i nie zawsze należycie podaje dokumentację źródłową. Mamy jednak nadzieję, że autor książki zrealizuje w szybkim czasie zapowiedź ogłoszenia drukiem odkrytych źródeł (s.69) i w ten sposób przyczyni się także do dalszych badań.

3.3.3. Reformacja i kontrreformacja

Bardzo szerokimi i złożonymi zagadnieniami są reformacja i kontrreformacja na terenie diecezji wileńskiej. Mówiąc o nich, trzeba właściwie uwzględnić cały obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego zresztą tylko mała część po unii z 1659 r. znajdowała się poza granicami biskupstwa wileńskiego. Ponadto dla lepszego poznania przebiegu ruchu reformacyjnego na Litwie, konieczne jest zwrócenie uwagi na jego powiązania z reformacją w Koronie i Prusach Książęcych. Ponieważ były już próby przedstawienia stanu badań nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim[41], a ponadto z powodu wielkiej liczby różnego rodzaju opracowań i przyczynków, ograniczę się do wskazania najważniejszych momentów w badaniach tych problemów oraz zasygnalizuję z dawniejszych tylko publikacje najważniejsze oraz te, które ukazały się w ostatnich latach.

Początki badań nad reformacją widzi M.Kosman już w 2-giej połowie XVI w.[42]. Nie były to jednak badania naukowe. Autorzy ówcześni byli mocno zaangażowani kofesyjnie i ich pisma mają charakter polemiczny, ale nie bez wartości dla historyka reformacji i kontrreformacji. W 1-szej poł. XIX w. otrzymaliśmy pierwszą monografię reformacji na Litwie, pióra Józefa Łukaszewicza[43], dziś już mocno przestarzałą, już choćby z tego względu, że autor nie miał dostępu do źródeł wileńskich.

Od końca XIX w. wielkie zasługi dla badań nad reformacją litewską położył Litewski Synod Ewangelicko-Reformowany[44], dzięki któremu opu-

---

[41] A.Kossowski: Stan dotychczasowych badań nad dziejami protestantyzmu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w. W: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. T. 1. Lwów 1936 s.329-337; M.Kosman: Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919-1969). Odrodz. Reform. T. 16: 1971 s. 141-164.

[42] Badania nad reformacją ..., s.43.

[43] Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie. T. 1-2. Poznań 1842-1843.

[44] W czasach zaboru rosyjskiego Jednota Litewska zmieniła swą nazwę na Litewski Synod Ewangelicko-Reformowany, a potem na Wileński Synod Ewangelicko-Reformowany. Zob. W.Gizbert-Studnicki: Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Wilno 1935 s.18.

blikowano szereg prac na łamach "Zwiastuna Ewangelickiego" i "Pamiętnika Reformacji". Tenże Synod zapoczątkował w 1908 r. publikację źródeł w serii wydawniczej "Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae". Zamierzone na szeroką skalę plany wydawnicze zrealizowane zostały tylko w małym stopniu. Opublikowano 4 pozycje, mające znaczenie dla badacza reformacji na Litwie[45]. Kierownikiem i redaktorem wydawnictwa był Henryk Merczyng, inżynier z zawodu, historyk z zamiłowania, który także opublikował szereg prac, będących poważnym osiągnięciem w badaniach reformacji litewskiej. Zestawił on zbory protestanckie w Rzeczypospolitej[46], ustalił datę przyjęcia katolicyzmu przez Mikołaja Radziwiłła Sierotkę[47], przedstawił działalność pisarską Szymona Budnego[48] oraz sprawy związane z reformacją w samym Wilnie[49].

Po pierwszej wojnie światowej szczególne miejsce w badaniach reformacji litewskiej zajmuje ośrodek naukowy w Wilnie z Uniwersytetem im. Stefana Batorego i Synodem Ewangelicko-Reformowanym na czele. Szereg prac opublikowano na łamach wychodzącego w Wilnie "Ateneum Wileńskiego"[50]. Szczególnie płodnym badaczem był Wacław Gizbert-Studnicki, dyrektor archiwów wileńskich. Wydał kilka prac dotyczących kościoła ewangelicko-reformowanego w Wilnie[51] oraz materiałów archiwalnych do dziejów reformacji na Litwie[52].

---

45 Zabytki z wieku XVI-go. Seria 1 z. 1. Wilno 1911 (wyd. 2 Wilno 1925); Spis synodów i sesji prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611-1913. Seria 6 z. 1. Wilno 1913; Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625. Seria 4 z. 2 Wilno 1915; Akta tho jest sprawy zboru krześciańskiego Wileńskiego, które się poczęli R.P. 1557. Seria 10 z. 1. Wilno 1913 (przedruk wyd. brzeskiego z 1559 r.).

46 Zbory i senatorowie protestanccy w Dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa 1904.

47 Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przejście na katolicyzm w r. 1567. Prz. hist. T. 12: 1911 s.1-10.

48 Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków 1913.

49 Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego. Odb. ze "Zwiastuna Ewangelickiego" oraz w: W.Gizbert Studnicki: Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego. Wilno 1932; Wilno ewangelickie. W: Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Seria 1 z. 1. Wyd. 2 Wilno 1925 s.176-197.

50 W.Gizbert Studnicki: Biblioteka Wileńskiego Synodu Ewangelicko-Reformowanego. Aten. wil. R. 8: 1931/32 s.205-214; B.Zwolski: Zburzenie zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w r. 1682. Tamże. R. 12: 1937 s.482-514; E.Hłasko: Stosunek jednoty litewskiej do arian w świetle kanonów z wieku XVII. Tamże. R. 11: 1936 s.283-290; Ks. K.Kantak: Czy franciszkanie wileńscy byli rozsadnikami reformy niemieckiej w XVI w.? Tamże. T. 10: 1935 s.165-168.

51 Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki. Wilno 1932; Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia-organizacja-świątynia. Wilno 1935.

52 Rys historyczny archiwum i biblioteki Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie. Wilno 1926; Sprawozdanie z wycieczki naukowej do Królewca. Wilno 1936; Quellen zur Geschichte der deutsch polnischen Beziehungen im Archiv und der Bibliothek der evangelisch-reformierten Synode in Wilna. Poznań 1935.

Badania nad reformacją prowadzone były także i w innych ośrodkach naukowych. Od 1921 r., z inicjatywy profesora krakowskiego Stanisława Kota i przy materialnym poparciu Jakuba Glass, prezesa warszawskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, wydawano w Warszawie czasopismo "Reformacja w Polsce", na łamach którego publikowano także prace, dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego[53]. Dziś periodyk ten ukazuje się pod zmienionym tytułem "Odrodzenie i Reformacja w Polsce".

Odnotować należy także badawczy ośrodek litewski z centrum w Kownie, gdzie historycy byli skupieni głównie przy uniwersytecie im. Witolda Wielkiego. Wydali oni kilka prac, traktujących ogólnie o reformacji na Litwie[54] oraz publikacje o działaczach[55] i protektorach reformacji[56]. Prace ich jednak, ogólnie rzecz biorąc, nie mają większej wartości naukowej[57].

W 1935 r. odbył się w Wilnie VI powszechny zjazd historyków polskich, na którym uwaga uczonych koncentrowała się na dziejach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego. M.i. wygłoszono też kilka referatów, dotyczących omawianych tu zagadnień. Kazimierz Hartleb przedstawił "Zagadnienie reformacji na ziemiach polsko-litewskich"[58], natomiast ks. Józef Umiński omówił "Przeciwreformację na Litwie"[59]. Ponadto Kazimierz Kolbuszewski zwrócił uwagę na "Polskie piśmiennictwo reformacyjne na ziemiach dawnego W. Księstwa Litewskiego"[60], a Aleksander Kossowski bardzo zwięźle i przejrzyście nakreślił "Stan dotychczasowych badań nad dziejami protestantyzmu na ziemiach W. Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w."[61]. Tak więc w referatach tych otrzymaliśmy poszerzenie

---

[53] A.Kawecka: Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI. Reformacja w Polsce. R. 4: 1926 s.128-139; W.Saks: Zbiory rękopiśmienne Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie. Tamże. R. 5: 1928 s.151-155; K.Tyszkowski: Przejście Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r. Tamże. R. 2: 1922 s.198-203; T.Grabowski: Z dziejów literatury kalwińskiej na Litwie. Tamże. T. 6: 1934 s.141-143.

[54] J.Šepetys: Reformacijos istorija Lietuvoje. T. 2. Wilno 1922; S. Sužiedelis: Reformacijos sajudis Lietuvoje. Židinys. T. 28: 1938 z. 8-9 s.242-261; Tenże. Reformacijos nuoslugis ir kataliku reakcija. Krikščionybe Lietuvoje. Kaunas 1938 s.211-277.

[55] K.Jablonskis: Apie Abromo Kulviečio kilima. Archiwum Philologicum. T. 5: 1935 s.107-114; Tenże: Kedainius burmistras Steponas Jaugelis (Telega). Tamże. T. 4: 1933 s.86-107.

[56] P.Jakubenas: Kunigaikštis Janusas Radvilas (1612-1656). Žiupsnis žiniu apie je gyvenima ir je noupelnus Lietuvos reformatu bažnyčiai. Musu Žodis. R. 1927 nr 2; J.Šliupas: Reformatu bažnyčia Lietuvoje Radvilu laikas. Tamże. R. 1929 nr 1-2.

[57] Por. M.Kosman: Badania nad reformacją ..., s.147.

[58] Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. T. 1. Lwów 1936 s.329-337.

[59] Tamże, s.353-361.

[60] Tamże, s.344-352.

[61] Tamże, s.338-343.

dotychczasowego stanu badań nad historią reformacji i kontreformacji na Litwie. Kossowski zwrócił uwagę na małą ilość ogłoszonych dotąd drukiem źródeł i opracowań w tym zakresie i postulował kontynuację wydawnictwa akt synodów i ksiąg poszczególnych zborów oraz podjęcie opracowania dziejów poszczególnych zborów litewskich i monografii protektorów protestanckich oraz rodzin różnowierczych.

Od tego czasu mnożyły się stopniowo pozycje publikowane przez uczonych polskich, litewskich, a także białoruskich. Wyniki badań polskich historyków publikowano głównie na łamach pisma "Reformacja w Polsce" i jego kontynuacji "Odrodzenie i Reformacja w Polsce"[62]. Ukazało się też szereg rozpraw w dziełach zbiorowych i jako druki samoistne[63]. Kilka studiów opublikował działający na emigracji historyk kultury Stanisław Kot[64]. Przed kilkoma laty M.Kosman dał w odrębnym studium obraz stanu badań nad reformacją i kontrreformacją w Wielkim Księstwie Litewskim[65]. W podsumowaniu stwierdził, że najlepiej znane są "kwestie dogmatyczne związane z formowaniem się litewskiego różnowierstwa", natomiast za mało zbadane jest powiązanie różnowierców litewskich z pruskimi, polemiki wyznaniowe, szkolnictwo, brak jest monografii możnowładców- protektorów i wyznawców reformowanych wyznań, nie ma opracowań zborów oraz potrzebne jest nowe spojrzenie na nienawiść wyznaniową i na tolerancję. Dopiero po zrealizowaniu tych postulatów można będzie - zdaniem Kosmana - przystąpić do opracowania całokształtu dziejów reformacji na Litwie i Białorusi od połowy XVI do końca XVII w.[66].

Po oddaniu do druku omówionego artykułu Kosmana ukazało się szereg nowych prac. Tenże autor opracował dzieje reformacji i kontrrefor-

---

62 Oto niektóre: P.Buchwald-Pelcowa: Kazimierz Krzysztof Kłokocki i drukarnia w Słucku. Odrodz. Reform. T. 12: 1967 s.135-172; H.Wisner: Lata szkolne Janusza Radziwiłła. Przyczynek do dziejów szkolnictwa na Litwie w pierwszej połowie XVII w. Tamże. T. 14: 1969 s.183-194; S.Tworek: Materiały do dziejów kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Tamże. s.199-215.

63 L.Szczucki: Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku. W: Studia nad arianizmem. Pod red. L.Chmaja. Warszawa 1959 s.131-167; J.Tazbir: Arianie w Białymstoku i okolicach. W: Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. T. 1. Białystok 1968 s.81-105; K.Górski: Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI wieku. Kraków 1949; A.Sajkowski: Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. Poznań 1965.

64 La Reforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle. Bruxelles 1953; Szymon Budny. Der grösste Häretiker Litaunes in XVI Jahrhunert. Graz-Köln 1956; Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna 1563-1566. Archiv für Reformationsgeschichte. T. 49: 1958 s.212-226.

65 Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919-1969). Odrodz. i Reform. T. 16: 1971 s.141-164.

66 Tamże, s.162.

macji w aspekcie propagandowym od poł. w. XVI-1655 r.[67]. Zwrócił m.in. uwagę na genezę reformacji, która w W. Księstwie Litewskim miała inne podłoże niż gdzie indziej, a mianowicie kulturowe, na co już przed wojną zwracał uwagę K.Hartleb[68]. Ponadto opublikowano prace dotyczące bazy źródłowej[69], wzajemnych stosunków między katolikami i wyznawcami protestantyzmu[70], kazań pogrzebowych, protestanckich i katolickich, pierwszej poł. XVII w.[71] oraz zborów kalwińskich[72].

Z uczonych litewskich, badających historię reformacji i kontrreformacji, zasługują na uwagę historycy, działający na emigracji: Zeno Ivinskis i ks. Rapolas Krasauskas, oraz publikujący na Litwie: Inge Lukšaitė i J.Jurginis. Ivinskis opublikował rozprawę, dotyczącą dziejów reformacji na Litwie do przybycia tam jezuitów[73] i kilka artykułów, mających na uwadze zagadnienia związane z kontrreformacją[74]. Krasauskas natomiast dał ogólny obraz Kościoła Katolickiego na Litwie w okresie reformacji i kontrreformacji[75]. Lukšaitė zwróciła uwagę na problem języka litewskiego w dobie reformacji[76] oraz na postać czoło-

[67] Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej. Wrocław 1973. Zob. rec. T.Wasilewskiego, zamieszczoną w Kwart. hist. R. 1975 nr 1 s.173-177.

[68] Zagadnienie reformacji ..., s.336.

[69] M.Kosman: Archiwalia do dziejów reformacji i kontrreformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Zarys losów i stan obecny. Archeion. T. 56: 1971 s.133-148.

[70] M.Kosman: Konflikty wyznaniowe w Wilnie (Schyłek XVI-XVII w.). Kwart. hist. R. 79: 1972 nr 1 s.3-23; T.Wasilewski: Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII w. Odrodz. Reform. T. 19: 1974 s.117-128; S.Tworek: Przymus wyznaniowy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w. Tamże, s.161-164; Warto tu wymienić dawniejszą pracę K.Chodynickiego: O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII w. W; Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. T. 1. Lwów 1925 s.117-131.

[71] M.Kosman: Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku. Odrodz. Reform. T. 17: 1972 s.87-114.

[72] J.Dyr: Akcja ratowania zborów kalwińskich na Litwie. Odrodz. Reform. T. 17: 1972 s.191-206; S.Tworek: Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie. Tamże, s.207-214.

[73] Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569). Forschungen zur Osteuropaischen Geschichte. T.12: 1967 s.7-45.

[74] Die Rolle der Jesuiten in Dienste der Gegenreformation in Litauen. Riassunti delle Comunicazioni del X Congresso Internazionale di scienze storiche, Roma 4-11 Settembre 1955. T. 7. Florencja 1955 s. 276-280, Atti del X Congresso Internazionale. Roma 1957 s.474-478; Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die erste litauischen katolischen Bücher. Commentationes Balticae. T. 1: 1953 s.27-69; Kirchengesang in Litauen um XVI-XVII Jahrhundert. Tamże, s.69-106; Bažnytinis giedojimas Lietuvoje XVI-XVII amžiuje. Muzikos Žinios. R. 1954 nr 4, R. 1955 nr 2 i 4, R. 1956 nr 2.

[75] Kataliku bažnyčia Lietuvoje XVI-XVII amžiuje. Suvažiavimo Darbai. T. 6: 1969 s.189-241.

[76] Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a. Vilnius 1970; Reformacijos veikėjai Lietuvoje ir Lietuvių kalba XVII a. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. R. 1971 Serija A nr 1 (35) s.111-125.

wego działacza reformacyjnego Andrzeja Wolana[77]. Jurginis wreszcie przedstawił w sposób popularno-naukowy renesans i humanizm na Litwie[78].

Na Białorusi badania nad reformacją na ziemiach W. Księstwa Litewskiego prowadzi Semen Podokszin. Jest on autorem szeregu prac, dotyczących głównie radykalnego jej nurtu, antytrinitaryzmu, ruchu "heretyckiego", w których zwraca też uwagę na zasięg społeczny protestantyzmu oraz walkę mas ludowych[79].

Z tego przeglądu widać, że na temat reformacji i kontrreformacji istnieje bardzo wiele publikacji. Nie jest to jednak przegląd wyczerpujący, zwłaszcza odnośnie do kontrreformacji. Trzeba bowiem uwzględnić jeszcze prace, ukazujące stan Kościoła Katolickiego w diecezji w tym czasie, sieć parafialną, publikacje o zakonach, szczególnie o jezuitach, mających wielki wkład w zwycięstwo kontrreformacji, o Akademii Wileńskiej, działaczach kontrreformacyjnych, szkolnictwie w XV-XVII w., drukarniach, ówczesnej literaturze. Prace te omawia się na innym miejscu.

Mimo znacznej liczby publikacji na tematy związane z historią reformacji i kontrreformacji w diecezji wileńskiej, problem ten nie jest jeszcze należycie wyczerpany. Konieczne jest dokładniejsze zbadanie, jak właściwie przedstawiał się Kościół Katolicki od strony organizacyjnej, jego duszpasterstwo oraz religijność ludu w chwili wybuchu reformacji, by móc lepiej poznać i zrozumieć jej penetrację i skutki. W samej reformacji natomiast potrzebne jest - co już postulowali niektórzy historycy - lepsze poznanie jej zasięgu, dziejów poszczególnych zborów, szkolnictwa, możnowładczych rodzin protestanckich. W poznaniu dziejów kontrreformacji wymowne będzie ukazanie stanu Kościoła Katolickiego oraz kościołów reformowanych w szczytowej fazie reformacji. To pozwoli lepiej prześledzić późniejsze zmiany na korzyść katolicyzmu.

---

77 A.Volano paziuros i visuomenes kilme, struktura ir teises funkcijos. Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai. Serija A. R. 2: 1968 s.57-73.

78 Renesansas ir humanismas Lietuvoje. Vilnius 1966.

79 Reformacija i obščestviennaja mysl Bielorussii i Litvy (vtoraja połovina XVI-načało XVII v.). Minsk 1970; Radikalno-rieformacyonnoje dviženije v Bielorussi i Litvie (vtoraja polovina XVI v.". Minsk 1964; K voprosu o vzaimodiejstvii radikalnogo napravlenija rieformacyi v Bielorussii i Litvie s jeretičeskim dviženijem ve vtoroj polovinie XVI v. W: Matieriały konfieriencyi mołodych učonych AN BSSR. Otdielenije Obščestviennych Nauk. Minsk 1962; Da pytannija ab farmiravanii radikalnago rieformacyonnogo rucha u Bielorussii i Litvie u II pol. XVI v. Viesti AN BSSR. Seria Gramadskich Nauk. Nr 1 Minsk 1962; Idiejnoje sodieržanije niesvižskago Katiechizisa 1562 g. W: Matieriały s IX Konfieriencyi Molodych Učonych. Obščestviennyje Nauki. Minsk 1964.

3.3.4. Okres niewoli - duchowni wobec walk niepodległościowych i "trebnika"

Specyficzny okres w dziejach diecezji wileńskiej stanowią lata niewoli carskiej. Nie został on dotąd należycie opracowany. Pewne wiadomości, odnoszące się i do wileńskiego biskupstwa, znajdujemy w pracach ogólnie traktujących o Kościele Katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w XIX w.[80] oraz publikacji bpa W.Urbana "Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym Tysiącleciem (1815-1965)"[81]. Samej tylko diecezji wileńskiej dotyczą prace: W.Sułkowskiego "Kartka z dziejów Kościoła Katolickiego w Polsce rosyjskiej. T. 2: Biskupstwo wileńskie"[82] i A.Ogończyka "Stolica biskupia w Wilnie po upadku Rzeczypospolitej"[83]. Obie prace jednak nie mają większej wartości. Autor pierwszej oparł się na drugorzędnym materiale (wiadomościach z gazet i schematyzmów) i dał nieco wiadomości o parafiach istniejących i skasowanych, nieco o biskupach oraz o sytuacji ogólnej Kościoła po powstaniu styczniowym. Autor drugiej zaś omówił na podstawie prac J.Kurczewskiego działalność rządców diecezji od bpa I.Massalskiego do E. Roppa. Tu także należy odnotować pracę ks. M.Godlewskiego "Sedes primatialis Vilnensis (1815-1817)"[84], jako że dotyczy zabiegów dyplomatycznych z lat 1815-1817 o przeniesienie stolicy arcybiskupiej z Mohylewa do Wilna.

Odrębnym zagadnieniem okresu niewoli jest postawa duchowieństwa wobec walk niepodległościowych oraz rusyfikacji na arenie kościelnej. Pierwszą po rozbiorach konspirację, w której głównymi postaciami byli duchowni z terenu diecezji wileńskiej, opracował Antoni Miller: "Pierwsza porozbiorowa konspiracja litewska. Spisek ks. Ciecierskiego przeora dominikanów wileńskich (1796-1797). Studium historyczne"[85]. Natomiast udziału duchownych w powstaniu listopadowym na Litwie dotyczą następujące publikacje: A.Janulaitisa "Kunigai ir 1831 m. revolucija Lietuvoje" (Księża i rewolucja 1831 r. na Litwie)[86], Sołtana Stanisława Pereświeta "Duchowieństwo a powstanie listopadowe na Litwie"[87] i Ludwika Gocla "Ksiądz Ludwik Jasiński, kapelan z 1831 r. i jego po-

---

80 Zob. omówienie tych prac: Ks. M.Żywczyński: Z badań i literatury o Kościele Katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX. Nova Polonia Sacra. T. 3: 1939 s.100-140.

81 Roma 1966.

82 Kraków 1889. Pracę tę autor opublikował pod kryptonimem X.Y.Z.

83 Prz. nar. R.6: 1913 T. 12 s.72-87.

84 Academia Caesarea R.C.Eccl. Petropolitana anno academico 1905-1906 s.16-28.

85 Kraków 1936.

86 Kaunas 1923.

87 Kwart. pośw. sprawom katol. duszpasterstwa wojsk. w Polsce. R. 1932 nr 3 s.23-26.

glądy społeczne"[88]. Nie są to wprawdzie publikacje stricto sensu naukowe, ale godne odnotowania dlatego, że podają fakty i nazwiska, mogące torować drogę do przyszłego, ściśle naukowego, opracowania tego zagadnienia.

W historii diecezji wileńskiej szczególne miejsce zajmuje martyrologia Kościoła w czasie powstania styczniowego[89] i w okresie po jego upadku. Prace, które powstały jeszcze w okresie niewoli nie są pozbawione zaangażowania emocjonalnego. Do takich należą: ks. Aleksandra Ważyńskiego "Litwa pod względem prześladowania w niej Rzymsko-Katolickiego Kościoła, szczególnie w diecezji wileńskiej od roku 1863 do 1872"[90], ks. Jana Przybyszewskiego "Język rosyjski w katolickim rytuale i w dodatkowym nabożeństwie"[91], Aleksandra Łętowskiego "Z dziejów Kościoła na Litwie w dobie ostatniej"[92] oraz A.W.Żirkiewicza "Iz za russkago jazyka (Biografija kanonika Senozikowskago...)"[93]. Dwaj pierwsi dali obraz prześladowania Kościoła Katolickiego, prób narzucenia rytuału w języku rosyjskim (trebnika) i postawy duchowieństwa i ludu w tej sytuacji. Oparli się oni na wiadomościach zasłyszanych, niesprawdzonych, a nie na źródłach. Bp P.Kubicki zarzucał im, że podali fakty niesprawdzone[94]. Wydaje się jednak, że ks. Ważyński, jako kapłan diecezji wileńskiej, mógł pisać o wielu rzeczach z autopsji. Pracę jego przetłumaczył na język francuski i wydał w Paryżu R.P.Lescoeur[95]. Żirkiewicz natomiast we wspomnianej pracy dał bardzo obszerną monografię ks. T.Sęczykowskiego, kapłana diecezji mińskiej, działacza procarskiego. Zamieścił w niej wielką ilość materiału źródłowego, zwłaszcza korespondencji, dotyczącej spraw związanych z usiłowaniami wprowadzenia języka rosyjskiego do nabożeństw. Autor stanął na stanowisku nacjonalistycznym rosyjskim i prawosławnym, wrogim polskości i prawosławnym, wrogim polskości i katolicyzmowi. Mimo to z publikacji tej można dużo dowiedzieć się o wprowadzaniu języka rosyjskiego do nabożeństw w diecezji wileńskiej, o działalności prałata P.Żylińskiego i jego pomocników, a także o postawie bpa wileńskiego K.Hryniewieckie-

---

88 Tamże, R. 1933 nr 3 s.31-38.

89 Ważniejszą literaturę, dotyczącą Kościoła i duchowieństwa całej Polski wobec powstania styczniowego omówił ks. M.Żywczyński w pracy "Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym. (Stan badań w zarysie)". Prz. hist. T. 34: 1937-1938 s.512-525.

90 Poznań 1872 8° ss.107. Praca wydana anonimowo.

91 Lwów 1897 8° ss.182.

92 Prz.nar. R. 6: 1913 T. 11 s.181-197, 288-306.

93 Cz. 1: Na rodinie Bielorussii. Cz. 2: W izgnanii. Wilna 1911 8° ss. XXIII, 669 + 684, LIX.

94 Dwa odczyty. Sandomierz 1936 s.358-359.

95 Le persecution de l'Eglise en Lithuanise et particulierement dans le diecese de Vilna. Paris 1973.

go. Materiał w tej publikacji zawarty wykorzystał A.Łętowski i w swoim, już wspomnianym artykule naświetlił te sprawy z pozycji Polaka, ale zdaje się - zbyt jednostronnie.

Problematyki tej dotyczą także prace bpa Pawła Kubickiego "Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych"[96] oraz "Trebnik" narzucony przez rząd rosyjski diecezjom: kowieńskiej, mińskiej i wileńskiej oraz historyczny rys walki z nim aż do zupełnego zwycięstwa"[97]. O pierwszym dziele ks. M.Żywczyński tak pisał: "W pracy Kubickiego uderza to, że jest ona właściwie tylko zbiorem materiałów, tak zresztą sam autor nazwał swą pracę w podtytule, przy tym jest to materiał surowy, przeważnie streszczenia lub wyjątki w języku polskim ze źródeł zwykle urzędowych rosyjskich, rzadziej z kościelnych, czasem z listów i wspomnień poukładane według diecezji lub zakonów"[98]. Praca Kubickiego dotyczy duchownych, którzy w latach 1861-1915 w jakikolwiek sposób ucierpieli za sprawę Kościoła i Ojczyzny, oraz dóbr kościelnych. Z publikacji tej część 2-ga: "Dawna Litwa i Białoruś" (T. 1-4. Sandomierz 1936) oraz tom 4-ty części 3-ciej (Sandomierz 1940) odnoszą się do diecezji wileńskiej, żmudzkiej, mińskiej i mohylewskiej. Kubicki bardzo pracowicie zebrał materiał lecz jako historyk amator zestawił go chaotycznie i niefachowo. Część 2-ga dzieła spotkała się z ostrą krytyką i zarzutami przemilczania i tendencyjności[99]. Jednakże zarzuty te są pewnego rodzaju nieporozumieniem, gdyż Kubicki miał na celu ukazanie w świetle źródeł tylko tych duchownych, którzy cierpieli za sprawę Kościoła i Ojczyzny i dlatego nie prezentuje tu materiałów dotyczących księży, którzy w tym względzie zapisali się negatywnie. Zostawił jednak nam dzieło, do którego każdy historyk Kościoła w zaborze rosyjskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w. musi zajrzeć.

Artykuł "Trebnik..." został przedrukowany po raz wtóry w chaotycznie ujętej pracy "Dwa odczyty" z dodaniem omówienia roli duchowieństwa w walce z tym trebnikiem oraz polemiki z W.G.Studnickim i Z.Nagrodzkim[100]. Ostatni dwaj autorzy bowiem zbyt negatywnie ocenili postawę duchowieństwa wobec zakusów rusyfikacyjnych władz carskich[101]. Nato-

---

[96] Cz. 1-3. Sandomierz 1933-1940.

[97] Wiad. archidiec. wil. R. 1935 s.35-51.

[98] M.Żywczyński: Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (Stan badań w zarysie). Prz. hist. T. 34: 1937-1938 s.523.

[99] Zob. rec. W.G.P., Aten. wil. R. 11: 1936 s.658-664.

[100] Sandomierz 1936. Trebnika dotyczą s.277-378.

[101] W.G.Studnicki: Walka przeciwko językowi rosyjskiemu... Kurier Poranny. R. 1934 nr 146; Z.Nagrodzki: opublikował w 1934 r. w Kurierze Wileńskim szereg artykułów polemicznych dotyczących duchowieństwa w okresie popowstaniowym, które później opublikował oddzielnie pt. Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenie Litwy i Białejrusi (1863-1883). Wilno 1935.

miast Kubicki stanął w swych pracach na stanowisku, że duchowieństwo w olbrzymiej większości nie przyjęło narzucanego mu rosyjskiego rytuału i dzięki jego postawie walka z rusyfikacją zakończyła się zwycięstwem. Publikacje te dotyczą nie tylko diecezji wileńskiej, ale również kowieńskiej i mińskiej. Najlepiej walka z trebnikiem przebiegała w diecezji kowieńskiej, którą rządził gorliwy bp M.Wołonczewski, gorzej w diecezji wileńskiej, którą administrował uległy caratowi prałat Żyliński, najtrudniejsza wreszcie sytuacja wytworzyła się w przyłączonej do Wilna pod rządy Żylińskiego diecezji mińskiej. Wszędzie jednak zakończyła się zwycięstwem.

Rusyfikacji na arenie kościelnej poświęciła 2 prace Zofia Olszamowska-Skowrońska: "U źródeł rusyfikacji Kościoła na Litwie po r. 1863"[102] i "Tentatives d'introduire la lange russe dans les églises latines de la Pologne Orientale (1865-1903)"[103]. W pierwszej z nich, źródłowo udokumentowanej, autorka trafnie uchwyciła proces rusyfikacyjny - próby zmuszenia do uległości duchowieństwo oraz jego demoralizację przez postawienie na "szczytach" diecezji wileńskiej uległych rządowi prałatów P.Żylińskiego, A.Niemekszy i E.Tupalskiego. W drugiej omówiła ogólnie najpierw zakusy rusyfikacyjne w diecezjach: wileńskiej, kowieńskiej, mińskiej i mohylewskiej (s.47-66), następnie przytoczyła szereg źródeł, oświetlających to zagadnienie.

Wymienić należy jeszcze, choćby tylko sumarycznie, prace ks. J. Vaišnory "Kataliko kunigo veikla kovoje su rusifikacja prieškarinių metu" (Działalność katolickiego kapłana w walce z rusyfikacją w latach przedwojennych)[104], Wacława Studnickiego "Rok 1863. Wyroki śmierci"[105], ks. Ahasfera F.Żyskara "Tunka. Opowiadanie o wsi Tunka, gdzie było na wygnaniu przeszło 150 księży, oparte na wspomnieniach naocznych świadków i odnośnych dokumentach"[106] oraz Marii Bruchnalskiej "Ciche bohaterski"[107], w których znajdujemy także pewne informacje, dotyczące duchowieństwa w tym okresie; w ostatniej pozycji jest rozdział poświęcony zakonnicom, głównie wileńskim (s.317-338), przedstawiający ich udział w pracy powstańczej i stosowane wobec nich represje.

Podsumowując omówienie literatury, dotyczącej okresu niewoli i postawy duchowieństwa wobec walk niepodległościowych i "trebnika", należy stwierdzić, że ten okres dziejów diecezji wileńskiej nie jest

---

102 Prz. powsz. R. 1931 nr 566 s.211-224, nr 567 s.346-363, nr 568 s.87-94.
103 Antemurale. T. 11: 1967 s.47-169.
104 Suvažiavimo Darbai. T. 3: 1939 s.29-50 (i przedruk fotomechaniczny. Roma 1972).
105 Wilno 1923 ss.LXXXIII, 122.
106 Warszawa 1929 8° ss.183.
107 Miejsce Piastowe. 1933 8° ss.398, XX.

jeszcze dostatecznie opracowany. Największe zainteresowanie u historyków wzbudziły lata po powstaniu styczniowym, lecz nie mamy jeszcze opracowań, którehy rzeczowo i bez emocji omówiły walkę kleru i wiernego ludu z wysiłkami władz carskich, zmierzającymi do zrusyfikowania i sprawosławienia ludności tych ziem, a także udziału duchownych we wszelkich spiskach i konspiracjach niepodległościowych.

3.3.5. Problem języka litewskiego i białoruskiego w kościele

Pod koniec XIX, a zwłaszcza na początku XX w., doszło w diecezji wileńskiej do konfliktów na tle używania języków narodowych w kościołach (w kazaniach i nabożeństwach dodatkowych). Był to problem bardzo złożony, mający swoje korzenie w spuściźnie wiekowej, w uwarunkowaniach politycznych ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz w budzącej się świadomości narodowej Litwinów i Białorusinów. Znalazł on swoje odbicie na arenie dyplomatycznej, w literaturze, głównie polemicznej i na odcinku kościelnym. Oddzielnie rozważy się tu zagadnienie języka litewskiego, na tle którego dochodziło do ostrych spięć w kościołach, oraz oddzielnie kwestię języka białoruskiego, nie przybierającej tak drastycznych form i mającej mniejszy zasięg oraz inne podłoże. W obu jednak wypadkach były to sprawy narodowościowe, mające swoje odbicie na arenie kościelnej. Aby zrozumieć problem konfliktów konieczne jest zbadanie zagadnienia językowego w kościołach diecezji wileńskiej na przestrzeni całych jej dziejów. Wówczas dopiero będzie wiadomo, czy słuszne są zarzuty, posądzające Kościół o polonizację Litwinów i Białorusinów i nieuwzględnianie w liturgii ich własnych języków.

Sprawę języka litewskiego w diecezji wileńskiej i żmudzkiej w okresie przedrozbiorowym dość szeroko uwzględnił ks. Jan Fijałek w swojej rozprawie "Kościół Rzymsko-Katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej"[108]. W rozdziale "Zabezpieczenie języka litewskiego ludu w kościele" (s.258-331) omówił to zagadnienie od strony obsady beneficjów, następnie używanie j. litewskiego w okresie reformacji, dalej sprawę kazań litewskich, a także agendy potrydenckie w j. litewskim.

Z ustaleniami Fijałka usiłuje polemizować A.Rukša w pracy "Diarium Societatis Jesu ir lietuvių kalba Vilniuje (1710-1723)" (Diarium Societatis Jesu i j. litewski w Wilnie)[109]. Zajął się głównie językiem litewskim w kościołach wileńskich na początku XVIII w. na podstawie dziennika jezuickiego kolegium wileńskiego, ale czyniąc też aluzje i do innych okresów, stwierdził, że Kościół na Litwie był jednym z sil-

---

108 W: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa 1914 s.37-333.

109 Tautos Praeitis. T.1 kn. 3: 1961 s.409-423.

niejszych źródeł polonizacji (s.419). Interpretacja źródeł, na które powołuje się Rukša dla udowodnienia swego twierdzenia, może budzić, moim zdaniem, zastrzeżenia. Nie przeprowadza bowiem należytej krytyki tych przekazów. Gdy chodzi zaś o tezy ks. Fijałka, należałoby wrócić jeszcze raz do tego problemu, ale na szerszej bazie źródłowej.

Okres konfliktów na tle używania języka litewskiego w kościołach znalazł swoje odbicie przede wszystkim w literaturze polemicznej i memoriałach[110], składanych do władz kościelnych i państwowych przez Litwinów, głównie księży. Tego rodzaju literatury szczegółowo tu nie omawiam. Należy jednak stwierdzić, że literatura ta jest mocno zaangażowana emocjonalnie i zawiera wiele nieścisłości. Jest ona jednak wraz z artykułami w ówczesnych czasopismach i prasie niepoślednim źródłem do poznania przebiegu konfliktów narodowościowych na arenie kościelnej w diecezji wileńskiej.

Sprawom konfliktów językowych, głównie w diecezji wileńskiej, poświęcił rozdział Leon Wasilewski w swojej pracy "Litwa i Białoruś"[111] (s.219-261). Ponadto krótko uwzględnia te sprawy J.Ochmański w pracy "Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku"[112] i P.Łossowski w rozprawie "Stosunki litewsko-polskie w latach 1918-1920"[113].

[110] Vilniaus vyskupijos lietuviu kataliku butis ir panpolonistu išdykimas. Lietuvių kataliku kunigų memoralas. Die Lage der katholischen Litauer im Bistum Wilna und die Ausschreitungen des Panpolonismus. Tilžeje 1913 8° ss.145. Odb. z czasopisma "Lituania" (w j. litewskim i niemieckim); To samo tylko w j. niemieckim: Die kirchlichen Zustände im Bistum Wilna. Lausanne 1918 8° ss.71; Apie lenkų kalba Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas J.Šventenybei Pijui X Popieziui ir visiems S.R.Kataliku Bažnyčios Kardinolams. De lingua polonica in ecclesiis Lithuaniae. Kaunas 1906 4° ss.75 (w j. litewskim i łacińskim); V.Ž.: Musų kovos dėl kalbos Vilniaus krašto bažnyčiose. Kaunas 1932 8° ss.38, nlb.2; Bažnytinė padėtis Vilnaius krašte dokumentu šviesoje. La situation religieuse de la region de Vilna dans la lumiere des documents. Vilnius 1930 8° ss.V, 47, nlb.2; H.Bolcewicz ks.: Stosunki kościelne na Litwie. Listy otwarte księdza do księży. Lwów 1900 8° ss.53 i Monachium 1905; Stosunki litewsko-polskie w diecezji wileńskiej i nadużycia partii wszechpolskiej. Wilno 1913. Zob. też: K.Prapuolenis: Katalikiškoji lietuvių pamokslija. Vadovas. R.1: 1908 s.371-378, R. 2: 1909 s.57-64, 154-162, 241-247, 375-381, T. 3: 1909 s.71-76, 163-170, 262-271, 381-391; Tenże: Polskie apostolstwo w Litwie. Wilno 1913; To samo po litewsku: Lenkų apaštalavimas Lietuvoje. New York 1918 i Lenkų apaštalai Lietuvoje. Kaunas 1938 oraz po francusku: L'Eglise Polonaise en Lithuanie. Traduit par J.Gabrys. Wyd. 2 Paris (1913 lub po 1913). Por. J. Obst: W imię prawdy. Odpowiedź ks. Propolanisowi na "Polskie apostolstwo na Litwie". Wilno 1914 8° ss.92; W.Abraham, ks. J.Fijałek, S.Kutrzeba: L'apostolato del clero polacco in Lituania. Documenti traffi dall'opera "Litwa i Polska" dei professori... con osservazioni complementari del Mattia Loret. Roma 1914 8° ss.44.

[111] Kraków [1911 lub po 1911] 8° ss.XIX, 361, nlb.1, XXI.

[112] Białystok 1965.

[113] Warszawa 1966. Istnieje w maszynopisie praca ks. Tadeusza Górskiego pt. "Stosunek biskupa Jerzego Matulewicza do spraw językowych w diecezji wileńskiej 1918-1925", w której autor szczegółowo zajął się problemem j. litewskiego i białoruskiego za rządów Matulewicza (Rzym 1970 ss.104).

Sprawą używania języka białoruskiego w kościołach zajmował się Adam Stankiewicz, ksiądz diecezji wileńskiej i działacz narodowy białoruski. W pracy "Rodnaja mowa u swiatyniach"[114] przedstawił on dzieje używania języka białoruskiego w kościołach, trudności w XIX w. oraz próby rozszerzania tego języka w kościołach i cerkwiach. Wywody jego dotyczą także diecezji wileńskiej. W pracy ukazani są księża, którzy usiłowali posługiwać się tym językiem w kościołach, oraz dostojnicy sprzyjający tej sprawie (bpi Symon, Denisewicz, Ropp). Praca ta jest publikacją popularno-naukową i była najpierw drukowana w piśmie białoruskim "Chrysciјanskaja Dumka". Jest napisana językiem przystępnym i tchnie pewnym żalem, że język macierzysty autora dotąd znalazł małe zastosowanie w kościele. W innej publikacji, "Biełaruski chrysciјanski ruch"[115], omówił Stankiewicz odrodzeniowy białoruski ruch narodowościowy, któremu przewodzili księża katoliccy, głównie z diecezji wileńskiej. Znajdujemy w niej pewne informacje o używaniu języka białoruskiego w kościołach diecezji wileńskiej. W mniejszym natomiast stopniu został ten problem oświetlony w książce Stankiewicza "Chryścijanstwa i biełoruski narod (sproba syntezy)"[116].

3.3.6. Stosunki diecezji ze Stolicą Apostolską

Nie ma wprawdzie prac, omawiających kontakty diecezji wileńskiej ze Stolicą Apostolską, ale istnieją publikacje, odnoszące się do Litwy i Białorusi pod kątem ich stosunków z Rzymem. W tych rozprawach, rzecz oczywista, interesujące nas biskupstwo zajmuje główne miejsce. W 4-tym tomie "Prac Zjazdowych Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk" w Rzymie opublikowano 2 rozprawy, przedstawiające wzajemne stosunki Litwy i Stolicy Apostolskiej od czasów nadawniejszych po 1940 r. Z. Ivinskis w pracy "Lietuvos ir Apaštalų Sosto santykiai amžių begyje (iki XVIII amžiaus galo)" (Stosunki Litwy i Stolicy Apostolskiej na przestrzeni wieków (do końca XVIII w.)[117] ukazał wszelkie kontakty Litwy i Stolicy Apostolskiej od czasów najdawniejszych po 1795 r. Przedstawił je na podstawie zachowanych dokumentów, listów, relacji nuncjuszów papieskich i relacji biskupów o stanie diecezji. Drugi autor, ks. A.Matulis, w artykule "Lietuva ir Apaštalų Sostas 1795-1940" (Litwa i Stolica Apostolska 1795-1940)[118], przedstawił to samo zagad-

---

114 Wilno 1929 8° ss.VIII, 192.

115 Vilnia 1939 8° ss. nlb. 4, 272.

116 Vilnia 1940 8° ss.181, nlb. 2. Zob. też broszurę ogłoszoną pod pseudonimem Antoniego Nowiny: Na dorozi da nowaho žyćcia. Petersburg 1912 i polemika w nim W.Czeczota: Około kwestii białoruskiej. Litwa i Ruś. R. 2: 1913 z.4 s.1-24.

117 Suvažiavimo Darbai. T. 4: 1961 s.118-150.

118 Tamże, s.151-174.

nienie w okresie następnym, a więc od ostatniego rozbioru do 1940 r. Omówił tu działalność nuncjusza Tomasza Arezzo, konkordaty, kontakty listowne biskupów litewskich z Rzymem, także przez Kolegium Duchowne w Petersburgu. Na tym tle ukazał położenie Kościoła na Litwie w czasach carskich, a potem sytuację po odzyskaniu niepodległości i problem diecezji wileńskiej.

Wspomnieć jeszcze można książki białoruskiego historyka Jakowa Marasza "Watikan i katoliczeskaja cierkow w Biełorussii (1569-1795)"[119] oraz "Agriesija katolicizma i Watikana w Litwie i Biełorussii wo wtoroj połowinie XVI-nacz. XVIII ww."[120], których tytuły sugerują, że autor zajął się problemem kontaktów Stolicy Apostolskiej z Kościołem na Białorusi i Litwie. Marasz stara się udowodnić, że przez wzrost liczby kościołów i klasztorów, a zwłaszcza posiadłości kościelnych, dokonywała się "agresja Watykanu" na Białoruś. Obie prace są mocno jednostronne, zresztą w samym tytule tkwi błąd rzeczowy. Nie można bowiem nazywać w XVI-XVIII w. Stolicy Apostolskiej Watykanem.

3.4. Terytorium diecezji

Diecezja wileńska była największą diecezją Rzeczypospolitej w czasach przedrozbiorowych (231 000 km^2 w 1772 r.), a także w okresie międzywojennym (56 679 km^2 w 1930 r.). Jej rozwój terytorialny, zmiany granic oraz wewnętrzna struktura nie są należycie opracowane do dziś. Wprawdzie istnieją na ten temat 2 prace: Władysława Semkowicza i ks. Bolesława Kumora, ale nie wyczerpują one całości zagadnienia. Semkowicz na 6 zjeździe historyków polskich w Wilnie w 1935 r. przedstawił sporządzoną przez siebie mapę diecezji wileńskiej i na jej temat wygłosił referat "Mapa historyczna diecezji wileńskiej"[121]. W referacie tym omówił terytorium diecezji w dobie przedrozbiorowej oraz rozwój wewnętrznej organizacji terytorialnej. Zawarł tu wiele cennych uwag i spostrzeżeń, opartych na gruntownych studiach. Z konieczności jednak ujął rzecz bardzo krótko i ogólnie.

Zasadnicze informacje o granicach biskupstwa wileńskiego i ich zmianach oraz o organizacji terytorialnej (ilość dekanatów, parafii, sufraganii i oficjałatów) od 1387-1939 r. znajdujemy w pracy B.Kumora "Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)"[122]. Jest to

---

119 Minsk 1971 8° ss.272, nlb. 2.

120 Minsk 1954 ss.20.

121 W: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r. T. 2. Lwów 1936 s.447-456.

122 Arch. Bibl. Muz. T. 18: 1969 s.289-352, T. 19 s.271-351, T. 20: 1970 s.253-374, T. 21 s.309-404, T. 22: 1971 s.319-402, T. 23 s. 361-399, T. 24: 1972 s.361-404, mapy. Diecezja wileńska omówiona w T. 19 s.292-295, T. 20 s.300-303, T. 22 s.321-331.

pierwsza tego typu praca, przedstawiająca granice i organizację terytorialną wszystkich diecezji polskich aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Do pracy dołączył autor szereg przekrojowych map diecezji. Gdy chodzi o diecezję wileńską, mapy te nie wszędzie podają dokładne granice. W okresie przedrozbiorowym np. granica z biskupstwem Łuckim nie przebiegała na całej długości rzeką Narwią, lecz w okolicy Suraża oraz miasteczka Narwi biegła na północ od tych miejscowości. Na mapie zaś, przedstawiającej granice w 1930 r., pozostawiono poza granicami archidiecezji wileńskiej tereny parafii w Białowieży i większość obszaru bardzo rozległej parafii w Narewce. Możliwe jest, że nieścisłość ta pochodzi z niedokładnej mapy, zamieszczonej w statutach synodu wileńskiego z 1931 r.[123].

Odnotować należy także krótki artykuł ks. J.Totoraitisa "Ginčas del sienos tarp Žemaičių ir Vilniaus dijeceziją" (Spór o granice pomiędzy diecezjami żmudzką i wileńską)[124]. Autor przedstawił tu spór z 1623 r. między biskupami wileńskim i żmudzkim o 5 parafii zaniemeńskich: Olwitę, Wiłkowyszki, Pojewonie, Łankieliszki i Graużyszki, oraz dołączył znaleziony w archiwum parafii w Wierzbołowie "Diarius Commissionis celebratae anno 1623", dotyczący tego sporu. Totoraitis nic nie napisał o końcowym wyniku tego sporu. Wiadomo zaś, że parafie te w dalszym ciągu pozostały przy diecezji wileńskiej.

Nadal otwartym, nieopracowanym zagadnieniem, pozostaje formowanie się granic diecezji w pierwszych wiekach jej istnienia. Te bowiem ostatecznie się ustaliły po rozwinięciu się sieci parafialnej na peryferiach biskupstwa. Ponadto czeka na opracowanie organizacja terenowa, sieć parafialna oraz początki i rozwój sieci dekanalnej.

3.5. Katedra

Katedra wileńska, podniesiona w 1922 r. do rangi bazyliki, jako pierwszy co do znaczenia kościół nie tylko diecezji wileńskiej, ale i całego Wielkiego Księstwa Litewskiego, miała swoich historyków już w 1-szej poł. XIX w. Byli nimi, piszący w tym samym prawie czasie, Michał Baliński, Józef Ignacy Kraszewski i Michał Homolicki. Baliński opublikował "Historię miasta Wilna"[125] i "Opisanie statystyczne miasta Wilna"[126], w których przedstawiając historię miasta, nie mógł nie

---

[123] Synodus Archidioecesana Vilnensis ab. ... Romualdo Jałbrzykowski S. Th. M. archiepiscopo-metropolitano Vilnensi anno Domini MCMXXXI ... celebrata. Vilno 1932. Mapa między s.450 i 451.

[124] Tiesos Kelias. R. 1937 s.645-652.

[125] T. 1-2. Wilno 1836.

[126] Wilno 1835.

uwzględnić dziejów katedry. Szczególnie w drugiej publikacji szeroko potraktował kościół katedralny w odrębnej "Nocie B" pt. "Wiadomość o kościele katedralnym i kapitule wileńskiej" (s.156-187). Przedstawił tu rys historyczny katedry i kapituły, stan współczesny katedry, wszystkich jej kaplic, nagrobków, obrazów, omówił dochody płynące na utrzymanie tego kościoła oraz rozkład nabożeństw.

Również Kraszewski w swoim dziele "Wilno od początków jego do roku 1750"[127] obszernie uwzględnił katedrę. Na początku części 2-giej umieścił "Kronikę kościoła katedralnego św. Stanisława" (T. 2 s.183--295), przedstawiając krótko rys historyczny, a następnie wszystkie kaplice i nagrobki.

Katedra wileńska była przedmiotem zainteresowania także Homolickiego, który opublikował o niej następujące prace "Katedra wileńska. Ozdobienie i wyporządzenie kościoła katedralnego, oraz kilka słów o pożytkach z ozdoby i dostojności obrzędów kościelnych"[128], "Katedra wileńska. Odnowa kaplicy św. Kazimierza z historycznymi o dawnym jej stanie wiadomościami"[129] oraz "Dodatek do artykułów historycznych o kaplicy św. Kazimierza przy kościele katedralnym wileńskim"[130]. Pod względem historycznym są to prace słabe. Najwięcej miejsca poświęcił autor remontom i ozdabianiu katedry w latach 30-tych XIX w. Sporo informacji o katedrze znajdujemy w obszernych recenzjach Homolickiego dzieła Kraszewskiego o Wilnie[131]. Należy też wymienić opublikowaną przez Ludwika Zasztowta pracę Homolickiego o grobach królewskich w katedrze wileńskiej[132].

Wymienione prace Balińskiego, Kraszewskiego i Homolickiego są dziś przestarzałe, a w tym, co w nich dotyczy katedry, najwięcej miejsca zajmują opisy tego kościoła, jego kaplic, nagrobków i remontów. Jedynie są one w pewnym stopniu źródłem do poznania stanu katedry w latach pisania wspomnianych prac.

Lepszą od wyżej przytoczonych pracę o katedrze wileńskiej opublikował Adam Honory Kirkor. Jego "Bazylika wileńska"[133] została ogłoszo-

---

[127] T. 1-4. Wilno 1840-1842.

[128] Wizerunki i Rozstrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T. 1: 1838 s.1-113.

[129] Tamże. R. 1840 T. 13 s.1-123, T. 14 s.5-81.

[130] Tamże. R. 1843 T. 24 s.223-234.

[131] Kilka uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750, przez J.I.Kraszewskiego. T. 1-2. Wizerunki i roztrząsania naukowe. Poczet nowy drugi. R. 1841 T. 22 s.5-221; Do uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750. Sprostowanie i dopełnienie. Tamże. R. 1842 T. 23 s.5-207; Do artykułów o dawnym Wilnie... Tamże. R. 1843 T. 24 s.235-268.

[132] Homolicki o grobach królewskich w katedrze wileńskiej. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 1 s.41-47.

[133] Kraków 1886 8° ss.114. Odb. z Przeglądu Powszechnego.

ła ku uczczeniu 500-lecia chrztu Litwy i katedry wileńskiej. Oparł ją autor głównie na materiale archiwalnym i oprócz chrztu Litwy przedstawił dzieje katedry, jej kaplic oraz skarbca katedralnego. Do pracy tej wmontował Kirkor wcześniej drukowany artykuł "Skarbiec katedralny w Wilnie"[134]. Katedry dotyczy również inna praca tego samego autora "Groby wielkoksiążęce w Wilnie"[135]. I te prace są dziś mocno przestarzałe.

W początkach XX w. dziejami katedry zajęli się dwaj badacze przeszłości kościelnej Litwy - Władysław Zahorski i ks. Jan Kurczewski. Zahorski opublikował książkę "Katedra wileńska"[136], w której dał bardziej uporządkowany rys dziejów świątyni katedralnej, jej kaplic, pomników, skarbca, grobów, a także kapituły, archiwum kapitulnego oraz omówił krótko biskupów wileńskich. Drugą, obszerniejszą (3 tomową), pracę zostawił Kurczewski: "Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju"[137]. Opracowanie stanowi tylko tom 1-szy, natomiast dalsze zawierają źródła, o których już była mowa w rozdziale poprzednim. W opracowaniu przedstawił Kurczewski dzieje katedry w bardzo szerokim powiązaniu z działalnością biskupów, kapituły i z wydarzeniami o zasięgu ogólnodiecezjalnym. Jeden rozdział poświęcił nabożeństwom i uroczystościom w katedrze w XIX w., a w dwóch rozdziałach omówił kaznodziejstwo i sławniejszych kaznodziei katedralnych i wileńskich. Na końcu umieścił krótkie biografie biskupów ordynariuszy oraz sufraganów, a także wykaz członków kapituły od jej początku. Praca ta jest najwartościowszą publikacją o katedrze, chociaż już dziś jest też nieco przestarzałą. Całość dziejów autor ujął chronologicznie, a tylko w nielicznych wypadkach podszedł problemowo do zagadnień. Treściowo wykracza ona nieraz poza dzieje samej katedry. Wartość tej pracy polega przede wszystkim na szerokim oparciu się na źródłach.

Prawie wszyscy autorzy omówionych wyżej prac powoływali się na "źródła" i wzmianki zamieszczone w pracach T.Narbutta, a dotyczące również katedry i spraw z nią związanych, jak dziennik Konrada Kubyrga czy kronika Jana Riviusa, niektórzy zamieścili nawet 4 ryciny katedry z różnych jej okresów i stylów. Późniejsze badania podważyły ich autentyczność. Ostatnio Povilas Reklaitis udowodnił, że również te 4 ryciny katedry są falsyfikatami Narbutta[138], romantycznego historyka i wielkiego miłośnika Litwy.

[134] Kłosy. R. 1: 1877 T. 2 s.161-197.

[135] Warszawa 1882.

[136] Wilno 1904 8° ss. nlb. 4, 226.

[137] Cz. 1. Wilno 1908 8° ss.333, nlb. 2; Cz. 2: Źródła historyczne, Wilno 1910 ss.381; Cz. 3: Streszczenie aktów kapituły wileńskiej. Wilno 1916 ss.607, nlb. 1.

[138] Keturi Vilniaus katedros paveikslai. Klaidinga T. Narbuto rekonstrukcija prieš 100 metų. Aidai. R. 1956 s.15-22.

Katedra, jako świątynia posiadająca cenne zabytki sztuki oraz kryjąca w swoich podziemiach groby królewskie i wielkoksiążęce, wzbudzała zainteresowanie historyków sztuki i archeologów. Stanisław Cercha zajął się pomnikiem Wojciecha Gasztołda[139], Marian Morelowski - m.i. grobami królewskimi odnalezionymi w związku z restauracją katedry[140], Povilas Reklaitis - kaplicą św. Kazimierza pod kątem jej architektury[141], a Kazimierz Podernia - zabytkami ze skarbca katedralnego[142].

Po wielkiej powodzi w Wilnie w kwietniu 1931 r. zagrażała katedrze wileńskiej ruina. Powołano Komitet Ratowania Bazyliki Wileńskiej, który m.i. wydał książeczkę "Bazylika wileńska" (Wilno b.r.), zawierającą dobry rys historyczny katedry, pióra Stanisława Cywińskiego[143], a ponadto krótki artykuł omawiający sprawy natury technicznej, związane z ratowaniem świątyni oraz odezwę apelującą o pomoc w ratowaniu tego zabytku. Dla zdobycia funduszów na ratowanie bazyliki przed ruiną wynikła sprawa ewentualnej sprzedaży przez arcybiskupa i kapitułę cennych gobelinów katedralnych[144]. Spowodowało to reakcję społeczeństwa w obronie tych gobelinów, by kraj nie stracił tak cennych zabytków sztuki. Marian Morelowski, wileński historyk sztuki, opublikował wówczas pracę "Gobeliny wileńskie. Ich pochodzenie, wartość i losy"[145]. W części pierwszej omówił te zabytki od strony historyka sztuki, a w drugiej przytoczył całą kampanię prasową w ich obronie.

Należy także wspomnieć pracę Jerzego Ordy "O kulcie pogańskim w dawnym Wilnie"[146], dotyczącą miejsca, na którym została zbudowana katedra. Autor przeanalizował przekazy historyczne i doszedł do wniosku, że bazylika wileńska stoi na miejscu dawnej świątyni pogańskiej.

Szereg nieraz dość obszernych i niekiedy fachowo ujętych rysów historycznych katedry oraz jej opisów stanu współczesnego znajdujemy w różnego rodzaju przewodnikach po Wilnie i opracowaniach kościołów wileńskich pod kątem historii sztuki, ale o tych publikacjach będzie mowa na innym miejscu.

---

139 Pomnik Wojciecha Gasztołda w katedrze wileńskiej. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 1 s.34-40.

140 Odkrycia wileńskie. Alma Mater Vilnensis. Z. 10: 1932 s.43-64.

141 Šv. Kazimiero koplyčia Vilniuje. Aidai. R. 1958 s.129-139.

142 Ze skarbców kościołów wileńskich i trockich. W: Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych. Warszawa 1899 s.96-111.

143 Bazylika wileńska (Szkic ogólny). W: Bazylika wileńska. Wilno b.r. s.3-46.

144 Arcybp R.Jałbrzykowski prosił prezesa Rady Ministrów o zezwolenie na wywóz gobelinów za granicę. Pierwszeństwo kupna miał mieć Watykan.

145 Wilno 1933 8° ss.LXXXVIII, fotografii 18, ss.45.

146 Alma Mater Vilnensis. T. 7: 1928 s.17-25.

3.6. Kościoły i parafie

Istnieje wprawdzie pokaźna literatura na temat kościołów w diecezji wileńskiej i spraw z nimi związanych (np. słynących cudami obrazów), ale niestety, są to przeważnie opracowania z kręgu literatury religijnej, a jeśli niektóre z nich naukowe, to raczej przyczynkarskie. Brak natomiast monografii ujmujących całościowo dzieje kościołów i parafii. Większość pozycji dotyczy kościołów wileńskich oraz kościołów, w których były słynące łaskami obrazy. Te ostatnie najwcześniej stały się przedmiotem zainteresowania. Już w poł. XVII w. Wojciech Wijuk Kojałowicz w swojej pracy "Miscelanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium" zamieścił rozdział omawiający miejsca słynące łaskami. On też je opracował do dzieła jezuity Wilhelma Gumppenberga "Atlas Marianus..."[147] Od XVII w. ogłaszano drukiem także oddzielne dzieje poszczególnych kościołów ze słynącymi łaskami obrazami, zwracając szczególną uwagę na początki kultu oraz zamieszczając wykazy i opisy doznanych łask[148]. Publikacje te miały cel dewocyjny i w pewnym stopniu propagandowy, stąd dla nauki są mało przydatne. W diecezji wileńskiej była pokaźna ilość słynących cudami obrazów, z których 4 zostały ukoronowane: W Trokach (1718), w kościele św. Michała w Wilnie (1750), w Białyniczach (1761) oraz w Ostrej Bramie (1927). Ponadto koronowany był obraz Matki Boskiej w Żyrowicach, pozostający w posiadaniu unitów (1730).

Pod koniec XIX i na początku XX w. powstały prace omawiające wszystkie cudowne obrazy Matki Boskiej na terenach byłej Rzeczypospolitej, a więc i w diecezji wileńskiej. Są to: dominikanina Sadoka Barącza "Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce"[149], kapucyna Wacława Nowakowskiego "O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne"[150] oraz jezuity Alojzego Fridricha "Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny w Polsce"[151]. W publikacjach tych znajdujemy dużo wiadomości o "cudownych miejscach" w diecezji wileńskiej. Autorzy czerpali te informacje z publikacji drukowanych, drukowanej ikono-

---

[147] Pełny tytuł: Atlas Marianus quo Sanctae Dei Genetricis Mariae Imagines miraculosorum origines duodecim historiarum centuriis explicantur. Monachii 1672 4° ss.3026.

[148] Np. Ks. S.Mańkiewicz: Kościół farski trocki, cudami Boga i Maryi objawiony. Wilno 1645; Skarbnica niebieska. Wilno 1671; Cuda N.M.P. w obrazie Różanostockim. Supraśl 1687; Summaryusz cudów i łask N.M.Panny Studenckiej. Wilno 1686.

[149] Lwów 1891 8° ss.307.

[150] Kraków 1902 8° ss.846. Opublikował ją pod pseudonimem ks. Wacława z Sulgostowa.

[151] T. 1-4. Kraków 1903-1911. Fridrich omawia 31 słynących łaskami obrazów z diecezji wileńskiej (T. 4 s.61-194).

grafii, jak również z informacji nadesłanych im przez proboszczów tych parafii, w których znajdowały się wsławione łaskami obrazy. Wszystkie one zawierają różnego rodzaju niedociągnięcia i błędy. Nowakowski zbyt dużo natworzył słynących łaskami miejsc i to zupełnie bezpodstawnie. Fridrich natomiast nie uwzględnił kościołów ze słynącymi z łask obrazami, które zostały zabrane przez rząd carski i oddane prawosławnym, jak np. w Białyniczach i Różanymstoku. Niemniej dla nauki największą wartość przedstawia praca Fridricha.

Publikacją, w której zostały omówione również słynące łaskami obrazy i kościoły, w których one się znajdowały, jest książka ks. J. Vaišnory "Marijos Garbinimas Lietuvoje" (Kult Marii na Litwie)[152]. O pracy tej jednak będzie mowa przy omawianiu kultu Matki Boskiej.

Spośród wszystkich słynących łaskami obrazów w diecezji wileńskiej największą sławę zyskał obraz M. Boskiej w Ostrej Bramie. O niej też narosła najobszerniejsza literatura. Już w 1761 r. ks. Hilarion wydał o niej w Wilnie "Relację o cudownym obrazie Najświętszej Marii Panny, który w Wilnie na Ostrej Bramie... nieustannymi słynie łaskami".* Pozycja ta zawiera dużo cennych wiadomości historycznych. Po powstaniu styczniowym prawosławni pisarze usiłowali wykazać "ruskość" obrazu z Ostrej Bramy[153], gdyż chcieli zawładnąć tym miejscem. Wówczas to powstały ze strony polskiej prace, których autorzy zbili w sposób naukowy pretensje prawosławnych, udowodniwszy, że obraz ten nie jest pochodzenia bizantyjskiego. Były to publikacje Heleny Bielińskiej "Czy obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej jest wschodniego pochodzenia"[154], W.Nowakowskiego "O cudownym obrazie Najśw. Marii P. Ostrobramskiej w Wilnie"[155] i Antoniego Wysłoucha "Łodziata i Hilarion"[156]. Jeszcze raz historię Ostrej Bramy przedstawił W.Zahorski w pracy "Obraz Najświętszej Panny Marii Ostrobramskiej w Wilnie"[157].

Koronacja obrazu w 1927 r. spowodowała szczególniejsze zainteresowanie się samym obrazem, a także Ostrą Bramę i istniejącym tam kultem.

---

152 Roma 1958.

153 I.Kozłowski: Istorija Ikony Ostrobramskoj Bogrodicy. Wilna 1868; N.Sokołov: Ostrovorotnaja ili Ostrobramskaja Čudotvornaja Ikona Bogorodicy v gor. Wilnie. Wilna 1883; J.Siemaško: Zapiski Iosifa Mitropolita Litovskogo. Sanktpeterburg 1883; J.Sobolevski: Skazanija ab Ostrobramskoj Ikonie Božej Matieri, nachodiaščejsia w Wilnie. Peterburg 1899.

154 Prz. powsz. R. 1892 s.229-255 i odb. "Kilka słów o obrazie i kaplicy Najśw. Panny Ostrobramskiej w Wilnie. Kraków 1892. Pracę tę niektórzy przypisują mężowi H.Bielińskiej, Józefowi.

155 Wyd. 2 Kraków 1897 8° ss.48.

156 W: Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych. Książka zbiorowa poświęcona pamięci Adama Mickiewicza w stuletnią rocznicę urodzin. 1798-1898. Warszawa 1899 s.69-95.

157 Kwart. lit. R. 1: 1910 T.1 s.19-33.

Powstało wówczas szereg prac naukowych dotyczących obrazu[158], Ostrej Bramy w literaturze[159], kościoła ostrobramskiego św. Teresy[160], nie licząc publikacji popularno-naukowych[161]. Natomiast w latach 30-tych zajął się w sposób naukowy Ostrą Bramą ks. Tadeusz Sieczka, który napisał pracę doktorską na temat "Kult obrazu N. Marii Panny Ostrobramskiej w dziejowym rozwoju"[162]. Zawarł w niej historię kultu M.B. Ostrobramskiej, a także dzieje samej Ostrej Bramy i kościoła św. Teresy. Oprócz tej rozprawy opublikował ks. Sieczka szereg innych prac dotyczących Ostrej Bramy. Wśród nich jedynie "O wotach N.M.P. Ostrobramskiej. Studium historyczne"[163] została ujęta w sposób naukowy, inne zaś mają charakter popularyzatorski, chociaż też są oparte na materiale źródłowym[164]. Pozatym należy wymienić studium M.Skrudlika "W sprawie pochodzenia obrazu N.M.P. Ostrobramskiej"[165] oraz pracę litewskiego historyka J.Jurginisa, wydaną w języku polskim i litewskim[166].

Na temat innych słynących łaskami obrazów literatura historyczna jest dość skąpa. Wypada tu wymienić pracę ks. J.M.Rolewicza "Wiadomość o cudownym obrazie Najświętszej Marii Panny w Ostrej Bramie oraz innych cudownych obrazach w Wilnie"[167], w której uwzględnił także wsławione łaskami figury Pana Jezusa w Wilnie.

Najstarszy koronowany obraz Matki Boskiej na Litwie, w Trokach (1718), nie ma nowszych opracowań, a tylko przestarzałe, dewocyjnie

---

158 P.Śledziewski: Cudowny obraz Najświętszej Marii Panny Ostrobramskiej. Źródła Mocy. R. 1: 1927 z. 2 s.15-40; J.Remer: Konserwacja obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej. Tamże, s.41-54; R.Mienicki: Zamach na kaplicę i obraz w Ostrej Bramie 1865. Tamże, s.73-75.

159 L.Abramowicz: Ostra Brama w literaturze. Źródła Mocy. R. 1: 1927 z. 2 s.55-62.

160 S.Lorentz: Konserwacja wnętrza kościoła ostrobramskiego w Wilnie. Ochrona zabytków. R. 1930-1931 z.1-4.

161 J.Obst: Historia cudownego obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej. Wilno 1927; J.M.Chudek: Matka Boska Ostrobramska. Wilno 1927; M. Skrudlik: Historia obrazu i kultu Najświętszej Marii Panny Ostrobramskiej. Wilno 1927; A.Kuleszo: Historia cudownego obrazu N.M.P. Matki Miłosierdzia na Ostrej Bramie w Wilnie. Wilno. 1927; Panno święta, co w Ostrej świecisz Bramie. Wilno 1927.

162 Wilno 1934 Stud. teol. T. 6 ss.VIII, 97, nlb. 3. Rec. S. Rosiak, Aten. wil. R. 10: 1935 s.465-469.

163 Wilno 1934.

164 Dzieje święta opieki N.M.P. Ostrobramskiej. Wilno 1930; O łaskach NMP Ostrobramskiej. Studium historyczne. Wilno 1939; Ostra Brama twierdzą Wilna. Wilno 1935; Ostra Brama i Żydzi. Wilno 1935; Ponadto Sieczka opublikował: "Ostra Brama i prawosławni" oraz "Ostra Brama sercem Wilna", lecz do nich nie udało mi się dotrzeć.

165 Pro Christo. R. 3: 1930 nr 5 s.349-361. Ten sam autor opublikował ponadto "Cudowny obraz N.M.P. Ostrobramskiej". Wilno 1933.

166 Ostra Brama. Vilnius 1960; Aušros vartai. Vilnius 1960.

167 Wilno 1907. Jest to przedruk wydania z 1863 r.

ujęte i przeważnie anonimowo wydane[168]. Inny koronowany obraz w Białyniczach na Białorusi (1761), posiada oddzielne opracowanie ks. W.Nowakowskiego "O cudownym obrazie Matki Bożej w kościele OO. Karmelitów w Białyniczach. Wiadomość historyczna"[169]. Nieco więcej opracowań ma kościół bernardynek w Wilnie, w którym znajdował się koronowany w 1750 r. obraz Matki Boskiej. W.Zahorski w pracy "Kościół św. Michała i klasztory panien bernardynek w Wilnie"[170] opracował źródłowo dzieje tego kościoła i obrazu oraz obu klasztorów bernardynek wileńskich. J.Kurczewski natomiast opublikował kilka źródeł do dziejów koronacji tego obrazu[171]. Kościołem zaś św. Michała od strony historii sztuki zajął się Zygmunt Hendel[172].

Poza koronowanymi obrazami cieszyło się szczególnym kultem w diecezji wileńskiej jeszcze wiele innych obrazów i figur Matki Boskiej. W granicach diecezji z początku XX w. wymienił ich Fridrich 31. Na terenie biskupstwa wileńskiego w granicach sprzed końca XVIII w. było ich znacznie więcej. Nie mają one jednak odrębnej literatury naukowej, a tylko stare publikacje, bądź nowsze popularne opracowania, jak obrazy i figury oraz kościoły w Grodnie[173], Wielkich Eysmontach[174], Nowogródku[175], Sejnach[176], Krypnie[177], Różanysto-

---

168 S.Mańkiewicz: Kościół farny trocki cudami Boga i Marii objaśniony. Wilno 1645; Regina Regni Poloniae A.M.D.Lith. in thaumaturga cum suo parvulo Jesu icone ad praepositalem palatino trocensis civitatis basilicam. Vilnae 1718; Solemnitas Coronationis B.V.Mariae in antiquissima sua ad praepositalem Trocensis civitatis basilicam ... gratis et miraculis clara Icone ... ab ... C.Casimiro Brzostowski Eppo Vilnensi ... anno 1718 die 4 septembris ... celebrata. Vilnae 1719 i przekład polski tej publikacji wydany przez Kurczewskiego: Historia koronacji cudownego obrazu N.M.P. Trockiej. Warszawa 1906.

169 Kraków 1899. Odnotować należy wydawnictwa z XVIII w.: Informacja krótka de origine obrazu N.M. Białynickiej. B.m. 1756; Majestas super omnes ... Deiparae V.M. in sua Białynicensi imagine ... Vilnae 1761.

170 Kwart. lit. R. 2: 1911 T. 5 s.9-46.

171 Dokumenty odnośnie do koronacji cudow. obrazu N.M.P. Świętomichalskiej. Litwa i Ruś. T. 4: 1912 s.58-63.

172 Kościół św. Michała w Wilnie. Sprawozd. Wydz. Tow. opieki nad polsk. zabytkami sztuki i kultury za r.1905. Kraków 1906 s.1-22.

173 J.Jodkowski: Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N.M.P. Studenckiej w kościele farnym w Grodnie. Grodno 1909; Summariusz cudów i łask N.M.Panny Studenckiej. Wilno 1686.

174 A.Beklewski: Róża niebieska pełna darów przy wprowadzeniu dwojga bractw różańcowych Jezusa i Marii do kościoła eysymontowskiego przesadzona. Supraśl 1740.

175 W.Nowakowski: O cudownych obrazach Matki Boskiej w Nowogródku na Litwie. Kraków 1899.

176 J.Złotkowski: Figura łaskami słynąca Matki Boskiej i kościół sejneński. Sejny 1938.

177 A.Walentynowicz: Krypniański obraz Najświętszej Marii Panny "Pocieszenia" łaskami słynący. Krypno 1938; Tenże: Krypno i kościół krypniański. Wilno 1935.

ku[178] oraz w Wilnie na Antokolu[179] i na Łukiszkach[180]. Wśród tych publikacji godne szczególnej uwagi są prace zawierające nie tylko rys historyczny obrazu i kościoła, lecz także wykazy cudów, jak np. "Summariusz cudów i łask N.M. Panny Studenckiej" (Wilno 1686) czy "Cudowny obraz Bogarodzicy w Różanymstoku" (Wilno 1857). Miracula te bowiem są ciekawym źródłem do poznania zasięgu kultu danego obrazu, a także religijności i mentalności ówczesnych ludzi.

Tu także należy odnotować pracę Stanisława Pigonia "Słów kilka o tzw. Madonnie Mickiewicza w Duksztach"[181], w której autor rozprawia się z legendą o pochodzeniu od A.Mickiewicza obrazu Matki Boskiej w kościele w Duksztach.

Poza kościołami posiadającymi słynące łaskami obrazy cieszyły się większym zainteresowaniem, ze względu na swą architekturę, 2 kościoły wileńskie - św. Anny oraz św. Piotra i Pawła na Antokolu. Trzy opracowania dotyczące kościoła św. Anny: W.Zahorskiego "Kościół św. Anny w Wilnie"[182], J.Talko-Hrynoewicza "O szczątkach ludzkich, znalezionych przy restauracji kościoła św. Anny w Wilnie"[183] i W.Jagera "Die St. Annenkirche und die Klosterkirchen von St.Bernhardin und St.Michael in Wilna"[184] popełniają ten sam błąd, odnosząc czas powstania istniejącego gotyckiego kościoła św. Anny do końca XIV w. Tymczasem pochodzi on z 2-giej poł. XVI w. Znacznie lepsze są artykuły o tym kościele P.Śledziewskiego "Kościół św. Anny - św. Barbary intra muros castri Vilnensis"[185] i P.Reklaitisa "Die gotische St. Annenkirche in Vilnius"[186]. Ten ostatni autor opublikował również po litewsku "Meginimai atspeti šv. Onos bažnyčios Vilniuje architekta" (Próba znalezienia budowniczego kościoła św. Anny w Wilnie)[187].

---

178 Cuda N.M.P. w obrazie Różanostockim. Supraśl 1687; Wonność mistycznej róży z kościoła różanostockiego. Wilno 1760; Cudowny obraz Bogarodzicy w Różanymstoku Wilno 1857; E.A.Iwanowski: O Różanymstoku koło Grodna. W: Kilka rysów i pamiątek. Poznań 1860 s.157-165.

179 Enarelia obrazu N.P.Fawenckiego, wprowadzonego do kościoła antokalskiego. Wilno 1653; Obrona zdrowia i życia ludzkiego od powietrza - Maria na Antokolu. Wilno 1755.

180 Fontana mistyczna z obrazu N.P. Marii od roku 1684 cudownymi łaskami w kościele wileńskim i łukiskim śś. Apostołów Filipa i Jakuba, zakonu kaznodziejskiego wytryskająca. Wilno 1737.

181 Źródła Mocy. R. 2: 1928 z. 3 s.38-42 i szerzej w: S.Pigoń. Z dawnego Wilna. Wilno 1929 s.143-150. O tejże Madonnie pisał także M. Skrudlik: Madonna Mickiewicza. Dodatek Literacki do "Dziennika Wileńskiego". Wilno 1926 nr 2 s.1-3.

182 Wilno 1905.

183 W: Z nad Wilii i Niemna. Wilno 1906 s.177-182.

184 Wilna 1918.

185 Aten. wil. R. 9: 1933/34 s.1-32.

186 Commentationes Balticae. R. 2: 1955 i nadb. Bonn 1955 ss.42.

187 Aidai. R. 1970 s.20-24.

- Drugi, słynny z piękności kościół wileński, św. Piotra i Pawła, również ma kilka opracowań, przeważnie jednak popularnych. Z nich najlepsze są publikacje J.Ordy "Symbolika rzeźb kościoła św. Piotra i Pawła w Wilnie"[188] oraz A.Spelskiss "Perła baroku wileńskiego"[189]. Ta ostatnia pozycja jest dość dobrze ujętym przewodnikiem po kościele.

Z innych prac, dotyczących kościołów diecezji wileńskiej, korzystnie wyróżniają się publikacje, omawiające dzieje kościołów w Mirze[190], Żyrmunach[191], Niemenczynie[192], Janowie[193] i św. Mikołaja w Wilnie[194]. Z wyjątkiem ostatniej, wszystkie one omawiają też w zarysie dzieje parafii. Nie są to monografie kościołów czy parafii, ale zawierają sporo cennego materiału ze źródeł.

Na odnotowanie zasługują też krótkie przyczynki oparte na źródłach, dotyczące kościołów w Dorsuniszkach[195], Puńsku i Przerośli[196], Boćkach[197], Smorgoniach[198], Borunach[199], Zelwie[200], Kuźnicy[201], Zabłudowie[202], Wołkowysku[203], Świrze[204], Mozyrzu[205], Cho-

---

188 Alma Mater Vilnensis. T. 11: 1933 s.17-32.

189 Wilno 1964. Zob. rec. M.Karpowicza, Acta Baltico-Slavica. T. 6: 1969 s.304-305.

190 A.Śnieżko: Kościół farny w Mirze. Szkic monograficzny (1587-1937). Lida 1937.

191 F.Niewiero: Historia kościoła parafialnego w Żyrmunach. Lida 1939.

192 A.Lipnicki: Akt konsekracji kościoła niemenczyńskiego dokonany przez jw. biskupa wileńskiego Wacława Żylińskiego... 8 września roku 1855 ... Wilno 1856.

193 S.Szyrpki: Monografia parafii janowskiej w dekanacie sokólskim województwa białostockiego. Białystok 1936.

194 W.Zahorski: Kościół św. Mikołaja w Wilnie. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 3 s.41-50.

195 J.Fijałek: Dorsuniszki. Kwart. hist. R. 44: 1930 s.333-340.

196 W.Kłapkowski: Fundacja i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku. Aten. wil. R. 13: 1938 s.216-229.

197 J.Kurczewski: O kościele parafialnym w Boćkach. Dwutyg. diec. wil. R. 5: 1914 s.35-38, 53-55.

198 Tenże: Kościół katolicki w Smorgoniach. Wilno 1907 i Kurier Litewski. R. 1906 nr 50.

199 Wołyniak: Wspomnienia o Borunach. 1897.

200 W.Tołoczko: Wiadomość historyczna o kościele zelwiańskim. Dwutyg. diec. wil. R. 4: 1913 s.322-324.

201 Tenże: Wiadomość historyczna o kościele kuźnickim. Tamże. R. 5: 1914 s.116-119.

202 Tenże: Z przeszłości Zabłudowa. Krótka wiadomość o mieście, kościele i b. cerkwi unickiej. Tamże. R. 5: 1914 s.83-86, 100-101.

203 Tenże: Wiadomość historyczna o farze wołkowyskiej. Tamże. R. 5: 1914 s.133-136, 149-153, 163-167.

204 R.J.: Kościół w Świrze. Tamże. R. 4: 1913 s.188-190.

205 M.Gozdawa: Luźne kartki z przeszłości Mozyrza. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 3 s.81-94.

roszczy[206], Mścisławiu[207], kościołów kowieńskich[208], dekanatu nadwilejskiego[209], kościoła Pana Jezusa w Wilnie na Antokolu[210], Kalwarii Wileńskiej[211] oraz stosunków ludnościowych parafii Rudka[212].

W okresie międzywojennym oraz po ostatniej wojnie historycy litewscy opracowali szereg rysów historycznych miasteczek i kościołów z terenów między Niemnem i Prusami Wschodnimi (Sudawia), które do 1797 r. należały do diecezji wileńskiej. Wymienić należy prace ks. Jonasa Reitelaitisa, dotyczące Liszkowa[213], Wiejsiej[214], Lejpun[215] oraz Kalwarii[216]. Najlepszą z tych prac, najbardziej usystematyzowaną jest ostatnia publikacja. We wszystkich szeroko zostały potraktowane sprawy kościelne. Ponadto prawie połowa obszernej pracy ks. J.Totoraitisa o Sudawii-Suwalszczyźnie[217] jest poświęcona kościołom na tym terenie, który - jak wiadomo - do 1797 r. należał w większości do diecezji wileńskiej. Nie można też pominąć artykułu ks. V.Gidžiunasa, dotyczącego Simna[218], opartego wprawdzie tylko na opracowaniach, ale poświęconego głównie sprawom kościelnym tej miejscowości. Oddzielną rozprawę poświęcił P.Reklaitis kościołom zamkowym na Litwie (w Wilnie, Grodnie, Nowogródku, Trokach)[219]. Istnieje ponadto cały szereg broszurek oma-

---

206 A.Mackiewicz: Miasteczko Choroszcz. Litwa i Ruś. R. 2: 1913 z. 4 s.40-47.

207 J.Obst: Freski w kościele mścisławskim. Tamże. R. 2: 1912 z. 1 s.28-33.

208 R.Kažukauskas: Iš Kauno bažnyčių istorijos. Tiesos Kelias. R. 1928 s.568-575.

209 I.Rosołowski: Dekanat nadwilejski. Wiad. archidiec. wil. R. 1: 1927 s.186-187, 206, 221-223, 235-237, 249-251, 283-285, R. 2: 1928 s.7-9, 345-346, R. 3: 1929 s.24-26, 56-57.

210 J.Bielawski: Kościół Pana Jezusa na Antokolu. Tamże. R. 2: 1928 s.245-247, 264-266.

211 S.Baziulewiczius: Kalwaria Wileńska. Wilnius 1962 i to samo po litewsku: Vilniaus Kalvarijos. Vilnius 1961; E.Jeleńska: Kalwaria pod Wilnem. Wilno 1903; L.R.: Kalwaria Werkowska. Pam. rel.-moral. R. 32: 1862 s.241-261.

212 J.Aronowicz-Gawrysiakowa: Stosunki ludnościowe w parafii Rudka (pow. Bielsk Podlaski) w XIX w. Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL. Nr 14: 1965 s.51-54.

213 Liškevos monografija. Musų Senovė. T. 1 kn. 2: 1921 s.142-159, kn. 3: 1922 s.448-515.

214 Veisiejai. Tauta ir Žodis. T. 5: 1928 s.248-307.

215 Leipalingos monografija. Tauta ir Žodis. R. 3: 1925.

216 Kalvarija. Metraštis. T. 3: 1967 s.11-131, T. 4: 1968 s.369-511.

217 Sudavos Suvalkijos istorija. Dalis 1. Kaunas 1938 8° ss.IV, 702, 2 mapy. O sprawach kościelnych s.358-690. Zob. rec. S.Zajączkowskiego w Aten wil. R. 14: 1939 z. 1 s.281-284. Totoraitis wydał też pracę "Zanavykų istorija" (Marijampolė 1929), w której w mniejszym stopniu są uwzględnione interesujące nas kościoły.

218 Iš Simno istorijos. Metraštis. T. 1: 1965 s.145-174.

219 Die Burgkirchen in Litauen. Commentationes Balticae. Bd. 6-7: 1958-1959 s.209-247.

wiających dzieje kościołów i parafii, których jednak tu nie uwzględniam, gdyż prezentują jeszcze mniejszą wartość od zaanonsowanych wyżej publikacji.

Zaznaczyć należy, że nieco wiadomości do dziejów poszczególnych kościołów i parafii znajduje się w wydawnictwach encyklopedycznych. Szczególne miejsce zajmuje tu: "Słownik Geograficzny" i tom 3-ci "Starożytnej Polski", poświęcony Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, opracowany przez M.Balińskiego (Warszawa 1846) oraz "Lietuvių Enciklopedija" (T. 1-36 Boston 1953-1969) i Broniusa Kviklysa "Musų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai" (Nasza Litwa, Zarysy historyczne, geograficzne, etnograficzne miejscowości kraju)[220], opublikowana przez Wydawnictwo Litewskiej Encyklopedii. Tom 1 dzieła "Musu Lietuva" oraz w pokaźnej części tomy 2 i 3 dotyczą miast i miejscowości, które aktualnie, bądź w przeszłości należały do diecezji wileńskiej. Omówiono tu wszystkie miejscowości parafialne od strony historycznej, geograficznej i etnograficznej.

Ponadto garść informacji o kościołach znajduje się w przewodnikach po Wilnie i Wileńszczyźnie[221], w pracach ogólnych o Wilnie[222], w pracach z historii sztuki[223] i niektórych innych publikacjach[224]. W ostatnim tomie "Lietuvių Kataliku Mokslo Akademijos Metraštis" Jurgis Gimbutas opublikował "Lietuvos bažnyčlu chronologija ir statistika"[225], w której jednak autor ograniczył się do kościołów w płynnych jeszcze granicach niepodległej Litwy z 1920/23 r. Odnotować należy

---

220 T. 1-4. Boston 1964-1968 8° ss.752, 750, 719, 816.

221 [A.Kirkor] Jan ze Śliwna: Przechadzki po Wilnie i jego okolicach. Wilno 1857; Tenże: Istoriko-statističeskije očerki goroda Vilno. W: Na pamiątkę pobytu najjaśniejszego cesarza Jegomości Aleksandra II w Wilnie 6-7 września 1858. Wilno 1858 s.13-168; W.L.F.Z.: Pamiątki narodowe w Wilnie. Uzupełnienie Przewodnika po Wilnie Kirkora. W: Noworocznik litewski na rok 1904. Wilno 1904 s.95-142; W.Gizbert: Wilno. Przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach... Wilno 1910; P.Weber: Wilna eine vergessene Kunststatte. Wilno 1917 (Zob. rec. tej pracy: A.Bachman: Sfałszowane Wilno. Głos Narodu. R. 1918 nr 124); W.Zahorski: Przewodnik po Wilnie. Wyd. 5 Wilno 1935; J.Kłos: Wilno. Przewodnik krajoznawczy. Wyd. 3 Wilno 1937; R.Przeździecki: Wilno. Varsovie 1938.

222 M.Baliński: Historia miasta Wilna. T. 1-2. Wilno 1836; Tenże: Opisanie statystyczne miasta Wilna. Wilno 1835; J.I.Kraszewski: Wilno od początków jego do roku 1750. T. 1-4. Wilno 1840-1842.

223 M.Morelowski: Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno 1938-1939; J.Jurginis: Lietuvos meno istorijos bruožai. Vilnius 1960.

224 J.Chodźko: Zapiski ś.p. Jana Chodźki o niektórych kościołach na Litwie. Pam. rel.-moral. R. 1859 T. 4 s.9-51, 361-389; M.Łowmiańska: Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. Wilno 1929; T. Bujnicki: Pamiątki historyczne Wileńszczyzny i Nowogródczyzny. Cz. 1-2. Wilno 1934-1935; B.Zwolski: Wileńszczyzna, Nowogródczyzna i Białostocczyzna za Zygmunta III. Wilno 1936.

225 Metraštis. T. 5: 1970 s.215-260.

także pracę Jonasa Griniusa "Lietuvos kryžiai i koplyteles"[226], omawiającą szeroko od strony historycznej krzyże i kapliczki przydrożne na Litwie i zaopatrzoną w 71 ilustracji.

Z przeglądu całej literatury, dotyczącej kościołów i parafii, widać, że jest ona pokaźna. Są to jednak niemetodycznie pisane popularne zarysy historyczne, bądź też tylko przyczynki. Nie uwzględniają one w odpowiednim stopniu problemu uposażenia kościoła względnie probostwa, sprawy duszpasterstwa i religijności parafian. Zawarte w nich wiadomości mogą wszakże służyć za punkt wyjścia do dalszych badań. Nie ma dotąd monografii kościołów i parafii, ujmujących zagadnienia z nimi związane w sposób wyczerpujący. Nie ma również prac, ukazujących rozwój sieci parafialnej na przestrzeni wieków. Tym zagadnieniem zajął się jedynie J.Ochmański w swojej pracy "Biskupstwo wileńskie w średniowieczu", doprowadzając swoje badania do połowy XVI w. Tak więc w dziedzinie badań nad kościołami i parafiami pozostaje jeszcze dużo do zrobienia.

3.7. Majątki kościelne

Dawniejsza historiografia akcentowała przede wszystkim sprawy polityczno-kościelne, natomiast wcale, albo w minimalnym tylko stopniu, uwzględniała zagadnienia gospodarcze i społeczne. Tym też możemy tłumaczyć fakt, że stosunkowo późno zajęto się badaniami spraw majątkowych w diecezji wileńskiej. W okresie międzywojennym zwrócił uwagę na te sprawy ks. Walerian Meysztowicz. Opublikował rozprawę "Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego"[227]. Autor podszedł do zagadnienia od strony prawniczej i zainteresował się głównie Kościołem Katolickim - diecezją wileńską i żmudzką. Ukazał Meysztowicz w świetle źródeł powstanie dóbr kościelnych oraz podmioty i treść uprawnień do 1795 r. Warto tu odnotować niektóre stwierdzenia autora. W 2-giej połowie XVI i na początku XVII w. w pojęciach prawnych, a przede wszystkim w praktyce sądów zarysowała się teza, że patron podawca (kolator) nie ma prawa przekazywania dóbr kościelnych, ani kościoła, innemu wyznaniu niż to, dla którego były fundowane (s.124). Po rozbiorach zostało zniesione w 1798 r. w Wielkim Księstwie Litewskim prawo prezenty, co było równoznaczne ze zniesieniem patronatów szlacheckich (s.148).

Okresu porozbiorowego dotyczy studium Stefanii Stanisławy Dąbrowskiej "Sekularyzacja dóbr duchownych na Litwie za rządów Mikołaja

---

226 Tamże, s.1-182.

227 Stud. teol. T. 8: 1935 ss.X, 167, nlb. 3.

I"[228]. Artykuł w sposób ogólny przedstawia problem sekularyzacji majątków kościelnych w diecezji wileńskiej, żmudzkiej, mińskiej i w archidiakonacie białostockim.

Po ostatniej wojnie sprawami majątkowymi biskupstwa wileńskiego zajął się Jerzy Ochmański. Opublikował on 3 prace dotyczące tych zagadnień: "Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku"[229], "Uprzywilejowanie gospodarcze kościoła katolickiego na Litwie w średniowieczu"[230] oraz "Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego 1387-1550. Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu"[231]. We wszystkich tych publikacjach zainteresował się pierwszym okresem dziejów biskupstwa - do połowy XVI w. Prace te pisał Ochmański jako młody jeszcze historyk i z pewnością pod fachowym kierownictwem swego profesora, Henryka Łowmiańskiego. Odznacza się w nich świetną znajomością literatury, nie tylko polskiej, ale i obcej. Oprócz źródeł drukowanych, korzystał także z archiwaliów wileńskich. W pierwszej publikacji zajął się głównym źródłem dochodów - rentą feudalną oraz kategoriami ludności, występującej w dobrach biskupa i kapituły, obciążeniami gospodarstw chłopskich, wysokością oraz strukturą dochodów z posiadłości biskupstwa. W drugiej pracy przedstawił Ochmański, w świetle dokumentów Jagiełły i Witolda od 1387 do 1430 r., uprzywilejowaną pozycję Kościoła na Litwie, przede wszystkim w diecezji wileńskiej. Żmudzkie biskupstwo bowiem występuje tu raczej marginesowo. Zagadnienia z obu publikacji zostały również uwzględnione w ostatniej rozprawie, w której ponadto przedstawił uposażenie biskupstwa wileńskiego i rozwój jego latyfundium do 1550 r., strukturę społeczną ludności w posiadłościach biskupstwa, gospodarstwo dworskie oraz dochody z latyfundium.

Posiadłości biskupów wileńskich, zdaniem Ochmańskiego, uformowały się całkowicie przed 1529 r. Pochodziły głównie z nadań Jagiełły i Witolda i znajdowały się w większości na ziemiach ruskich. Do 1430 r. pochodziły one tylko z nadań wielkoksiążęcych. Później również panowie litewscy czynili nadania na rzecz biskupstwa, a od poł. XV w. latyfundium biskupstwa powiększało się także drogą kupna. Według obliczeń Ochmańskiego zaludnienie dóbr biskupich w 1539 r. wynosiło 4717 dymów, a dóbr kapituły w 1559 r. - 1314 dymów. Dochody biskupi i kapituła czerpali z renty feudalnej oraz gospodarstw dworskich i monopoli

---

228 W: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. T. 1: Lwów 1936 s.58-67.

229 Zesz. Nauk. Uniw. im. A.Mickiewicza w Poznaniu. Nr 34: Historia. Z. 5: 1961 s.37-94.

230 Roczniki Dziej. Społ. i Gospod. T. 23: 1961 s.89-108.

231 Poznań 1963 8° ss.223, nlb. 1, map 6.

feudalnych. Swoje badania nad rozwojem uposażenia biskupstwa wileńskiego poszerzył ostatnio Ochmański o majątki parafialne w pracy "Biskupstwo wileńskie w średniowieczu" (Poznań 1972). Omówił tu bowiem nie tylko dobra biskupie i kapitulne, ale także beneficja parafialne, zamieszczając również ciekawe tabele parafii według ich uposażenia.

Gospodarczych spraw Kościoła na Litwie dotyczy także praca P.Pakarklisa "Ekonominė ir teisinė katalikų bažnyčios padetis Lietuvoje (XV-XIX a.)" (Położenie gospodarcze i prawne Kościoła na Litwie w XV-XIX w.)[232], oraz w pewnym stopniu publikacja J.Jurginisa "Reakcines bažnytinių jurisdikciju vaidmus Vilniaus istorijoje" (Reakcyjna rola juryzdykcji kościelnej w historii Wilna)[233]. Obie prace są napisane z pozycji marksistowskich. W pierwszej z nich autor koncentruje swoją uwagę głównie na karczmach, browarach i ciężarach pańczyźnianych w dobrach kościelnych. Nie przeprowadza natomiast konsekwentnie zagadnienia postawionego w tytule rozprawy. Publikacja ta nie ma ani wstępu, ani zakończenia. Zawiera natomiast dość obszerny dodatek, w którym zostały opublikowane w tłumaczeniu litewskim źródła odnoszące się do browarów, ciężarów chłopów oraz inwentarze dóbr kościelnych. Jurginis natomiast w swojej pracy wskazuje m.i. na niekorzystne skutki jurysdykcji kościelnej w mieście Wilnie[234].

3.8. Synody

Synodami diecezji wileńskiej zajął się już ks. J.Kurczewski w swej pracy "Biskupstwo wileńskie", którym poświęcił osobny rozdział (s.125-141). Podobnie jednak jak ks. P.Fabisz[235] oraz autorzy encyklopedycznych i ogólnych opracowań synodów polskich, pierwszy synod diecezji wileńskiej położył na rok 1502. Dopiero ks. J.Fijałek rzeczowo i przekonywująco udowodnił w swym artykule "Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/1"[236], że pierwszy synod wileński miał miejsce w końcu 1520 lub na początku 1521 r. za bpa Jana z Książąt Litewskich.

---

232 Vilnius 1956 8° ss.388.

233 Lietuvos Istorijos Instituto Darbai. T. 1: 1951 s.88-152.

234 Jest jeszcze publikacja ks. W.Tołoczki: "Beneficjum wołkowyskie a rok 1812 (Studium kulturalno-obyczajowe)". Dwutyg. diec. wil. R. 3: 1912 nr 24, R. 4: 1914 nr 1-18. W artykule tym jednak o sprawach majątkowych jest bardzo mało.

235 Wiadomość o synodach prowincjonalnych i diecezjalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego z dodatkiem spisu synodów diecezjalnych polskich. Wyd. 2 Kępno 1861. Wykaz synodów wileńskich na s.298-300.

236 Kwart. teol. wil. R. 1-2: 1923-24 s.81-88.

W związku z publikacją uchwał synodu z 1931 r. opracowano też krótką historię synodów diecezji wileńskiej: "Synodorum Vilnensium anteactarum brevis historia"[237]. Anonimowy autor dał przy pomocy Fijałka bardzo krótko ujętą historię wszystkich synodów wileńskich. Szerzej synodami wileńskimi zajął się dopiero Jakub Sawicki, który w serii "Concilia Poloniae" wydał jako tom 2 "Synody diecezji wileńskiej i ich statuty"[238]. Autor przygotowywał tę pracę w czasie okupacji niemieckiej. Zebrał dużo materiału, głównie jednak z druków. Nie miał dostępu do archiwaliów wileńskich, co uszczupliło bazę źródłową i z pewnością pozbawiło wielu cennych informacji odnośnie do poszczególnych synodów. Mimo to dał Sawicki pracę, prezentującą wszystkie synody diecezji wileńskiej od pierwszego w 1520/21 r. po ostatni w czasach przedrozbiorowych (1744 r.) i mającą podstawowe znaczenie dla dalszych badań wileńskich uchwał synodalnych. Krótko omówił przebieg każdego synodu i - o ile to było możliwe - okoliczności towarzyszące jego zwołaniu, dalej uchwały na nich podjęte, a także, jeśli były publikowane, ich druki. Na końcu zamieścił statuty synodu bpa Jana z Książąt Litewskich z 1527/28 r. oraz Jerzego Radziwiłła z 1582 r. Według ustaleń Sawickiego w okresie przed 1795 r. odbyły się w diecezji wileńskiej 24 synody, z czego 14 posiada drukowane statuty, lecz dochowało się tylko 10. Ponadto trzeba uwzględnić 2 listy pasterskie biskupów wileńskich z 1682 r. i 1710, którym synod z 1717 r. nadał charakter i moc prawną statutów synodalnych.

3.9. Biskupi

3.9.1. Biskupi ordynariusze

Do ważniejszych zagadnień w historiografii każdej diecezji należą opracowania, dotyczące działalności ich rządców - biskupów. Biskupi bowiem, zwłaszcza wybitniejsi, decydując o wszystkich sprawach na podległym sobie terenie, inicjując różne akcje i przedsięwzięcia, nieraz przez kompletne zaniedbanie swych obowiązków, wycisnęli wyraźne piętno w życiu diecezji. Okres pontyfikatu poszczególnego biskupa, to w jakimś stopniu, odcinek historii całej diecezji. Mówiąc o publikacjach na temat biskupów wileńskich, należy najpierw uwzględnić ich katalogi, tych zaś jest sporo. W poł. XVII w. W.W.Kojałowicz zamieścił "Series episcoporum Vilnensium" w swojej pracy "Miscelanea rerum

---

[237] W: Synodus archidioecesana Vilnensis ab... Romualdo Jałbrzykowski S.Th.M. Archiepiscopo-Metropolitano Vilnensi anno Domini MCMXXXI ... celebrata. Vilno 1932 s.III-VI.

[238] Warszawa 1948 8° ss.148.

ad statum ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium"[239]. W XVIII w. trzej inni jezuici: Adam Ignacy Naramowski[240], Kasper Niesiecki[241] i Franciszek Rzepnicki[242] opublikowali katalogi biskupów wileńskich. Naramowski i Rzepnicki zamieścili też, podobnie jak Kojałowicz, przeważnie panegirycznie ujęte krótkie ich biografie. Są one dziś przestarzałe, podobnie zresztą, jak i cały szereg katalogów XIX-wiecznych: anonimowego autora, zamieszczony w "Wizerunkach i Roztrząsaniach Naukowych"[243], ks. Mamerta Herburta[244], ks. Pawła Władysława Fabisza[245], Piusa Bonifacego Gamsa[246] i zamieszczane od 1873 r. w schematyzmach diecezjalnych. Zawierają one różne nieścisłości.

Lepiej ujęte są już biografie biskupów w pracach J.Kurczewskiego[247] oraz na jego ustaleniach oparte listy biskupów w schematyzmach od początku XX w. Jednak i one nie są wolne od błędów, jak np. twierdzenia o narodowości niektórych biskupów[248] i daty rządów. Dokładniejsze daty prekonizacji poszczególnych biskupów zawiera zainicjowana przez franciszkanina Konrada Eubla "Hierarchia catholica medii aevi..."[249], ale i ona nie uniknęła błędów, np. Marcjan Tryzna figuruje tam nie tylko jako koadiutor i sufragan białoruski, ale i jako ordynariusz; bp H.Strojnowski ma podaną tylko datę prekonizacji, z czego można by wnioskować, że rządził aż do 1840 r., do objęcia diecezji przez bpa A.B.Kłągiewicza, gdy tymczasem zmarł w 1815 r. Dyskusyjne jest też umieszczenie na początku listy Piotra Gasztołda z poł. XVI w.[250].

---

239 Vilnae MDCL s.77-82.

240 Facies rerum sarmaticarum in facie Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae secundo libro expressa. Vilnae 1726 s.346-373.

241 Herbarz Polski. Wyd. J.N.Bobrowicza. T.1. Lipsk 1839 s.43-46.

242 Vitae praesulum Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae ... T. 2. Poznań 1761 s.169-202.

243 Poczet biskupów diecezjalnych i zarządzających diecezją wileńską od ich ustanowienia aż do naszych czasów. Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T. 2: 1838 s.154-160. Katalog ten sporządzony został na podstawie wypisów ks. J.C.Gintyłły i bpa A. B.Kłągiewicza.

244 Wilenskije Jeparchialnyje R.K.Jepiskopy. W: Istoričeski-statističeskije očerki vilenskoj gubernii. Wilna 1852 s.156-159.

245 Spis kardynałów i biskupów polskich z dodatkiem synodów przez tychże odprawionych. Oleśnica 1860 s.72-75.

246 Series episcoporum ecclesiae catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo. Ratisbonae 1873 s.360.

247 Biskupstwo wileńskie. Wilno 1912 s.24-75; Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Cz. 1. Wilno 1908 s.308-321.

248 Por. J.Fijałek: Uchrześcijanienie Litwy ..., s.232.

249 T. 1-8. Ed. altera. Monasterii-Patavii 1813-1968.

250 Por.: W.Abraham: Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów 1904 s.187-189; K.Chodynicki: Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie. Aten. wil. R. 4: 1927 s.53-78.

Na dziele Eubla "Hierarchia catholica medii aevi..." oparł ks. Zbigniew Szostkiewicz swój "Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski"[251], toteż i w nim znajdują się błędy, jak np. że bp M.Zienkiewicz na synodzie w 1744 r. podzielił diecezję na dekanaty, brak na liście koadiutorów biskupów M.Tryzny i J.Radziwiłła. Należy tu jeszcze wymienić wykazy biskupów ordynariuszy, koadiutorów i sufraganów, zamieszczone w wydawnictwie relacji biskupów wileńskich i żmudzkich[252]. Ta lista, mimo że pomija bpa B.Maciejowskiego, podaje najbardziej ścisłe informacje chronologiczne o poszczególnych biskupach ordynariuszach.

Katalog biskupów wileńskich nie nastręcza większych trudności, gdyż nie ma tu wiele spraw zawikłanych, a do wszystkich biskupów istnieje odpowiednia dokumentacja źródłowa. W okresie przedrozbiorowym był jeden dłuższy wakans, w związku z nieprzyjęciem "przez Litwę" bpa B.Maciejowskiego oraz trudności z objęciem stolicy biskupiej przez M.Paca. Niedopuszczenie B.Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie miało swoje podłoże natury politycznej i doczekało się opracowania przez Kazimierza Lewickiego[253] i rosyjskiego historyka J.Łappę[254]. Ponadto litewski historyk A. Šapoka wydał kilka listów, dotyczących tego konfliktu[255]. Na liście biskupów wileńskich powinien jednak figurować, gdyż miał prowizję papieską. Dyskusyjna wydaje się data rozpoczęcia rządów przez bpa S.M.Paca. Nowsze katalogi podają rok 1682, starsze zaś, łącznie z Kurczewskim, rok 1672. S.M.Pac, wojewoda trocki i kasztelan wileński, mianowany został biskupem przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Wydaje się, że w czasie swego pobytu w Rzymie w 1672 r. uzyskał zatwierdzenie nominacji, skoro jak pisze Kurczewski - "gdy wrócił z Rzymu w lipcu 1673 r. oddano mu administrację diecezji i dóbr biskupich oraz miejsce w katedrze"[256]. Dopiero późniejsze zatargi z kapitułą spowodowały różne trudności i wstrzymanie bulli konsekracyjnej. Biskupem został dopiero w 1682 r.

Bardziej skomplikowana jest ze względów politycznych lista biskupów od początku XIX w. Od śmierci bpa A.B.Kłągiewicza w 1841 r., poza bpem A.F.Audziewiczem (+ 1895), ani jeden ordynariusz nie umarł w swo-

---

251 W: Sacrum Poloniae Millenium. T. 1. Rzym 1954 s.391-608.

252 Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae. Romae 1971 s.11-17.

253 Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego. W: Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. Lwów 1934 s.295-311.

254 Bandymas pavesti lenkui Vilniaus Vyskupo Katedra XVI amž. pabaigoje. Praeitis. T. 1: 1930 s.94-138 i odb. Kaunas 1930.

255 Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo. Lietuvos Praeitis. T. 1: 1941 s.697-702.

256 Biskupstwo wileńskie, s.48.

jej stolicy. Z wyjątkiem bpa Wacława Żylińskiego, który został mianowany metropolitą mohylewskim, oraz wspomnianym już Audziewiczem, wszyscy inni zostali odsunięci od rządów przez władze państwowe. Od 1800-1915 r. biskupi ordynariusze rządzili diecezją tylko ok. 42 lat, a ok. 73 lat trwały wakanse, podczas których rządzili administratorzy i wikariusze kapitulni.

Szczególne miejsce zajmują 2 opracowania żywotów biskupów wileńskich: ks. Alojzego Osińskiego[257] i ks. Wincentego Przyałgowskiego[258]. Osiński, pełniąc urząd rektora wileńskiej Akademii Duchownej, opracował przed 1836 r. "Opis biskupów wileńskich od wprowadzenia religii katolickiej do Litwy aż do ostatniego biskupa". Pracę tę w 1856 r. po śmierci autora przygotował do druku H.Skimborowicz w Warszawie i opublikował pt. "Żywoty biskupów wileńskich". Wydawca jednak nie dostarczył kilku ostatnich arkuszy i wydrukowana praca urywa się na 1649 r., na bpie A.Wojnie[259]. Praca ta jest zwięzła i oparta na archiwaliach wileńskich. Osiński przedstawił w niej chronologicznie, rok po roku, biografie i działalność poszczególnych biskupów oraz związane z nimi ważniejsze wydarzenia. Na końcu biografii każdego biskupa zamieścił panegiryczny wiersz z rękopisu W.Kojałowicza "Elogiae episcoporum Vilnensium" z 1654 r. oraz od bpa Jana z książąt Litewskich, także wykaz wybitniejszych osób zmarłych za pontyfikatu danego hierarchy.

Obszerniejszą i lepiej ujętą pracą są "Żywoty biskupów wileńskich" ks. W.Przyałgowskiego. Autor przestudiował gruntownie źródła do dziejów biskupów wileńskich, znajdujące się głównie w archiwum katedralnym, a także w archiwach na terenie diecezji. Miał ku temu możność, gdyż przez szereg lat był kapelanem wojskowym oraz zakładów dobroczynnych w Wilnie. Pracę opublikował własnym nakładem i dedykował ją arcybiskupowi mohylewskiemu W.Żylińskiemu, przedtem bpowi wileńskiemu. Przyałgowski w swym dziele omówił dzieje biskupów od pierwszego bpa Andrzeja do H.Strojnowskiego (+1815) włącznie. Na źródła powoływał się bardzo rzadko, ale we wszystkim był im wierny, co już obiter podkreślił ks. J.Fijałek, pisząc, że dane zamieszczone u Przyałgowskiego "są z reguły rzetelne"[260]. W biografiach każdego biskupa omawia bieg jego życia przed objęciem wileńskiej stolicy biskupiej, następnie okoliczności objęcia oraz rządy, w tym ważniejsze jego czyny i doniośliejsze wydarzenia w tym czasie w diecezji. Dzieło Przyałgowskiego, mimo że od

---

257 Żywoty biskupów wileńskich. B.m.r. 8° ss.336.

258 Żywoty biskupów wileńskich. T. 1-3. Petersburg 1860 8° ss. nlb. 4, II, 200, III; 164, II; 251, III, III.

259 Patrz: Nowy Korbut. T. 5 s.445. Znany mi egzemplarz nie ma karty tytułowej i jest w jednym, a nie w trzech tomach, jak podaje Nowy Korbut.

260 Uchrześcijanienie Litwy, s.131 (przypis).

jego opublikowania upłynęło już 115 lat, zachowało ze względu na swoją źródłowość wartość do dziś.

Oprócz omówionych już prac mamy szereg publikacji dotyczących poszczególnych biskupów. Największe zainteresowanie wzbudzili arcybiskupi: Jan Cieplak († 1926) i Jerzy Matulewicz († 1927) z powodu świątobliwego życia i widoków na ich beatyfikację. Arcybpa Cieplaka jednak tu pomijam, gdyż cała jego działalność miała miejsce poza diecezją wileńską, a mianowany w 1925 r. pierwszym jej arcybiskupem, umarł w Stanach Zjednoczonych przed objęciem tego stanowiska. Jednakże w katalogu biskupów wileńskich powinien się znaleźć. Matulewicz (po litewsku Jurgis Matulaitis lub Matulevičius) był biskupem wileńskim w latach 1918-1925. Jego proces beatyfikacyjny rozpoczęto w 1953 r.[261] i pokaźna część opublikowanych prac ma go na względzie. Badania nad tą postacią prowadzą przede wszystkim księża marianie, których zgromadzenie Matulewicz odnowił. W pracach dotyczących omawianej postaci należy wyróżnić wydania pism Matulewicza[262], wspomnienia o nim[263], opracowania historyczne[264] oraz prace bezpośrednio związane z procesem beatyfikacyjnym[265]. Wśród opublikowanych pozycji[266] nie ma jednak pełnej monografii postaci. Nas najbardziej interesują publikacje dotyczące wileńskiego okresu tego biskupa, a więc ks. Jana Bukowicza "Odejście

---

261 J.Bukowicz: Proces beatyfikacyjny o. Matulewicza. W: Pro Christo et Ecclesia. London 1968 s.59.

262 V.Cusumano: Innamorato della Chiesa. Milano 1963; Arcybiskup Jerzy Matulewicz: Dziennik duchowy. Rzym 1973 i to samo w j. litewskim w Londynie w 1953.

263 Arkivyskupas Jurgis Matulevicius. Red. K. Cibiras. Marijampole 1933; P.F.Bučys bp: Atsiminimai. T. 1-2. Chicago 1966; E.Jarra: Wspomnienia o ks. drze Jerzym Matulewiczu. Collectanea Mariana. R. 1959 s.71-82; J.Vaišnora: Mačiau Dievo Tarna. Chicago i to samo po polsku: Widziałem sługę Bożego. Stockbridge Mass. 1966.

264 L.Żebrowski: Ś.p. ks. dr Jerzy Matulewicz, arcbp tytularny adulijski b. biskup wileński. Wiad. archidiec. wil. R. 1: 1927 nr 3 s. 21-26; P.Bučys: Arkivyskupas Matulevičius Bažnyčios darbininkas. Tiesos Kelias. R. 1927 s.99-116; Labanauskaite A.: Arkivyskupas Jurgis Matulevičius. Putnam 1949; A.Petrani: Ks. arcybiskup Jerzy Matulewicz. Pol. sacra. R. 1957 nr 4 s.231-237; J.Sobczyk: Ś.p. Arcybiskup Jerzy Matulewicz. Collectanea Mariana. R. 1959 s.83--136; M.Wiśniewski: Ojciec Matulewicz jako wychowawca. Tamże. R. 1959 s.45-70; B.Załuski: W sprawie nazwiska Ojca Odnowiciela. Tamże. R. 1959 s.139-144; A.Boniecki: Ks. Matulewicz odnawia zakon marianów. W: Pro Christo et Ecclesia. London 1968 s.33-40; T.Górski: Pisma arcybiskupa Jerzego Matulewicza. Tamże, s.25-32; K.Skuriat: Założyciel Zgromadzenia Sióstr Służebnic Jezusa w Eucharystii. Tamże, s.41-50.

265 J.Bukowicz: Proces beatyfikacyjny o. Matulewicza. W: Pro Christo et Ecclesia s.59-83; Positio super causae Introductione ... Servi Dei Georgii Matulewicz-Matulevičius seu Matulaitis. Roma 1965.

266 Wykaz najważniejszych pozycji zob.: J.Bukowicz: Bibliografia dotycząca o. Matulewicza. W: Pro Christo et Ecclesia, s.99-104. Jest jeszcze cały szereg prac w maszynopisie, których tu nie uwzględniam.

ks. biskupa Matulewicza z Wilna"[267] oraz ks. Juozapasa Vaišnory "Arkiv. J.Matulevičiaus Vilniaus Golgota"[268] i "Arkivyskupas J.Matulevičius Vilniuje"[269]. W pierwszej pracy Vaišnory ukazane są trudy Matulewicza w Wilnie w latach 1918-1920, a w drugiej cały okres rządów diecezją wileńską[270].

Poza tym hierarchią, po kilka pozycji opublikowano o biskupach: J.Radziwille[271], A.S.Krasińskim[272] i H.Strojnowskim[273]. Żaden jednak z biskupów wileńskich nie posiada pełnej monografii. O.Antoni Bazielich opracował wprawdzie monografię bpa J.Radziwiłła jako dysertację doktorską pod kierunkiem ks. prof. M.Żywczyńskiego, ale opublikował z niej tylko część, odnoszącą się głównie do jego rządów w diecezji krakowskiej. Z prac o innych biskupach, poza biogramami w Polskim Słowniku Biograficznym oraz w encyklopediach, należy wymienić artykuł ks. L.Żebrowskiego o bpie K.Hryniewickim[274], J.Bartoszewicza o Janie z Książąt Litewskich[275], ks. J.Totoraitisa o B.Wojnie[276] oraz ks. K.Matulaitisa o I.J.Massalskim[277]. Odnośnie do pracy Matulaitisa można mieć jednak sporo zastrzeżeń. Stawia problem w formie oskarżającego pytania w tytule, na które jednak nie potrafi odpowiedzieć. Ponadto należy odnotować pracę Józefa Wolfa "Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne"[278], zawierające biografię bpa B.M.Paca, A.Sapoki

---

267 W: Pro Christo et Ecclesia, s.51-58.

268 Aidai. R. 1952 s.158-169, 221-224, 260-269.

269 W: Arkivyskupas Jurgis Matulaitis-Matulevičius. Uzrasai. Londonas 1953 s.13-215.

270 W maszynopisie jest ciekawa praca ks. Tadeusza Górskiego "Stosunek biskupa Jerzego Matulewicza do spraw językowych w diecezji wileńskiej 1918-1925. Rzym 1970 ss.104.

271 A.Bazielich: Kardynał Jerzy Radziwiłł (1556-1600). W: Studia historyczne. Pod red. ks. M.Żywczyńskiego i ks. Z.Zielińskiego. T. 1. Lublin 1968 s.163-265; P.Jatulis: Kardinolo Jurgio Radvilo veikla Lietuvių tarpe. Suvažiavimo Darbai. T. 7: 1972 s.235-268; Tenże: Kardinolo Jurgio Radvilos pirmoji kelionė Italikon (1575). Aidai. R. 1961 s.156-164.

272 M.Bartynowski: Adam Stanisław Krasiński. Dwutyg. diec. wil. R. 1913 s.260-262, 275-277; A.Laskowski: Bp Krasiński na wygnaniu. Wilno 1922.

273 J.G.Rudomina: Żywot Hieronima Stroynowskiego, rektora cesarskiego Uniwersytetu, biskupa wileńskiego. Wilno 1839; W.Zahorski: Hieronim Strojnowski 1753-1815. W: Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX. Warszawa 1903 T. 2 s.304-310.

274 Ś.p. ks. Karol Hryniewicki, arcp tytul. pergeński, b. bp wileński. Wiad. archidiec. wil. R. 3: 1929 nr 8-22.

275 Jan z Książąt Litewskich. W: Królewicze biskupi. Żywoty czterech kapłanów. Warszawa 1851 s.85-138.

276 Benedictus Voina promovendus ad Episcopatum Vilnensem (1600 m.). Tiesos Kelias. R. 1939 s.271-282.

277 Del ko Lenkai pakore Varšuvoje Vilniaus vyskupa Masalski? Tautos Praeitis. T. 2 kn. 3-4: 1967 s.347-363.

278 Petersburg 1885. O bpie Pacu na s.172-188.

"Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformu seimo metu" (Odpowiedzialni przywódcy polityki litewskiej w okresie sejmu reform)[279], w której zostało omówione życie bpa Massalskiego jako polityka, oraz Justyna Narbutta "Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II królów panujących w Polsce"[280], gdzie w tomie 1-szym znajdujemy szeroko omówioną sprawą zatargu między bpem K.K. Brzostowskim a hetmanem K.J.Sapiehą, a także publikację Stanisława Pigonia "Kłopoty księdza cenzora"[281], będącą przyczynkiem do biografii bpa Kłągiewicza.

Specjalne miejsce należy się biogramom biskupów wileńskich, zamieszczonym w Polskim Słowniku Biograficznym i encyklopediach. Najlepsze są oczywiście opracowania znajdujące się w Polskim Słowniku Biograficznym, gdyż prezentują wyniki najnowszych badań historycznych, chociaż nie wszystkie są wyczerpujące, jak na tak krótki biogram (np. R. Jałbrzykowski). Do tej pory w tym wydawnictwie znalazły się życiorysy biskupów wileńskich o nazwiskach od litery A po Massalskiego włącznie. Opuszczono jedynie bpa K.Hryniewickiego, gdyż nie uwzględnieni bpi Paweł Holszański (pod literą "H") i Jakub Plichta (pod literą "J") znajdą się z pewnością pod literą "P" jako Paweł z książąt Holszańskich i Plichta Jakub[282] Biogramy natomiast zamieszczone w Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego i Podręcznej Encyklopedii Kościelnej są już dziś przestarzałe. Lepsze znacznie są żywoty biskupów wileńskich z Lietuviu Enciklopedija (T. 1-36 Boston 1953-1969). Przy ich opracowywaniu uwzględniono nowsze badania, zarówno historyków litewskich, jak i polskich[283].

279 Senove. T. 2: 1936 s.61-173.

280 T. 1-2. Wyd. 2 Wilno 1843.

281 W: Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie. Wilno 1929 s.29-42.

282 Cz.Falkowski: Ancuta Maciej. W: Pol. słow. biogr. T. 1 s.90-91; K.Pieradzka: Andrzej. T. 1 s.102-103; M.Godlewski: Audziewicz Antoni Franciszek. T. 1 s.178-179; R.Mienicki: Białłozor Jerzy. T. 2 s.8-9; K.Piwarski: Brzostowski Konstanty Kazimierz. T. 3 s.50-52; W.Semkowicz: Dzierżkowicz Mikołaj. T. 6 s.164-165; H.Łowmiański: Goskowic Andrzej. T. 8 s.350; Gorzkowski Mikołaj h. Gierałt. T. 8 s.336-337; T.Żychliewicz: Jałbrzykowski Romuald. T. 10 s.400-401; A.Świeżawski: Jan (Janusz) z Książąt Litewskich. T. 10 s.439-441; J.Bieniarzówna: Kłągiewicz Andrzej Benedykt. T. 13 s.40-42; L.Żytkowicz: Kossakowski Jan Nepomucen. T.14 s.265-267; T.Wasilewski: Kotowicz Aleksander Korczak. T. 14 s.479; M.Żywczyński: Krasiński Adam Stanisław. T. 15 s.166-168; J.Kłoczowski: Łosowicz Jan. T.18 s.427-428; S.M.Kuczyński: Maciej. T. 19 s.10-12; I.Szybiak: Massalski Ignacy J. T. 20 s.135-139.

283 Oto niektóre zamieszczone tam biogramy: Jałbrzykowski Romuald. W: Lietuviu enciklopedija. T. 9. Boston 1956 s.266-268; R.Krasauskas: Kasakauskas Jonas. T. 11 s.125-126; Tenże: Kotovičius Aleksandras. T. 12 s.495-496; Tenże: Masalskis Ignacas Jakubas. T. 17 s.434-436; Tenże: Protasevičius-Suškovskis Valerijonas. T. 24 s.110-111; P.Jatulis: Jurgis Radvilas. T. 24 s.382-385; R.Krasauskas: Tiškievičius Jurgis. T. 31 s.239-241; Tenże: Valavičius Eustachas. T. 32 s.534-535.

3.9.2. Biskupi sufragani

Biskupi wileńscy mieli do pomocy w pracy pasterskiej w tak rozległej diecezji biskupów pomocniczych, zwanych sufraganami. Z 5 sufraganii w diecezji najstarszą była sufragania wileńska, a pierwszym jej sufraganem był Jakub z Miechowa (od 1512 r.). W 1638 r. powstała sufragania białoruska, a szereg jej sufraganów otwierał Marcjan Tryzna, który był jednocześnie koadiutorem bpa A.Wojny. Po pierwszym rozbiorze kraju, gdy tereny sufraganii białoruskiej weszły do nowoutworzonego biskupstwa białoruskiego, erygowano w 1774 r. sufraganię w Trokach. Tu pierwszym sufraganem został Józef Kossakowski. Po nowym rozgraniczeniu diecezji w 1798 r. diecezja wileńska posiadała 4 sufraganie: wileńską, trocką, brzeską i kurlandzką. Ta ostatnia znalazła się w 1849 r. w granicach biskupstwa żmudzkiego. Od lat 40-tych XIX w. wszystkie sufraganie aż do końca niewoli wakowały. Jedynym wyjątkiem było mianowanie w 1890 r. sufraganem wileńskim Ludwika Feliksa Zdanowicza (+ 1896). Sufragania brzeska miała tylko jednego biskupa sufragana, Adama Kłokockiego (+ 1821). W 1920 r. sufraganem wileńskim został mianowany Kazimierz Michalkiewicz. Inne sufraganie w 1925 r. zostały skasowane.

Biskupi sufragani nie wzbudzali większego zainteresowania historyków. Na uwagę zasługują listy sufraganów diecezji wileńskiej sporządzone przez J.Kurczewskiego, a zamieszczone w dziele "Biskupstwo wileńskie" (s.75-91) i w tomie 1-szym pracy "Kościół zamkowy" (s.322-328). Kurczewski dał kompletny ich wykaz i zamieścił o nich nieco szczegółów biograficznych. Nie wszystkie jednak dane są tam ścisłe. Pewne korekty dat nominacji, śmierci oraz przejść na inne stanowiska, znajdujemy w wykazie biskupów, zamieszczonym w wydawnictwie źródeł "Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae" (Roma 1971 s.14-17). I tu jednak są błędy, np. wśród sufraganów wileńskich brak A.B.Kłągiewicza, którego błędnie umieszczono wśród sufraganów brzeskich, na liście zaś sufraganów białoruskich nie umieszczono M.Tryzny.

Poza sufraganami wileńskimi Dawidem Pilchowskim i Jerzym Albinusem, inni nie posiadają odrębnych opracowań, nie licząc oczywiście nekrologów[284] i biogramów encyklopedycznych. O Pilchowskim krótkie artykuły opublikowali: J.Kurczewski[285], J.Fijałek[286] i W.Januszkiewi-

---

284 Warto odnotować nekrologi sufragana brzeskiego A.Kłokockiego i sufragana trockiego J.Cywińskiego: Ksiądz Adam Kłokocki. Dzieje Dobroczynności. R. 4: 1823 T. 2 s.204-205; Nekrolog jw. jks. Jana Cywińskiego biskupa delkoneńskiego, sufragana trockiego, administratora diecezji wileńskiej. Pam. rel.-moral. T.12: 1847 s.133--136.

285 Ks. Dawid Pilchowski, sufragan wileński, profesor prawa kanonicznego Akademii Wileńskiej. Kwart. teol. R.3: 1904 z.1-2 s.7-27.

286 X.Dawid Pilchowski. Szkic bio-bibliograficzny. Kwart. teol. wil. R. 1-2: 1923-1924 s.1-13.

czówna[287]. Artykuły dwóch pierwszych zawierają rys biograficzny tej postaci ze szczególnym uwzględnieniem okresu administratorstwa diecezją wileńską, natomiast ostatnia autorka skoncentrowała swą uwagę na profesurze Pilchowskiego w wileńskiej Szkole Głównej. Gdy chodzi o Albinusa, to zainteresowanie Levasa Vladimirovasa wzbudził jego księgozbiór, któremu też poświęcił artykulik "Georgijaus Albinijaus knygu kolekcijos likimo klausimai" (Zagadnienie losu księgozbioru Jerzego Albinusa)[288].

Odnotować należy także artykuł ks. Fijałka "Pierwszy biskup sufragan wileński, którego nie było"[289], spowodowany umieszczeniem przez ks. P.Czaplewskiego wśród biskupów sufraganów wileńskich Mikołaja z końca XIV w.[290]. Fijałek udowodnił przekonywująco, że ów Mikołaj figurujący na 2 dokumentach z 1397 i 1398 r., nie był biskupem sufraganem.

Ponadto cały szereg sufraganów posiada życiorysy w encyklopediach oraz Polskim Słowniku Biograficznym. O wartości tego rodzaju biogramów mówiłem już przy omawianiu żywotów biskupów ordynariuszy.

3.10. Niższe duchowieństwo

Dość złożony jest problem stanu badań nad niższym duchowieństwem diecezji wileńskiej. Na jej terenie bowiem oprócz księży świeckich pracowało bardzo dużo kapłanów zakonnych z różnych zakonów i zgromadzeń. Zakony prowadziły szereg szkół różnego stopnia z Akademią Wileńską włącznie. Pracujący tu zakonnicy, zwłaszcza na polu naukowym i pisarskim lub kaznodziejskim, zyskiwali w ten sposób sławę i rozgłos. Istniejące biografie czy monografie duchownych dotyczą przede wszystkim wybitniejszych zakonników, zwłaszcza profesorów Akademii i Uniwersytetu Wileńskiego. Tu bowiem działali Piotr Skarga, Stanisław Warszewicki, bracia Wojciech, Kazimierz i Piotr Kojałowicze, Konstanty Szyrwid, Władysław Dauksza, Marcin Poczobut Odlanicki, Bonifacy Jundziłł, Anioł Dowgird i inni. Wystarczy zajrzeć do Polskiego Słownika Biograficznego lub Nowego Korbuta, aby się przekonać, jak wielka ilość zakonników z terenu diecezji wileńskiej została uwzględniona w tych wydawnictwach. Na tym miejscu trudno czynić przegląd wszystkich

---

287 Dawid Pilchowski jako profesor literatury w Szkole Głównej W. Ks. Lit. W: Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T.1. Wilno 1929 s.85-102.

288 Bibliotekininkystes ir bibliografijos klausimai. T. 4: 1965 s. 217-221.

289 Kwart. teol. wil. R. 1-2: 1923-1924 s.515-521.

290 Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej. Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. R. 1914 s.143. Podobną pomyłkę popełnił ostatnio jeden ze współczesnych historyków. Zob. J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań 1972 s.23.

biografii zakonników, nie tylko ze względu na ogromną ich ilość, ile z tego powodu, że kapłanów zakonnych, pracujących kolejno w różnych klasztorach na obszarze całej Rzeczypospolitej, nie można wiązać z jedną diecezją, choć przez pewien okres działali na jej terenie. Oczywiście badacz historii zakonów w diecezji wileńskiej będzie musiał uwzględnić te biografie, dlatego sygnalizuje się tu ten problem[291].

Gdy chodzi o kler świecki, sytuacja jest całkiem inna. Poza biskupami inni duchowni świeccy prawie że nie mają opracowań. Drobne przyczynki lub biogramy w wydawnictwach encyklopedycznych mają jedynie ci, którzy dali się poznać na niwie pisarskiej, jak np. A.Jurgiewicz[292], J.Legowicz[293], J.Kurczewski[294], dalej w działalności społecznej np. Paweł Brzostowski[295] i Napoleon Dyakowski[296], w akcjach i walkach niepodległościowych jak Michał Buklarewicz[297], Stanisław Iszora[298], Rajmund Ziemacki[299], czy wreszcie zasłynęli świętością życia jak np. Józef Fordon[300]. W wydawnictwach encyklopedycznych jest pewna ilość biogramów księży diecezji wileńskiej, ale mimo to możemy powiedzieć, że badania nad duchowieństwem na Litwie i Białorusi leżą odłogiem. Nie mamy bowiem szerszych opracowań poszczególnych postaci, ani opracowań

---

291 Posłużę się przykładem biografii wybitnego bernardyna Mariana z Jeziorka (+ 1491) pióra H.E.Wyczawskiego (Pol. słow. biogr. T. 20 s.11-12). Całe życie działał Marian w Koronie. Jako prowincjał, mieszkający w Krakowie, stworzył tzw. misję bernardynów, mającą na celu m.i. nawracanie Litwinów. Pod koniec życia zamieszkał w Wilnie i pracował w ramach tej misji. Jak więc widać, trudno wiązać go z diecezją wileńską, skoro większość życia spędził w diecezjach koronnych. Weźmy inny przykład, z osoby jezuity Piotra Skargi, pod kątem narosłej o nim literatury. W Wilnie działał kilka lat, był rektorem kolegium i Akademii, pozatym działał w różnych kolegiach jezuickich w Koronie. Literatura naukowa o nim jest ogromna. Nie sposób włączać jej do pracy o historiografii diecezji wileńskiej.

292 Nowy Korbut. T. 2 s.296.

293 E.Rostworowski: Legowicz Józef. W: Pol. słow. biogr. T. 17 s.4.

294 M.Żywczyński: Kurczewski Jan. W: Pol. słow. biogr. T. 16. s.231--232.

295 T.Turkowski: Brzostowski Paweł Ksawery. W: Pol. słow. biogr. T. 3 s.55-56; J.Obst: Rzeczpospolita Pawłowska. Litwa i Ruś. R. 2: 1913 z. 3 s.129-145.

296 Cz.Falkowski: Dyakowski Napoleon. W: Pol. słow. biogr. T. 6 s.30.

297 Cz.Falkowski: Buklarewicz Michał. W: Pol. słow. Biogr. T. 3 s.116--117.

298 E.Kozłowski: Iszora Stanisław. W: Pol. słow. biogr. T. 10 s.174; W.Czencz: Pierwsza ofiara Murawiewa. W: J.Jarzębowski: Mówią ludzie roku 1863. Londyn 1963 s.155-164.

299 J.Obst: Ks. Rajmund Ziemacki. W 60-tą rocznicę śmierci męczeńskiej za Ojczyznę. Wilno 1923.

300 I.Borkiewicz: Fordon Józef, o. Melchior, W: Hagiografia polska. T. 1. Poznań 1971 s.341-352; W.J.Surmacz: Dwaj przyjaciele o. Maksymiliana Kolbe. W: O. Maksymilian Kolbe. Środowisko życia i działalności. Praca zbior. pod red. J.R.Bara. Warszawa 1971 s.128-172 (o ks. Fordonie s.142-159, 166-172).

ogólnych, np. ilości duchowieństwa, ich formacji duchowej i intelektualnej, ich pracy duszpasterskiej czy też składu narodowościowego oraz postawy patriotycznej w dobie niewoli i walk niepodległościowych. Istnieje wprawdzie dzieło P.Kubickiego "Bojownicy kapłani", ale jest to materiał surowy, przy pomocy którego można dopiero opracowywać postawę duchownych wobec spraw patriotycznych i kościelnych. Istniejąca zaś praca Z.Nagrodzkiego "Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenach Litwy i Białorusi (1863-1883)"[301], jest zbiorem polemicznych artykułów. Przyczynkiem do poznania bardziej wykształconego duchowieństwa z 1-szej ćwierci XIX w. mogą też być prace o masonerii w Wilnie, na Litwie i Rusi[302]. Zwłaszcza w Wilnie do loży "Gorliwy Litwin" należało dużo duchownych z ks. prałatem Michałem Dłuskim na czele. Tak więc w dziedzinie badań nad duchowieństwem diecezji wileńskiej pozostaje jeszcze dużo do zrobienia. Braki w tym względzie wiążą się z pewnością z tym, że dotąd zajmowano się głównie wybitnymi postaciami, natomiast pracą, warunkami w jakich znajdował się kler niższy, jego problemami i postawą wobec różnych zagadnień, się nie interesowano.

3.11. Duszpasterstwo. Szczególne kulty (Matki Boskiej i św. Kazimierza)

Chociaż praca duszpasterska jest kapitalnym zadaniem Kościoła, to gdy chodzi o diecezję wileńską, problem ten jest jednym z najsłabiej opracowanych. Jedynie kazania i śpiew kościelny znalazły swoich badaczy w osobach ks. J.Kurczewskiego, ks. Leonarda Pukiańca, M.Kosmana i Z.Ivinskisa. Kurczewski w omawianej już pracy "Kościół zamkowy", w tomie 1-ym, poświęcił 3 rozdziały kaznodziejstwu i kaznodziejom oraz nabożeństwom w katedrze w XIX w. i muzyce katedralnej. Kazaniami jednego z najwybitniejszych kaznodziejów diecezji wileńskiej, ks. Michała Karpowicza, późniejszego biskupa wigierskiego, zajął się ks. L. Pukianiec w artykule "Kazania jubileuszowe ks. Michała Franciszka Karpowicza. Ich geneza i charakter społeczno-religijny"[303]. Omówił tu treść kazań Karpowicza, wygłoszonych z okazji jubileuszu w 1776 r. w diecezji wileńskiej oraz ich wymowę społeczną i religijną. Natomiast

---

301 Wilno 1935.

302 W.Zahorski: Przyczynek do dziejów wileńskiej loży masońskiej "Gorliwy Litwin". Litwa i Ruś. T. 1: 1912 z. 3 s.145-161; S.Pigoń: Kampania przeciwmasońska w Wilnie 1817 r. Aten. wil. R. 8: 1931/2 s.143-159; S.Małachowski-Łempicki: Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776-1822. Dzieje i materiały. Wilno 1930; S.F.Dobrianski: Masonskija loży v Litvie. Zapiski Sieviero-Zapadnogo Otdiela Imperatorskogo Ruskogo Gieograficeskogo Obščestva. R. 2: 1911 s.231-262.

303 Alma Mater Vilnensis. Z. 11: 1933 s.35-46.

M.Kosman umiejętnie przestudiował kazania pogrzebowe, wygłaszane na Litwie, oczywiście głównie w diecezji wileńskiej, w 1-szej poł. XVII w. i to zarówno katolików, jak i protestantów[304]. Kazania te publikowano w wersji szerszej niż wygłoszono. W dobie walk wyznaniowych były one okazją do propagowania poglądów wyznaniowych kaznodziei oraz zwalczania przeciwników religijnych. Dlatego też stały początkowo na wysokim poziomie. Z czasem jednak zanikły elementy polemiki religijnej, a główną myślą tych przemówień stało się ukazanie ideału człowieka zasługującego na szczęście wieczne, oraz w jakimś stopniu, pochwała zmarłego i jego rodu (s.94).

Do prac o duszpasterstwie należy zaliczyć publikację ks. Cz.Falkowskiego "O jubileuszu na Litwie i Rusi w 1826 roku"[305], cały rok trwające uroczystości jubileuszowe są także problemem duszpasterskim. Falkowski przedstawił obchody tego jubileuszu także w diecezji wileńskiej oraz na Uniwersytecie Wileńskim, zwracając szczególną uwagę na ich przebieg i głoszone kazania.

Śpiew kościelny na Litwie stał się przedmiotem badań historyka litewskiego Z.Ivinskisa, który opublikował na ten temat pracę w języku niemieckim "Kirchengesang in Litauen im XVI-XVII Jahrhundert"[306] oraz po litewsku "Bažnytinis giedojimas Lietuvoje XVI-XVII amžiuje" (Śpiew kościelny na Litwie XVI-XVII w.)[307]. Przedstawił w nich problem śpiewu kościelnego w diecezji wileńskiej i żmudzkiej w XVI-XVII w., zwracając uwagę na język śpiewów kościelnych, rolę Wilna, zwłaszcza katedry oraz jezuitów w zakresie śpiewu i muzyki kościelnej.

Ponadto nieco o duszpasterstwie w dobrach kamedułów wigierskich znajdujemy w pracy ks. W.Kłapkowskiego "Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Karta z historii Kościoła ziemi suwalskiej"[308]. Odnotować także można artykuł ks. Ignacego Rosołowskiego "Czterdziesto-godzinne nabożeństwo. Wiadomości historyczne i przepisy liturgiczne"[309], w którym autor omówił 40-godzinne nabożeństwo w diecezji wileńskiej (historię i przepisy) na tle ogólnokościelnym i ogólnopolskim.

---

304 Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku. Odrodz. Reform.T. 17: 1972 s.87-114.

305 Kwart. teol. wil. R. 3: 1925 s.143-190.

306 Commentationes Balticae. R. 1: 1953 s.69-106 i odb.

307 Muzikos Zinios. R. 1954 s.100-109, R. 1955 s.59-62, 116-122, R. 1956 s.35-37. Do tej pracy nie dotarłem. Przypuszczam, że ta publikacja powtarza wyniki rozprawy ogłoszonej po niemiecku.

308 Sejny 1930. Odb. ze "Sprawozdania dyrekcji Seminarium Mniejszego i Gimnazjum Męskiego im. św. Kazimierza Kurii Biskupiej w Sejnach za okres pierwszego dziesięciolecia istnienia zakładu od r.1923--33".

309 Dwutyg. diec. wil. R. 3: 1912 s.3-5, 16-18, 44-45, 106-108, 120--121, 135-136.

Przejawem duszpasterstwa, a zarazem religijności, są kulty. W diecezji wileńskiej szczególnie był rozwinięty kult Matki Boskiej i św. Kazimierza. Jak w całym Kościele, tak i tu szczególnie żywy był kult Matki Boskiej. Wyrazem tego były m.i. bardzo liczne kościoły pod wezwaniem maryjnym oraz tzw. cudowne miejsca, gdzie znajdowały się słynące łaskami obrazy i figury Matki Boskiej. Wypada zaznaczyć, że na ogólną liczbę 462 kościołów w diecezji w 1924 r. aż 141 miały wezwania Matki Boskiej[310]. Z licznych słynących łaskami obrazów 4 zostały ukoronowane (w Trokach - 1718 r., w kościele św. Michała w Wilnie - 1750, w Białyniczach - 1761, w Ostrej Bramie - 1927). Dodać do tego należy także koronowany obraz Matki Boskiej w Żyrowicach (1730), będący w posiadaniu unitów, a odbierający wielką cześć zarówno ze strony greko-katolików, jak i łacinników. Literatura, związana z kościołami oraz słynącymi łaskami obrazami i figurami została już omówiona łącznie z opracowaniami o kościołach i parafiach. Tu przedstawimy prace, specjalnie traktujące o kulcie Matki Boskiej. Są to publikacje ks. Juozapasa Vaišnory "Marijos garbinimas Lietuvoje" (Kult Marii na Litwie)[311] oraz ks. Tadeusza Sieczki "Kult obrazu N. Marii Panny Ostrobramskiej w dziejowym rozwoju"[312], "O łaskach NMP Ostrobramskiej"[313], "Dzieje święta Opieki N.M.P. Ostrobramskiej"[314] i "O wotach N.M.P.Ostrobramskiej. Studium historyczne"[315]. Vaišnora w swej rozprawie omówił różne przejawy kultu maryjnego na Litwie od początku jej chrystianizacji po czasy współczesne. W części 1-szej przedstawił kult liturgiczny (święta, soboty ku czci Marii, roraty, godzinki o Niepokal. Poczęciu NMP, nabożeństwa majowe), maryjne bractwa, sodalicje, cechy, zakony, procesje i pielgrzymki, poświęcenie się Litwy Marii[316], nabożeństwo ludowe (różne modlitwy i pieśni) oraz Matkę Boską w sztuce ludowej. W 2-giej części omówił kościoły poświęcone N.P. Marii oraz słynące łaskami obrazy i figury. Szczególnie szeroko potraktował tzw. cudowne miejsce, przedstawiając je według diecezji (archidiecezja wileńska i kowieńska, diecezja telszewska, poniewieska, wiłkowyska i koszedarska). Zagadnienia te przedstawił autor głównie na podstawie dotychczasowej literatury, oraz - w mniejszym stopniu - z wykorzystaniem archiwaliów watykań-

---

310 T.Krahel: Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne. Lublin 1971 (maszynopis) s.57.

311 Roma 1958 8° ss.445. Lietuviu Mokslo Akademijos Leidinys. Nr 5.

312 Wilno 1934 8° ss.VIII, 95. Stud. teol. T. 6.

313 Wilno 1933 8° ss.39.

314 Wilno 1930 16° ss.31.

315 Wilno 1934 16° ss.92.

316 Według Vaišnory ofiarowanie się Litwy Marii miało miejsce w 1656 r., gdy król Jan Kazimierz ogłosił Ją Królową Rzeczypospolitej oraz w 1951 r. (13-V), kiedy to biskupi litewscy w Rzymie zebrani ponowili akt oddania Litwy Matce Boskiej.

skich, zwłaszcza relacji biskupów o stanie diecezji i procesów konsystorskich. Praca daje ogólny pogląd na kult Matki Boskiej na całej Litwie, w tym i w diecezji wileńskiej.

Ks. Sieczka natomiast interesował się historią Ostrej Bramy i kultu znajdującego się tam słynącego łaskami obrazu. Główna jego praca "Kult obrazu N. Marii Panny Ostrobramskiej w dziejowym rozwoju" była jego dysertacją doktorską, dobrze ukazującą dzieje kultu, jak również samej Ostrej Bramy i kościoła ostrobramskiego (św. Teresy). Ma ona wprawdzie pewne niedociągnięcia, o których pisał w recenzji Stefan Rosiak[317], ale jest dotąd najlepszym opracowaniem kultu ostrobramskiego obrazu. Inne wymienione prace ks. Sieczki też dotyczą zagadnień, związanych z kultem M.B. Ostrobramskiej, a mianowicie historii święta Opieki M.B. Ostrobramskiej, dzieje wotów znajdujących się w Ostrej Bramie oraz łask, doznanych za przyczyną M.B. Ostrobramskiej. Praca dotycząca tego ostatniego zagadnienia (O łaskach NMP Ostrobramskiej) jest najsłabszą z wymienionych tu publikacji ks. Sieczki, gdyż za mało krytycznie korzystał tu autor ze źródeł.

Z diecezją wileńską w szczególny sposób związana jest postać św. Kazimierza królewicza (1458-1484). Na jej bowiem terenie spędził część swego życia, zmarł w Grodnie, a pochowany został w Wilnie, gdzie do dziś znajdują się jego relikwie. Na tym terenie rozpoczął się kult tego świętego, a biskupi i kapituła wileńska czynili starania o jego kanonizację, w Wilnie w 1604 r. obchodzono uroczystości kanonizacyjne, a w 1636 r. solenne przeniesienie jego relikwii do kaplicy pod jego wezwaniem w katedrze. Jest on także patronem diecezji wileńskiej, od 1925 r. wileńskiej metropolii, a także całej Litwy. Tu interesuje nas postać świętego od strony jego związków z diecezją wileńską i jego kult na tym terenie. Dlatego też nie będę omawiał całej literatury na temat św. Kazimierza[318].

Św. Kazimierzowi przez długi czas przypisywano, że wyprosił u ojca, króla Kazimierza Jagiellończyka, wydanie dokumentu zabraniającego budowania nowych i remontowania starych cerkwi prawosławnych. Z tym poglądem rozprawił się rzeczowo ks. J.Fijałek w pracy "Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go"[319], w której zamieścił rozdział pt. "Cześć św. Kazimierza i cerkwie ruskie w Wilnie" (s.131-158). Tu także wskazał na legendy związane z postacią tego świętego.

Do lat 20-tych naszego wieku kontrowersyjne było miejsce zgonu św. Kazimierza (Wilno, Miedniki lub Grodno). Problem ten roztrzygnął

---

317 S.Rosiak, Aten. wil. R. 10: 1935 s.465-469.

318 Zob. K.Górski: Kazimierz Jagiellończyk (1458-1484). W: Pol. słow. biogr. T. 12 s.286-288; H.Rybus: Kazimierz Jagiellończyk. W: Hagiografia polska. T. 1. Poznań 1971 s.738-757.

319 Aten. wil. R. 1: 1923 nr 3-4 s.313-336, R. 2: 1924 nr 5-6 s.122-158.

Aleksander Jodziewicz w artykule "Miejsce zgonu św. Kazimierza"[320] ustalając, że umarł w Grodnie.

Gdy chodzi o kult św. Kazimierza, to specjalnie nim się zajął ks. Florian Niewiero w pracy "Dzieje kultu św. Kazimierza w kraju i za granicą"[321]. Prawie połowę pracy poświęcił biografii Kazimierza oraz problemowi jego kanonizacji. W omówieniu kultu najszerzej potraktował dzieje kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej oraz relikwii, krótko zaś szerzeniu kultu przez zakony i obrazy św. Kazimierza. Zamieścił również wykaz kościołów pod wezwaniem tego patrona. Niewiero nie wykorzystał archiwaliów z terenu diecezji wileńskiej, które z pewnością dostarczyłyby sporo szczegółów poszerzających dotychczasowe wiadomości o kulcie patrona diecezji. Może budzić zastrzeżenie twierdzenie autora, że dotąd nie posiadamy monografii o św. Kazimierzu. Wydaje się bowiem, że za takie studium można uznać książkę Zenona Ivinskisa "Šventasis Kazimieras 1458-1484"[322]. Ivinskis z dużą erudycją opracował w nim przecież zarówno bieg życia św. Kazimierza, jak i problem jego kanonizacji oraz kult pośmiertelny; kultowi tego świętego na Litwie poświęcił cały rozdział (s.113-138). Wprawdzie - pisząc na emigracji - nie mógł wykorzystać materiału archiwalnego z terenu Litwy, ale za to gruntownie przebadał archiwalia watykańskie oraz wykorzystał dotychczasową literaturę.

Przypadające w 1958 r. 500-lecie urodzin św. Kazimierza spowodowało wzrost zainteresowania uczonych litewskich na emigracji tą postacią. Jezuita P.Rabikauskas w artykule "Didžiosios šw. Kazimiero Šventes Vilniuje 1604 ir 1636" (Największe uroczystości ku czci św. Kazimierza w Wilnie 1604 i 1636)[323] przedstawił wileńskie uroczystości z 1604 i 1636 r., związane ze czcią św. Kazimierza, a w "Pastabo prie šv. Kazimiero garbinimo istorijos" (Uwagi o historii kultu św. Kazimierza)[324] omówił problem kanonizacji i rozwoju jego kultu. Może tu dziwić, dlaczego tak wielu historyków uporczywie porusza problem kanonizacji. Wywodzi się to stąd, że nie zachowała się bulla kanonizacyjna, a starania o kanonizację, sfinalizowane prawie w początkach XVI w., zostały przerwane i zrealizowane dopiero na początku XVII w., ale wówczas papież Klemens VIII bullą "Quae ad Sanctorum" z 1602 r. zatwierdził tylko kanonizację, dokonaną jakoby przez papieża Leona X. Papież ten, zdaniem niektórych historyków, wydał bullę kanonizacyjną, którą otrzymał poseł króla polskiego biskup płocki Erazm Ciołek. Ten jednak zmarł w Rzymie w 1522 r. i z nim zginęły wszystkie posiadane przez

---

[320] Aten. wil. R. 3: 1925/26 s.95-103.
[321] Nasza Przeszł. T. 33: 1970 s.61-124.
[322] New York 1955 8° ss.222.
[323] Aidai. R. 1958 s.118-128.
[324] Tamże. R. 1958 s.305-311.

niego dokumenty. Zagadnieniem kanonizacji, a także litewskości św. Kazimierza zajął się Jonas Matusas w artykule "Del Šv. Kazimiero kanonizavimo ir lietuviškumo" (W sprawie kanonizacji i litewskości św. Kazimierza)[325]. Adolfas Šapoka natomiast krótko omówił dzieje relikwii św. Kazimierza[326]. Odnotować należy także okolicznościowy artykuł ks. Jonasa Bičiunasa z okazji 350-lecia uroczystości kanonizacyjnych w Wilnie w 1604 r.[327].

3.12. Działalność społeczno-charytatywna

Działalność charytatywna w diecezji wileńskiej, tak jak i w całym Kościele, nie ograniczała się do indywidualnych uczynków miłosierdzia, ale miała też formy zorganizowane. Wymienić tu należy szpitalnictwo, zakonne zgromadzenia szpitalne i bractwa miłosierdzia, Bank Pobożny (Mons Pietatis), Skrzynki św. Mikołaja, dom dla księży emerytów oraz konwikty dla uczącej się ubogiej młodzieży, towarzystwa dobroczynności i towarzystwo wspierania niedostatnich uczniów uniwersyteckich w Wilnie. Żaden jednak z tych przejawów dobroczynno-społecznej działalności nie został dotąd należycie opracowany. Są jedynie artykuły przyczynkarskie, względnie ujmujące zagadnienie w sposób popularno-naukowy. Z publikacji tych największa ilość dotyczy szpitali oraz Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności.

Należy zaznaczyć, że dla badań nad dziejami dobroczynności na Litwie, w tym przede wszystkim w diecezji wileńskiej, szczególnie zasłużyło się czasopismo "Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jej służącymi", które ukazywało się w Wilnie w latach 1820-1824. Na jego łamach wydrukowano m.i. protokoły wizytacji dziekańskich z lat 1820-1821 prawie wszystkich szpitali na terenie guberni wileńskiej, grodzieńskiej oraz obwodu białostockiego, a także wykazy i inne materiały, dotyczące szpitali wileńskich i Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności[328] oraz szereg artykułów poświęconych szpitalom. Z opracowań tam zamieszczonych należy wymienić Ignacego Daniłowicza "Wiadomość historyczna o założeniu i funduszach dawnego szpitala św. Trójcy w Wilnie"[329], anonimowego autora "Dokładniejsze szczegóły historyczne o dawnym szpitalu św. Trójcy w Wilnie, tudzież o moście na Wilii"[330], ks. Stanisława Szantyra "O szpitalach

---

325 Tamże. R. 1959 s.252-257.
326 Šv. Kazimiero palaikų saugojimas. Aidai. R. 1959 s.140-144.
327 Commemoration de la fete celebre a Wilno en 1604 a l'occasion de la canonization de St.Casimir. Antemurale. T. 1: 1954 s.126-131.
328 Patrz w rozdziale o źródłach.
329 Dzieje Dobroczynności. R. 1: 1820 s.243-251.
330 Tamże. R. 4: 1823 nr 1 s.161-180.

bonifratelów i rochitów w Mińsku"[331] oraz nieznanego autora "Stan klasztoru i szpitala braci miłosierdzia czyli bonifratelów w Wilnie..."[332]. Artykuły te są bardzo słabe od strony konstrukcyjnej, ale do niektórych z nich można sięgać jak do źródeł ze względu opis współczesnego autorom stanu szpitali.

Zwięzły i źródłowy rys dziejów szpitali wileńskich, założonych i prowadzonych przez czynniki kościelne, od pierwszego, założonego w 1518 r. przez kanonika Marcina z Dusznik, aż po XIX w., dał Władysław Zahorski w artykule "Pierwsze szpitale wileńskie"[333]. Natomiast J.Lelis przedstawił ogólnie najdawniejsze szpitale na Litwie w publikacji "Pirmosios ligonines ir ju raida feodalineje Lietuvoje" (Pierwsze szpitale i ich rozwój w feudalnej Litwie)[334]. Wspomniany już Zahorski w sposób ogólny i popularny, lecz ze znawstwem, ukazał wileńską dobroczynność w artykule "Karta z dziejów dobroczynności Wileńskiej"[335], w którym omówił różne zapisy, dotacje i prace na rzecz ubogich i cierpiących oraz szpitale, bractwo św. Nikodema, bractwo miłosierdzia z bankiem pobożnym i skrzynką św. Mikołaja, zakony mające na celu opiekę nad chorymi i ubogimi, dom księży emerytów oraz "cech żebraczy".

Kilka publikacji poświęcono Wileńskiemu Towarzystwu Dobroczynności, założonemu w 1807 r. przez bpa Jana Nepomucena Kossakowskiego i dra Józefa Franka[336]. Są to prace Ignacego Jundziłła "Wiadomość o czynnościach Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności od czasów jego ustanowienia do dnia 1 stycznia 1819 roku..."[337], J.Ogończyka "Z dziejów Towarzystwa Dobroczynności w Wilnie"[338] i Kazimierza Poderni "Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności. W stuletnią rocznicę założenia"[339]. Nie są to publikacje naukowe w ścisłym znaczeniu. Wśród nich dodatnio wyróżnia się ostatnia, ujmująca dzieje Towarzystwa na przestrzeni 100 lat, którego szeroka działalność została mocno zawężona po reformie rządowej w 1847 r.

---

331 Tamże. R. 2: 1821 kol. 256-293, 899-924.

332 Tamże. R. 3: 1822 kol. 206-216.

333 Pam. Wil. Tow. Lekarskiego. R. 1: 1925 z. 2 jubileuszowy (1805-1925) s.65-75.

334 Mokslo Darbai (Vilniaus Universitetas). T. 17 Medicinos Mokslų Serija. T. 4: 1958 s.51-64.

335 W: Z nad Wilii i Niemna. (Pamięci A.Mickiewicza i T.Zana w 50-tą rocznicę ich zgonu). Wilno 1906 s.68-79.

336 Na wzór Towarzystwa Wileńskiego zakładano takie towarzystwa w innych miastach: Brześciu (1808), Nowogródku (1810), Mińsku (1810), Grodnie (1819) i innych.

337 Wilno 1819 8° ss.27.

338 Prz. nar. R. 4: 1911 T. 8 s.314-344.

339 Warszawa 1907 8° ss.63. Autor opublikował tę książkę pod pseudonimem Kazimierza Rawicza.

Odnotować należy także pozycje: M.P.Polińskiego "Wiadomość o znajdujących się w okręgu Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu funduszach czyli konwiktach na utrzymanie i edukację ubogiej młodzi służących"[340], oraz ks. J.Kurczewskiego "O. Piotr Skarga, założyciel Bractwa Miłosierdzia w Wilnie"[341] i "Dom emerytalny dla księży"[342]. Pierwsza praca omawia konwikty z krótkim rysem tychże w Wilnie, Krożach, Kiejdanach oraz konwikty w guberni grodzieńskiej i mińskiej. Były one fundowane głównie przez duchownych i pozostawały pod ich opieką. Ostatnie 2 artykuliki są raczej publikacjami źródeł niż opracowaniami, gdyż główny ich trzon stanowią przytoczone tam materiały źródłowe, odnoszące się do zaanonsowanych w tytułach zagadnień.

Z bractw, które prowadziły działalność społeczną lub religijno-społeczną, doczekały się opracowania bractwa trzeźwości, głównie jednak na terenie diecezji żmudzkiej[343] oraz arcybractwo św. Anny w Wilnie[344].

Zaanonsowane tu pozycje są różnej wartości, przeważnie słabe od strony historycznej. Mogą one stanowić jedynie pomoc przy całościowym opracowywaniu różnych form charytatywno-społecznej działalności w diecezji wileńskiej.

3.13. Zakony i zgromadzenia

3.13.1. Zakony i zgromadzenia męskie

W chwili pierwszego rozbioru diecezja wileńska zajmowała pierwsze miejsce w Rzeczypospolitej pod względem ilości klasztorów męskich obrządku łacińskiego. Na jej terenie według obliczeń Wiesława Müllera istniało wówczas 228 placówek zakonnych z 3185 zakonnikami, należącymi do 18 zakonów i zgromadzeń[345]. Nie są to jednak dane kompletne[346]. Ponadto dyskusyjne jest pominięcie rochitów, których Jerzy

---

[340] Dzieje Dobroczynności. R. 1: 1820 s.609-617, R. 2: 1821 kol. 439-445, 2099-2113.

[341] Litwa i Ruś. T. 3: 1912 s.153-159.

[342] Dwutyg. diec. wil. R. 3: 1912 s.148-150, 164-166, 175-177, 190-192, 204-206.

[343] M.Brensztejn: Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej 1858-1863. Rocz. TPN Wil. T. 6: 1915-1918 s.50-89.

[344] J.Kurczewski: Cześć i arcybractwo św. Anny w diecezji wileńskiej. Dwutyg. diec. wil. R. 1: 1910 s.48-50, 72-75, 92-93.

[345] W.Müller: Zakony w diecezjach i województwach. W: Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. 1. Lublin 1972 s.60 i 83.

[346] Zob. rec ks. E.H.Wyczawskiego, zamieszczoną w Collectaea Theologica. R. 44: 1974 z. 1 s.187-190.

Kłoczowski traktuje jako bractwo tercjarzy franciszkańskich[347]. Wydaje się jednak, że rochici byli zgromadzeniem zakonnym na prawie diecezjalnym[348] i powinni być uwzględnieni (3 domy). Liczba zakonów i ich domów może świadczyć o złożoności badań nad tym problemem. Niektóre z zakonów osiadły na terenie diecezji w zaraniu jej istnienia. Franciszkanie i dominikanie prowadzili tu działalność misyjną przed 1387 r. W pierwszych 2 wiekach istnienia diecezji mało powstało klasztorów na jej terenie. Gwałtowny wzrost ich liczby nastąpił w XVII w. W 1600 r. na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego było zaledwie 19 męskich domów zakonnych. W 1700 r. było ich już 173, a w 1773 r. - 250[349], z czego 228 na terenie biskupstwa wileńskiego. Po tym bujnym rozkwicie przyszły ciężkie dla zakonów lata niewoli i kasata klasztorów. Ponowny rozwój życia zakonnego nastąpił tu po 1918 r.

Literatura na temat zakonów i zgromadzeń na terenie diecezji wileńskiej liczy wprawdzie sporo pozycji, ale mimo wszystko jest niewspółmiernie mała do tego szerokiego problemu. Pokaźna część większych i mniejszych publikacji wyszła spod pióra znanego monasteriologa Jana Marka Giżyckiego, ogłaszającego najczęściej prace pod pseudonimem Wołyniaka. Z prac ogólnie traktujących o zakonach w Polsce i na Litwie należy zwrócić uwagę na tom "Zakony męskie w Polsce w 1772 r."[350], rozprawy Jerzego Kłoczowskiego "Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku"[351], Adama Chruszczewskiego "Zakony w Polsce w XVII-XVIII wieku"[352], Ewy Jabłońskiej-Deptułowej "Zakony i zgromadzenia w Polsce w XIX-XX w."[353] oraz publikacje ks. Viktorasa Gidžiunasa "Vienuolijos Lietuvoje IX-XV amžiai" (Zakony na Litwie w IX-XV w.)[354] i "Vienuolijos Lietuvoje XIII-XX amžiuje"[355]. Cztery pierwsze pozycje dotyczą całej Rzeczypospolitej, ale znajdujemy tam szereg uwag i danych odnośnie do zakonów w diecezji wileńskiej, szczególnie zaś w tomie "Zakony męskie w Polsce w 1772 r." Jest to na pół opracowanie, na pół wydawnictwo źródłowe. Z opracowań tam zamieszczonych nas tu interesują ar-

---

347 J.Kłoczowski: Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku. W: Kościół w Polsce. T. 2: Wieki XVI-XVIII. Kraków 1969 s.487.

348 J.Kozeniak: Zakony. W: Historia Kościoła w Polsce. T. 1 cz.2. Poznań 1974 s.444.

349 J.Kłoczowski: Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku, s.604.

350 Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. 1: Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. Kom. red. L.Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z.Sułowski. Lublin 1972 Tow. Nauk KUL 8° ss.344, map 36.

351 W: Kościół w Polsce. T. 2: Wieki XVI-XVIII. Kraków 1970 s.485-730.

352 Znak. R. 17: 1965 s.1563-1609.

353 Tamże. R. 17: 1965 s.1653-1688.

354 Suvažiavimo Darbai. T. 6: 1969 s.189-241.

355 Metraštis. T. 5: 1970 s.261-296.

tykuły: A.Chruszczewskiego "Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku" (s.27-56), W.Müllera "Zakony w diecezjach i województwach" (s.57-90) i G.Karolewicz "Wezwania kościołów klasztornych" (s.91-114). Z prac Gidžiunasa więcej informacji nas interesujących posiada pozycja druga. Autor dał tu przegląd ilościowego i czasowego wzrostu klasztorów poszczególnych zakonów i zgromadzeń męskich i żeńskich w Wielkim Księstwie Litewskim aż po czasy współczesne. Swoją uwagę skoncentrował przede wszystkim na datach fundacji, nie wnikając szerzej w inne sprawy. W końcu XVIII w. liczy on na Litwie 329 klasztorów męskich, z bazylianami włącznie. Liczba ta jednak budzi zastrzeżenia, gdyż autor policzył tu wszystkie fundacje, nie wnikając, czy aktualnie w końcu XVIII w. one istnieją.

Terenu samej diecezji wileńskiej dotyczy praca Eustachego Tyszkiewicza "Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej"[356]. Autor omówił w niej najpierw klasztory skasowane, a następnie istniejące, dając krótki rys historyczny każdego domu. Zamieścił też wykaz szkół powiatowych, prowadzonych przez zakony w 1807 r. w ramach Wydziału Wileńskiego Okręgu Naukowego. Publikacja ta jest dziś przestarzała, ale zawiera dużo wiadomości, zaczerpniętych ze źródeł. Na odnotowanie zasługuje też praca Giżyckiego "Z przeszłości powiatu wołkowyskiego"[357]. Jakkolwiek tytuł nie mówi o zakonach, to jednak książka została poświęcona przede wszystkim klasztorom, które znajdowały się na terenie tego powiatu, oraz szkołom, prowadzonym głównie przez zakonników.

Po pracach ogólnych należy zająć się publikacjami na temat poszczególnych zakonów i zgromadzeń, które zgodnie z typami ich struktury i formacji dzielimy na 4 grupy: zakony mnisze, kanoników regularnych, mendykanckie czyli żebrzące, oraz kleryckie[358].

Do zakonów m n i s z y c h zaliczamy benedyktynów, cystersów, kartuzów i kamedułów. Wszystkie one miały swoje konwenty na terenie diecezji wileńskiej. Na początku XIX w. władze rosyjskie połączyły te klasztory w jedną kongregację benedyktyńsko-cystersko-kamedulsko-kartuską[359]. Po 1864 r. nie pozostał już ani jeden z tych konwentów. Najlepiej opracowany jest klasztor kartuzów w Berezie, na temat którego Maria Popowska opublikowała "Rys dziejów Kartuzji Bereskiej w latach 1648-1831"[360]. Trafne uwagi do tej pracy dorzucił Witold Szlagier

---

356 Teka Wileńska. T. 2: 1857 s.231-276, T. 3: 1858 s.223-273, T. 4: 1858 s.125-178.

357 Kraków 1911 8° ss.125, nlb. 2.

358 J.Kłoczowski: Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII w., s.487.

359 M.Gozdawa: Kimbarówka. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 4 s.31.

360 Aten. wil. R. 13: 1938 s.45-169.

w obszernej recenzji[361], kwestionując przyjętą przez autorkę metodę i akcentując sprawy gospodarcze klasztoru. Nie posiadają opracowań konwenty benedyktyńskie (Troki, Nieświerz, Horodyszcze, Mińsk), z których tylko trocki ma opublikowaną w XVII w. przez Stanisława Szczygielskiego "Series et nomina trocensium abbatum oridinis s. Benedicti" (Cracoviae 1668). Obu klasztorom cysterskim - w Kimbarówce i Wistyczach - krótkie przyczynki poświęcił J.M.Giżycki[362]. Natomiast gdy chodzi o klasztory kamedulskie (Wigry i Pożajście), zostały one krótko omówione w słabej i mocno przestarzałej pracy Ludwika Zarewicza "Zakon kamedułów, jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie"[363] oraz w odrębnych artykułach, dotyczących słynnego ze wspaniałego kościoła Pożajścia[364] i najbogatszego w Polsce, a może i w całej Europie eremu kamedulskiego w Wigrach[365]. Nie są to jednak prace wyczerpujące.

Z zakonów k a n o n i c k i c h na terenie diecezji wileńskiej mieli swoje domy kanonicy regularni od pokuty, zwani markami lub na Litwie augustianami białymi, kanonicy regularni laterańscy oraz trynitarze. Próbowali osiąść w Wilnie także paulini, ale byli tu krótko. Historia zakonów tej grupy jest bardzo słabo opracowana. O kanonikach regularnych od pokuty istnieje tylko artykuł Giżyckiego "Kanonicy regularni od pokuty na Litwie w XIX w."[366], oparty głównie na protokołach wizytacyjnych klasztorów z 1820 r. Natomiast gdy chodzi o kanoników regularnych laterańskich, rozporządzamy jedynie drobnym przyczynkiem pióra Giżyckiego[367]. Nieco lepiej przedstawia się stan badań nad trynitarzami. Tu bowiem mamy publikacje J.Kurczewskiego[368] i J.M.

---

361 Uwagi na marginesie pracy Marii Popowskiej "Rys dziejów Kartuzji Bereskiej w latach 1648-1831". Wilno 1939. Odb. z "Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego USB". T. 1: 1939 s.387-398.

362 Die ehemaligen Cistercienser-Kloster Lithauens. Cistercienser Chronik. R. 2: 1890 nr 12; Mittheilungen über das Kloster Wistycze. Tamże. R. 2: 1890 nr 22; Mitteilungen über das Kloster Kimbarówka. Tamże. R. 4: 1892 nr 39; Kimbarówka. Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 4 s.25-40.

363 Kraków 1871.

364 Z.Batowski: Malowidła w kościele pokamedulskim w Pożajściu. Rocz. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. R. 5: 1911-1914 s.38-60; H.Kariukštytė-Jacynienė: Pažaislio vienuolynas ir jo meninės vertenybės. Židinys. T. 12: 1930 s.119-129, 241-247, 330-341.

365 K.A.Matulaitis: Kamalduliai Lietuvoje (300 metų nuo jų isikurimo). Tautos Praeitis. T. 2 kn. 3-4: 1967 s.249-256; W.Kłapkowski: Duszpasterstwo i oświata w dobrach kamedułów wigierskich. Karta z historii Kościoła ziemi suwalskiej. Sejny 1933.

366 Nadb. B.m.r. s.254-275.

367 Kanoników laterańskich szkoły w byłej Rzeczypospolitej. Odb. B.m. r. s.275-281.

368 Z dziejów trynitarzy polskich. Rocz. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. R. 5: 1911-1914.

Giżyckiego[369]. Lepszą jest praca Giżyckiego, w której omówił głównie klasztory trynitarskie w województwie witebskim (Babinowicze, Orsza, Witebsk), należącym do rozbiorów do diecezji wileńskiej.

Najliczniej były reprezentowane w diecezji wileńskiej zakony mendykanckie czyli żebrzące. Tak np. w 1772 r. dominikanie mieli tu 58 placówek, bernardyni - 25, franciszkanie konwentualni - również 25, karmelici trzewiczkowi - 17, karmelici bosi - 9 i augustianie - 1[370]. Żadnego klasztoru nie mieli w biskupstwie wileńskim reformaci[371] i do lat 30-tych tego wieku kapucyni. Próby założenia na Litwie domów kapucyńskich w czasach przedrozbiorowych szeroko i wyczerpująco opracował ks. Zdzisław Obertyński[372].

Zakonem o wielkich zasługach dla chrystianizacji Litwy, którego członkami byli dwaj pierwsi biskupi wileńscy i który już przed 1387 r. miał w Wilnie swój klasztor, byli franciszkanie[373]. Ich dzieje w całej Rzeczypospolitej opracował ks. Kamil Kantak w dziele "Franciszkanie polscy"[374], przedstawiając działalność, organizację, życie wewnętrzne, ważniejsze osobistości po 1795 rok. Znajdujemy tu sporo rzeczowego naświetlenia dziejów i działalności franciszkanów konwentualnych w diecezji wileńskiej. Inny historyk, V.Gidžiunas, opracował początkowy okres franciszkanów na Litwie w pracy "De fratribus minoribus in Lituania usque ad definitivam introductionem observantiae (1245-1517)"[375]. Jakkolwiek w tytule zaznaczył, że doprowadza dzieje do 1517 r., to jednak skoncentrował się głównie na okresie do poł. XV w. Ponadto należy wymienić krótkie artykuły K.Kantaka "Czy franciszkanie wileńscy byli rozsadnikami religijnej reformy niemieckiej w w. XVI?"[376] i "Najważniejsze rękopisy franciszkańskich bibliotek wi-

---

369 Wołyniak: Notatka o niektórych naszych siedzibach trynitarskich. Kraków 1912 8° ss.108.

370 W.Müller: Zakony w diecezjach i województwach. W: Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. 1: Zakony męskie w Polsce 1772 r., s.83. Wydaje się, że te liczby należałoby zweryfikować.

371 Boćki, w których był klasztor reformatów, weszły do diecezji wileńskiej już po kasacie tutejszego domu.

372 Litewskie plany polskich kapucynów. Aten. wil. R. 14: 1939 s.1-69; Kapucyni polscy na Litwie. Die polonischen Kapuziner in Litauen. Warszawa 1938. Odb. ze Sprawozdań z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. 31: 1938 Wydział II z. 7-9 s.37-56 (w j. niem.).

373 K.Chodynicki: Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie. Aten. wil. R. 4: 1927 s.53-78; V.Gidžiunas: Legendariškai pranciškonų kankiniai Vilniuje. Aidai. R. 1954 s. 105-110, 175-180 i odb. Broklyn 1954.

374 T. 1-2. Kraków 1937-1938 8° ss.XV, 443 + XIII, 504.

375 Roma 1950 8° ss.XX, 98.

376 Aten. wil. R.10: 1935 s.165-168.

leńskich"[377] oraz Z.Dunina Kozickiego "Szczątek kalendarza franciszkanów wileńskich z XV wieku"[378]. Trzeba jednak stwierdzić, że nie ma opracowań poszczególnych konwentów franciszkańskich.

Więcej posiada opracowań drugi, licznie reprezentowany w diecezji wileńskiej, zakon franciszkański - bernardyni. Już w XIX w. o. Sadok Barącz opublikował "Pamiętnik zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce"[379], a o. Norbert Golichowski "Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce"[380], w których to pracach podano sporo informacji o bernardynach w diecezji wileńskiej i ich klasztorach. W drugiej publikacji znajdujemy przede wszystkim materiał statystyczny, wykazy odbytych na terenie diecezji wileńskiej kapituł prowincjałów i lektorów litewskich. Prace te dziś są mocno przestarzałe, choć ze względu na ich podstawę źródłową nie straciły całkowicie wartości. W okresie międzywojennym opublikowano dwie dalsze ogólne prace o bernardynach w Polsce, ks. Czesława Bogdalskiego "Bernardyni w Polsce (1453-1530)"[381] i ks. Kamila Kantaka "Bernardyni w Polsce (1453-1932)"[382]. Praca Bogdalskiego, pisana przez historyka amatora, nie ma prawie żadnego znaczenia wobec istnienia na ten sam temat osobnego dzieła Kantaka, w którym znajduje się dużo informacji nie tylko o klasztorach bernardyńskich na terenie diecezji wileńskiej, ale także są w nim osobne rozdziały o zakonie na Litwie. Z prac tego autora odnotować należy także "Die Ostmission der polnischen Franziskaner-Obserwanten und die litauische Observanten-Provinz (1453-1570)"[383] oraz "Pierwsza prowincja bernardynów litewskich (1530-1571)"[384]. W obu publikacjach szczególne zainteresowanie autora skupiło się na separatyzmie bernardynów litewskich, który doprowadził do utworzenia w 1530 r. odrębnej, krótko trwającej (do 1571 r.), prowincji litewskiej i po raz drugi trwałej już w 1731 r.

Z historyków litewskich pisali o bernardynach członkowie tego zakonu Franciszek Bizauskas i Viktor Godžiunas. Pierwszy z nich w artykule "Iš Lietuvos pranciškonų istorijos" (Z historii franciszkanów litewskich)[385] dał rys historyczny konwentu bernardynów w Kownie. Gidžiunas natomiast z okazji 500-lecia przybycia bernardynów na Litwę, opublikował artykuł "Pranciškonai observantai Lietuvoje XV ir XVI a."

---

377 Tamże. R. 5: 1928 z. 14 s.175-184.
378 Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 4 s.3-12.
379 Lwów 1874 8° ss.388.
380 Kraków 1899.
381 T. 1-2. Kraków 1933 8° ss.XVI, 504 + VIII, 608.
382 T. 1-2. Lwów 1933 8° ss.XXIII, 324 + XXXII, 595, 60.
383 Franziskanischen Studien. 1927 Helft 1-2 s.135-168.
384 Litwa i Ruś. R. 1912 T. 4 s.65-76.
385 Tiesos Kelias. R. 1934 s.386-391.

(Franciszkanie obserwanci na Litwie w XV i XVI w.)[386]. To samo tylko szerzej i w sposób bardziej naukowo ujęte, opublikował pt. "De initiis Fratrum Minorum de Observantia in Lituania (1468-1600)"[387]. Oparł się tu nie tylko na literaturze, ale i na materiale archiwalnym. Syntetycznie ujął dzieje poszczególnych konwentów (fundacja, uposażenie, przełożeni) oraz prowincji litewskiej.

Słabo przedstawia się historiografia najliczniejszego zakonu w diecezji wileńskiej - dominikanów. W XVIII w. przeor dominikanów, Grzegorz Szymak, którego Giżycki nazwał historiografem swej prowincji[388], wydał "Prerogatywę zakonu kaznodziejskiego..."[389], w której zawarł szereg informacji dotyczących klasztorów dominikańskich na Litwie. Następnie Sadok Barącz opublikował "Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce"[390]. Dla historyka diecezji wileńskiej najwartościowszy jest w nim opis klasztorów prowincji litewskiej i ruskiej ze szkicem historycznym każdego. Praca jednak jest już przestarzała i podaje sporo nieścisłości. Lepszą pracą są J.M.Giżyckiego "Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej"[391], w której autor omówił krótko dzieje prowincji litewskiej, przedstawił wykaz prowincjałów i starszyzny zakonnej, a następnie zamieścił alfabetycznie wykaz domów dominikańskich w prowincji litewskiej z rysem historycznym każdego. Giżycki zawarł tu dużo, opartych na źródłach, wiadomości o dominikanach w diecezji wileńskiej. Omówione prace są natury ogólnej, brak natomiast opracowań szczegółowych. Poza konwentem w Sejnach, o którym 2 prace opublikował ks. Władysław Kłapkowski[392], inne klasztory nie mają opracowań.

Spośród dwóch zakonów karmelickich więcej klasztorów w diecezji wileńskiej posiadali karmelici trzewiczkowi i o nich jest więcej literatury. Poza przestarzałą pracą ks. Ignacego Chodynickiego "Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosji i Prus zostających"[393], wszystkie inne, godne odnotowania, wyszły spod

---

386 Aidai. R. 1970 s.71-77, 116-122.

387 Archivum Franciscanum Historicum. R. 63: 1970 s.44-103 i odb. Florentiae 1970.

388 Wołyniak: Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Cz. 1. Kraków 1917 s.69.

389 Wilno 1755.

390 T. 1-2. Lwów 1861 8° ss.402, 526.

391 Cz. 1. Kraków 1917 8° ss.VII, 321. Część klasztorów z terenu diecezji wileńskiej omówionych zostało w części 2: Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków 1923 ss.400.

392 Kolegium dominikanów w Sejnach. Collec. theol. R. 1934 s.504-519 i Konwent dominikanów w Sejnach. Aten. wil. R. 13: 1938 z. 2 s. 69-174.

393 Lwów 1846 16° ss.109, nlb. 2.

pióra J.M.Giżyckiego. Chodynicki we wspomnianej publikacji bardzo zwięźle podał podstawowe wiadomości do dziejów poszczególnych prowincji i ich klasztorów i to zarówno trzewiczkowych, jak i bosych oraz do dziejów karmelitanek. Pozatym odnośnie karmelitów bosych mamy tylko krótki przyczynek Giżyckiego, dotyczący ich domu w Konwie[394], oraz w pracach o Ostrej Bramie znajdujemy nieco wiadomości o ich klasztorze na tym miejscu. Gdy chodzi o karmelitów trzewiczkowych, to wszystkie ich klasztory w diecezji wileńskiej zostały omówione w pracy Giżyckiego "Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi"[395]. Ta obszerna publikacja, oparta na bogatym materiale źródłowym, podaje ogólne dzieje prowincji karmelickich na Litwie i Rusi, nieco statystyki zakonnej i szczególnie cenne informacje o poszczególnych klasztorach. Ten sam autor zostawił ponadto kilka oddzielnych przyczynków do historii domów w Koleśnikach[396], Mścisławiu[397], Wilnie, Zaświrzu i w Bielsku[398].

Nieliczny był zakon augustianów na Litwie, chociaż po rozbiorach miał tu odrębną prowincję z siedzibą w Wilnie. Ogólne dzieje augustianów w Polsce opracował o. G.Uth w publikacji "Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce"[399]. O domach w diecezji wileńskiej traktuje tu jednak bardzo pobieżnie. Dzieje tego zakonu tylko w Wielkim Księstwie Litewskim omówił V.Gidžiunas w artykule "Augustinijonai Lietuvoje"[400]. Dał tu, oprócz uwag ogólnych, dzieje poszczególnych domów augustiańskich w diecezji wileńskiej. Krótką zaś historię jednego tylko klasztoru, w Brześciu Litewskim, przedstawił Giżycki[401].

Z później powstałych zakonów i zgromadzeń, zwanych k l e r y c k i m i, działali na terenie diecezji wileńskiej jezuici, pijarzy, misjonarze św. Wincentego, marianie i komuniści. Osobną grupę stanowią bonifratrzy ze względu na ich laicki charakter (sami bracia, wyjątkowo 1 kapłan na 1 konwent - szpital)[402].

---

394 Wzmianka o karmelitach bosych w Kownie. Wilno 1914 8⁰ ss.8.

395 Cz. 1-2. Kraków 1918 8⁰ ss.XVII, 521 + 251.

396 Smora: Wzmianka o karmelitach trzewiczkowych w Koleśnikach. Dwutyg. diec. wil. R. 1913 s.246-248.

397 Smora: Kilka słów o karmelitach s. r. ob. w Mścisławiu. Litwa i Ruś. T. 3: 1912 s.186-190.

398 Wołyniak: Siedziby karmelitów trzewiczkowych na Litwie i Rusi. Miesięcznik Kościelny (Unitas). R. 1911 s.41-44.

399 Kraków 1930 8⁰ ss.VIII, 379.

400 Metraštis. T. 4: 1968 s.305,320.

401 M.Gozdawa: Augustianie w Brześciu Litewskim. Rocz. TPN Wil. T. 3: 1909 s.94-105.

402 Zob. J.Kłoczowski: Zakony męskie w Polsce w XVI-XVIII wieku, s. 487.

Najliczniejszym z tej grupy zakonem w biskupstwie wileńskim było Towarzystwo Jezusowe, które w 1772 r. miało tu 42 domy, w tym 13 kolegiów[403]. Prowadziło ono do swej kasaty Akademię Wileńską oraz Alumnat Papieski, na temat których literaturę omówimy oddzielnie. Jezuici litewscy mieli swego historyka już w XVIII w. w osobie Stanisława Rostowskiego, który w 1768 r. wydał w Wilnie "Lituanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima"[404], w której przedstawił dzieje jezuitów prowincji litewskiej do 1664 r. na tle dziejów Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim. Dalsze dzieje pozostały w rękopisie, który z czasem zaginął[405]. Poważną, choć pisaną przez niezawodowego historyka, pozycją dla badacza dziejów jezuitów jest dzieło Stanisława Załęskiego "Jezuici w Polsce od 1555-1905"[406]. Wprawdzie autor mocno gloryfikuje swój zakon, a cała praca ma braki metodyczne i konstrukcyjne, to jednak ze względu na olbrzymi materiał źródłowy jest ona wprost kopalnią wiadomości o jezuitach na terenie diecezji wileńskiej. Znajdujemy w niej informacje o wszystkich jezuickich kolegiach, rezydencjach i misjach, o powstaniu Akademii Wileńskiej oraz o sporach jezuitów z pijarami. Dla całości obrazu, należy jeszcze przytoczyć prace ks. Władysława Tołłoczki "Króki zarys dziejów Towarzystwa Jezusowego na Litwie w XVI w."[407], anonimowego autora "Lietuvos Jezuitai. Praeitis ir dabartis" (Jezuici litewscy. Przeszłość i współczesność)[408], F.Radziszewskiego "Krótka wzmianka o jezuitach na Białorusi i o byłej Połockiej Akademii"[409] i ks. Kazimierza Drzymały "Działalność jezuitów wileńskich w XVI w."[410]. Najlepszą z nich jest praca Drzymały, który jednak niejako Załęski redivivus za pozytywnie ocenia prace i rolę jezuitów. Początki jezuitów w Kownie i ich działalność do 1660 r. przedstawił ks. K.Leykis w popularno-naukowym artykule "Kaip jėzuitai isikurė Kaune?" (Jak jezuici założyli dom w Kownie?)[411], a znany historyk litewski Z.Ivinskis opracował historię

---

403 W.Müller: Zakony w diecezjach i województwach, s.83 oraz tabele źródłowe nr 28-30 w książce "Zakony męskie w Polsce w 1772 roku". Lublin 1972.

404 Książkę tę w 1877 r. przedrukował w Paryżu-Brukseli jezuita Martinow.

405 J.Bieliński: Uniwersytet Wileński. T. 3 s.308.

406 T. 1-5. Kraków 1900-1905 (Skrót całości: Jezuici w Polsce. w skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami, Kraków 1908).

407 Dwutyg. diec. wil. R. 1912 s.217-220, 232-235, 263-265, 291-295.

408 Putnam 1957.

409 Rubon. T. 8: 1947 s.49-76.

410 Bąkowice pod Chyrowem 1936. Odb. ze Sprawozdania dyrekcji zakładu naukowo-wychowawczego OO. Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem za rok szkolny 1935/36.

411 Židinys. T. 20: 1934 s.184-192.

drukarni jezuickiej w Wilnie[412], zwracając szczególną uwagę na pierwsze druki w języku litewskim. Ten sam autor zreferował rolę jezuitów w walce z reformacją[413].

Kolegium w Połocku, podniesione w 1812 r. do rangi Akademii, wzbudziło zainteresowanie kilku historyków, a mianowicie ks. A.Moszyńskiego[414], A.Sapunowa[415] i J.M.Giżyckiego[416]. Jakkolwiek w okresie istnienia tej akademii (1812-1820) Połock znajdował się już poza granicami diecezji wileńskiej, to jednak wszyscy ci autorzy dość szeroko omawiają początkowe dzieje jezuitów w tym mieście i ich kolegium przed 1773 r. Najwartościowszą pracę, bo naukowo ujętą, dał Giżycki. Jego "Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych" zawierają także informacje odnoszące się do kolegiów i domów w Orszy, Witebsku, Mohylewie, Mścisławiu i Czeczersku w okresie przedrozbiorowym.

Odrębnym zagadnieniem były spory wileńskich jezuitów i pijarów o prawo nauczania w latach 1723-1753. Sporom tym w pierwszej połowie XIX w. poświęcił pijar Antoni Moszyński rozprawę "Wiadomość o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi (r. 1723-1753)"[417], a przed ostatnią wojną jeszcze raz krytycznie tę sprawę przestudiował jezuita Władysław Szulc i wydał pracę "Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo na szkoły. 1723-1753"[418].

Omówione tu prace nie wyczerpują historiografii zakonu jezuickiego w diecezji wileńskiej. Jak już wspomniałem, oddzielnie omówi się literaturę o Akademii Wileńskiej i Alumnacie Papieskim. Trzeba jednak zaznaczyć, że wiele informacji o szkolnictwie jezuickim różnego stopnia w omawianym biskupstwie znajduje się w dziele ks. Stanisława Bednarskiego "Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego"[419]. Ponadto o działalności

---

412 Die Drukerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten litauischen katolischen Bücher. Commentationes Balticae. R. 1: 1953 s.27-67 i odb.

413 Die Rolle der Jesuiten im Dienste der Gegenreformation in Litauen. Riassunti delle Communiscazioni del X Congresso Internazionale de scienze storiche. Bd. 7. Florenz 1955 s.276-280; Atti del X Congresso Internazionale. Roma 1957 s.474-478.

414 Kolegium jezuickie w Połocku. W: Upominek Wileński. Pismo zbiorowe poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu... Wilno 1879 s. 170-182.

415 Zamiętka o kollegii i akademii jezuitow w Połockie. Witiebsk 1890 8º ss.34.

416 Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych. Kraków 1905 8º ss.288.

417 Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T. 2 : 1838 s.118-153.

418 Aten. wil. R. 14: 1939 z. 1 s.69-144 i odb. Wilno 1939.

419 Kraków 1933 8º ss.537.

jezuitów mamy sporo wiadomości w publikacjach o kontrreformacji, o teatrze jezuickim, w pracach poświęconych poszczególnym jezuitom litewskim oraz w hasłach encyklopedycznych.

Mniej liczny, ale bardzo zasłużony dla szkolnictwa na Litwie, był zakon pijarów. Pierwsze jego klasztory na terenie diecezji wileńskiej powstały dopiero na początku XVIII w. Odrębna prowincja litewska datuje się od 1736 r. Zwięzłe wiadomości o jej dziejach, o domach i szkołach pijarskich znajdujemy w pracy Giżyckiego "Pijarzy w Polsce"[420]. Natomiast historię szkoły pijarów w Łużkach (Walerianowie) opracował szeroko na podstawie archiwaliów Otto Hedemann[421], a w Poniewieżu - bardzo zwięźle ją przedstawiła O.Maksimaitiene[422]. W obu pracach objęto cały okres istnienia tych szkół (do 1832 r.). Odnotować także należy artykuł Giżyckiego "Wspomnienie o pijarach witebskich"[423], który jednak dotyczy głównie okresu, gdy Witebsk był już poza granicami biskupstwa wileńskiego.

Misjonarze, sprowadzeni na Litwę w końcu XVII w., otrzymali odrębną prowincję litewską dopiero w 1796 r., a uległi zupełnej kasacie na tych terenach w 1842 r. Zarys ich dziejów w Polsce, w tym także i w diecezji wileńskiej, znajdujemy w "Księdze pamiątkowej trzechsetlecia księży misjonarzy, 1625-1925"[424]. Natomiast szereg opracowań poszczególnych klasztorów misjonarskich zostawił J.M.Giżycki. Opracował on z terenu diecezji wileńskiej historię domów w Wilnie[425], Łyskowie[426], Iłłukszcie[427], Białymstoku[428], Jakobsztacie[429], Orszy i Śmiłowicach[430]. Są to prace zwięzłe, ale jak zwykle u Giżyckiego, wierne zebranym materiałom źródłowym. Publikowane one były głównie w wydawanym w Krakowie czasop. misjonarzy "Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św.

---

420 B.m.r. 8° s.137-171 (odb.).

421 Szkoły Walerianowskie XX. Pijarów Łużeckich. Wilno 1937 8° ss.VI, 179.

422 Panėvežio pijoru mokykla (1727-1832). Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai. Serija A. Nr 2 (36): 1971 s.131-145.

423 Kwart. lit. R. 1: 1910 T. 1 s.89-110.

424 Kraków 1925 8° ss.309, nlb. 3, XVIII.

425 Wołyniak: O misjonarzach w Wilnie. Przew. nauk. lit. R. 1905 s. 743-755, 839-849, 936-946-1029-1038, 1125-1132; Smora: Z przeszłości obydwóch zgromadzeń w zaborze rosyjskim. 9: XX Misjonarze w Wilnie. Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo. R. 21: 1915 s.90-120, 248-280.

426 Smora: Księża misjonarze w Łyskowie. Kraków 1915.

427 Wołyniak: Misjonarze w Iłłukszcie. Materiały i sprawozdania. Gniezno 1909 8° ss.44.

428 Księża misjonarze w Zasławiu i Białymstoku. Kraków 1913.

429 Smora: Działalność XX Misjonarzy w Jakobsztacie. Kraków 1914 8° ss.17.

430 Misjonarze w Siemiatyczach, Śmiłowiczach, Orszy i Oświeju. Kraków 1913.

Wincentego a Paulo" w latach 1912-1915 w odcinkach pod ogólnym tytułem "Z przeszłości obydwóch zgromadzeń w zaborze rosyjskim", natomiast w odbitkach poszczególne odcinki nie mają ogólnego tytułu tej serii artykułów. Ponadto odnotować należy niedokończoną pracę Piusa Pawellka "Działalność księży misjonarzy domu wileńskiego"[431], w której autor przedstawił biografie superiorów wileńskiego domu misjonarzy.

Zgromadzenie marianów nie zdążyło się rozwinąć na terenie diecezji wileńskiej. W okresie przedrozbiorowym były ich domy w Mariampolu i Mirosławiu, z których pierwszy po trzecim rozbiorze znalazł się poza granicami diecezji wileńskiej, a przybył klasztor w Raśnie, przyłączony w 1798 r. z diecezji łuckiej. Po skasowaniu tych domów nowe klasztory marianów powstały w diecezji wileńskiej dopiero po 1918 r. Prace, dotyczące zgromadzenia marianów, uwzględniają krótko także ich domy w okresie, gdy istniały na terenie diecezji wileńskiej. Wymienić tu trzeba ks. J.Totoraitisa: "Marijampoles kunigu marijonu vienuolynas" (Klasztor księży marianów w Mariampolu)[432] i "Marianie na Suwalszczyźnie"[433] oraz ks. J.Vaišnory "Keletas bruožų iš Marijonų Vienuolijos istorijos" (Kilka rysów z historii zakonu marianów)[434].

Kolejne zgromadzenie tej grupy, księża komuniści, zwani też bartoszkami, mieli dwa domy na terenie diecezji wileńskie, w Białymstoku i Brzostowicy Wielkiej, ale na ich temat nie ma żadnych opracowań.

Bonifratrzy mieli na terenie diecezji wileńskiej swoje domy i szpitale w Wilnie, Grodnie, Mińsku i Nowogródku. Dzieje domu wileńskiego dobrze i źródłowo przedstawił Stefan Rosiak w pracy "Bonifratrzy w Wilnie (1635-1843-1924)"[435]. W publikacji tej krótko ujęte zostały także dzieje całej prowincji bonifratrów na Litwie, a w dodatku zamieszczono szereg źródeł do klasztoru wileńskiego. Dla ścisłości wymienić trzeba także publikacje, zamieszczone w "Dziejach Dobroczynności", dotyczące domów i szpitali w Wilnie i Mińsku, wprawdzie już przestarzałe, ale zawierające nieco cennych informacji[436].

Nie można pominąć też zgromadzenia braci rochitów, czyli braci miłosierdzia św. Rocha. Rochici powstali na Litwie. Zdaniem ks. Jana Kocenieka założyli ich w 1713 r. bp wileński K.K.Brzostowski[437], wed-

[431] Kraków 1913 8° ss.112.

[432] Marijampole 1924 8° ss.65, nlb.5 i tłumaczenie polskie: Klasztor mariampolski księży marianów. Lower Bullingham 1964.

[433] Stockbridge 1966 (tłumaczenie z litewskiego).

[434] Tiesos Kelias. R. 1934 s.255-269, 375-386, 487-495, 603-612, R. 1935 s.568-578, R. 1936 s.137-148.

[435] Wilno 1928 8° ss.102, XXII, nlb. 2.

[436] Stan klasztoru i szpitala braci miłosierdzia czyli bonifratelów w Wilnie. Dzieje Dobroczynności. R. 3: 1822 kol. 206-216; Szantyr: O szpitalach bonifratelów i rochitów w Mińsku. Tamże. R. 2: 1821 kol. 256-293, 899-924.

[437] Zakony. W: Historia Kościoła w Polsce. T. 1 Cz. 2. Poznań 1974 s.444.

ług Kurczewskiego zaś Jan Jarłowicz ze Żmudzi[438]. Ponadto jedni historycy uważają ich za bractwo tercjarzy franciszkańskich o celach charytatywnych[439], inni zaś za zgromadzenie zakonne na prawie diecezjalnym[440]. Rochici istnieli tylko na terenie diecezji wileńskiej i żmudzkiej, a po rozbiorach, również i w mińskiej. Przestali istnieć po 1840 r. Ich dzieje nie są opracowane, dlatego też wokół nich istnieje sporo niejasności. Poza krótkimi i niedokładnymi artykułami ks. S. Szantyra[441] i ks. J.Kurczewskiego[442], nie mamy żadnych publikacji na ich temat. A warto byłoby nimi się zająć choćby z tego względu, że powstali na terenie diecezji wileńskiej i byli jednym z dwóch zgromadzeń męskich, powstałych w Rzeczypospolitej przed rozbiorami (obok marianów ks. Papczyńskiego).

Na tym kończymy przegląd literatury na temat zakonów i zgromadzeń męskich na terenie diecezji wileńskiej. Okazuje się, że wiele pozostaje jeszcze do opracowania. Nie można bowiem poznać dobrze dziejów diecezji bez pełnego naświetlenia dziejów i działalności tak licznych na jej terenie zakonów i zgromadzeń.

3.13.2. Zakony i zgromadzenia żeńskie

W porównaniu do olbrzymiej liczby męskich domów zakonnych, ilość klasztorów żeńskich na terenie diecezji wileńskiej była niewielka. Wprawdzie około 1772 r. było ich tu 35, co nawet dawało diecezji wileńskiej pod tym względem pierwsze miejsce w Rzeczypospolitej[443], ale trzeba mieć tu na uwadze olbrzymi obszar biskupstwa oraz fakt, że aż 15 z nich, to były małe klasztorki mariawitek, założonych w XVIII w. na tym terenie i tu bujnie się rozwijających. W okresie niewoli nastąpiła kasata klasztorów, zarówno męskich, jak i żeńskich i na obszarze diecezji wileńskiej pod koniec XIX w. istniały tylko 3 żeńskie klasztory: benedyktynek w Wilnie, bernardynek w Słonimie i brygidek w Grodnie[444]. Odrodzenie zakonów żeńskich nastąpiło po 1918 r., kiedy napłynęły tu znowu zakonnice, zwłaszcza z młodszych zgromadzeń.

---

438 Biskupstwo wileńskie, s.360.

439 J.Kłoczowski: Zakony męskie w Polsce XVI-XVII wieku, s.487.

440 J.Kocieniak: Zakony, s.444.

441 O szpitalach bonifratelów i rochitów w Mińsku. Dzieje Dobroczynności. R. 2: 1821 kol. 256-293, 899-924.

442 Słudzy miłosierdzia Chrystusowego (Kartka z dziejów dobroczynności w Wilnie). W: Z nad Wilii i Niemna. Książka zbiorowa. (Pamięci A.Mickiewicza i T.Zana w 50-tą rocznicę ich zgonu). Wilno 1906 s.52-65.

443 E.Janicka-Olszakowa: Zakony żeńskie w Polsce. W: Kościół w Polsce. T.2 s.767.

444 S.Rosiak: Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Wilno 1933 s.48.

Stan badań nad zakonami żeńskimi w diecezji wileńskiej przedstawia się niezadawalająco. Najlepiej opracowane są dzieje szarytek, o których Stefan Rosiak opublikował pracę "Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Szkic z dziejów martyrologii Kościoła Katolickiego pod zaborem rosyjskim"[445]. Oparł się głównie na materiale archiwalnym i dał pracę ukazującą dzieje całej prowincji litewskiej szarytek oraz poszczególnych domów. Z 16 klasztorów tej prowincji 8 znajdowało się na terenie biskupstwa wileńskiego. W związku z tą publikacją Walerian Charkiewicz ogłosił "Przyczynek do dziejów sióstr miłosierdzia w Wilnie"[446], mówiący o próbach sprowadzenia szarytek do Wilna w 1904 r. Wymienić należy również rozprawę ks. Alfonsa Schletza "Zarys historyczny Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce (Kartka z dziejów społecznych Kościoła)"[447], w której autor uwzględnił także domy szarytek na terenie diecezji wileńskiej. Przy ich opracowywaniu oparł się na pracy Rosiaka.

Inne zgromadzenie, Sióstr Mariae Vitae, zwane mariawitkami, choć założone na terenie diecezji wileńskiej i przez kapłana tej diecezji, nie ma dotąd wyczerpującego opracowania. Było ono pierwszym polskim zgromadzeniem żeńskim[448]. Założył je w 1737 r. ks. Józef Szczepan Turczynowicz, proboszcz w Zdzięciole, a potem parafii św. Stefana w Wilnie. Z 17 klasztorów mariawitek, jakie istniały przed rozbiorami, aż 15 znajdowało się na terenie diecezji wileńskiej. Mariawitki poświęcały się kształceniu dziewcząt i nawracaniu Żydówek. W początkach XIX w. prowadziły 12 pensji dla dziewcząt. Po powstaniu styczniowym uległy całkowitej kasacie i zgromadzenie już się nie odrodziło. Pierwszy rys jego dziejów "Krótka historia zgromadzenia sióstr Mariae vitae"[449], opracowała anonimowa mariawitka już w początkach XIX w. na podstawie źródeł oraz ustnych wiadomości i jest on łącznie z "Dodatkiem do historii sióstr mariawitek"[450] i "Dalszą historią sióstr mariawitek"[451] podstawowym źródłem informacji o początkowych dziejach zgromadzenia. Inne artykuły XIX-wieczne są ujęte popularnie i nie zawierają całości dziejów[452].

---

445 Wilno 1933 8° ss.310.
446 Aten. wil. R. 10: 1935 s.306-308.
447 Nasza Przeszł. T. 12: 1960 s.59-172 i odb. Kraków 1960.
448 J.Kłoczowski: Zakony, s.445.
449 Dzieje Dobroczynności. R. 1: 1820 s.17-37.
450 Tamże. R. 1: 1820 s.391-402.
451 Tamże. R. 4: 1823 s.209-220.
452 L.G.: Wiadomość o założeniu zgromadzenia duchownego sióstr Mariae viate, mariawitkami zwanych. Pam. rel.-moral. T. 5: 1843 s.523--532. Nie wymieniam tu artykułów, zamieszczonych w Tygodniku Ilustrowanym" i "Czasie".

Gorzej przedstawia się stan badań nad innymi zakonami żeńskimi. O benedyktynkach mamy tylko pracę Dominika Cezarego Chodźki "Kościół i klasztor panien benedyktynek w Wilnie"[453], o brygidkach - artykuł ks. W.Tołłoczki "Brygidki grodzieńskie"[454], a o wizytkach - ks. Władysława Sarny "Wizytki wileńskie w Jaśle. Kilka wspomnień na podstawie kroniki klasztornej"[455]. Tytuł tej ostatniej pozycji może jednak wprowadzić w błąd, gdyż podano w niej nie tylko historię osiedlenia się wizytek wileńskich w Jaśle, ale całe ich dzieje od czasu fundacji w Wilnie w 1694 r. Wileńskie klasztory bernardynek i ich kościół z koronowanym obrazem Matki Boskiej krótko opracował Władysław Zahorski w pracy "Kościół św. Michała i klasztory panien bernardynek w Wilnie"[456], pozatym dużo informacji zamieścił K.Kantak w pracy o bernardynach w rozdziałach "Bernardynki" (w t. 1 i 2). O karmelitankach w Wilnie wydał Rafał Kalinowski książkę "Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, Litwie i Rusi..."[457]. Praca dotyczy tylko klasztoru wileńskiego. Początki jego fundacji są opracowane na podstawie kroniki, a dalej in extenso przytoczona jest wspomniana kronika z lat 1644-1659, po której znowu krótko omówione zostały dalsze dzieje. Ponadto zamieszczono w pracy wykazy sióstr z informacjami biograficznymi. O postawie zaś zakonnic wileńskich z różnych zakonów w czasie powstania styczniowego i ich dalszych losach ciekawe wiadomości znajdujemy w pracy Marii Bruchnalskiej "Ciche bohaterski. Udział kobiet w powstaniu styczniowym"[458]. Należy też zaznaczyć, że nieco informacji o klasztorach żeńskich w diecezji wileńskiej mieści się w niektórych pracach, omawiających głównie dzieje męskich odłamków danych zgromadzeń i zakonów[459].

Na tym właściwie kończy się literatura o klasztorach żeńskich w diecezji wileńskiej. Nie braliśmy tu pod uwagę haseł encyklopedycznych i artykułów popularnych, porozrzucanych po różnych czasopismach. Jak z tego omówienia widać, nie jest to literatura obszerna, ani wyczerpująca i pozostaje jeszcze dużo do zrobienia.

---

453 Pam. rel.-moral. R. 1858 s.481-514.

454 Dwutyg. diec. wil. R. 5: 1914 s.249-250, 262-265, 279-283, 296-300, 310-312, 328-335, 347-349.

455 Przemyśl 1905 8° ss.50.

456 Kwart. lit. R. 2: 1911 s.9-46.

457 Kraków 1902 4° ss.209.

458 Miejsce Piastowe 1933.

459 Np. K.Kantak: Bernardyni polscy. T. 1-2. Lwów 1933; Wołyniak: Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. Cz. 1-2. Kraków 1918; I. Chodynicki: Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów zakonu karmelitańskiego... Lwów 1846; Księga pamiątkowa trzechsetlecia zgromadzenia Księży Misjonarzy (1625- 17/IV-1925). Kraków 1925.

3.14. Szkolnictwo kościelne

3.14.1. Szkolnictwo parafialne

Prawie wszystkie istniejące prace na temat szkolnictwa parafialnego na Litwie dotyczą okresu działalności Komisji Edukacji Narodowej i początków XIX w. Pewne informacje o okresie wcześniejszym znajdujemy w pracach J.Łukaszewicza[460], A.Karbowiaka[461], J.Kurczewskiego[462], K.Avižonisa[463] i J.Gvildysa[464], ale są one zbyt ogólne i niedokładne. Odrębny artykulik poświęcono jedynie wileńskiej szkole katedralnej[465]. Problem szkolnictwa w diecezji wileńskiej przed 1773 r. czeka więc na swego historyka.

Największe zainteresowanie wzbudziło szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej, której pierwszym prezesem był biskup wileński J.Massalski. On to szczególnie się zasłużył dla tego szkolnictwa, zwłaszcza na terenie swojej diecezji. Dla badacza tego zagadnienia cenne są zestawienia sporządzone przez J.Kurczewskiego na podstawie protokołów wizytacyjnych z lat 1781-1782, 1804-1805 i 1828[466]. Prace ogólne o szkołach parafialnych Komisji Edukacji Narodowej opublikował T.Wierzbowski[467] i Tadeusz Mizia[468]. Opracowali oni szkolnictwo elementarne na terenie całej Rzeczypospolitej. Wierzbowski zamieścił też wykazy tych szkół. Wiele jego ustaleń skorygował w swojej pracy T.Mizia. Tak np. według Wierzbowskiego było na Litwie w 1783 r. tylko 15 szkół, a Mizia pisze, że było ich przynajmniej ok. 33. Ponadto obalił Mizia zarzuty Wierzbowskiego, że statystyki szkół w diecezji wileńskiej były zawyżane, oraz ustalił, że seminarium nauczycielskie na Zakrecie w Wilnie istniało jeszcze w 1782 r. (według Wierzbowskiego w 1780 r. przestało istnieć).

---

460 Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. T. 1-4. Poznań 1849-1851.

461 Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. T. 1-2. Petersburg 1898-1903.

462 Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej. Rocz. TPN Wil. T. 2: 1908 s.17-64 i to samo w Biskupstwie wileńskim. Wilno 1912 s.270-316.

463 Švietimas Lietuvoje XVII amžiaus pirmoje pusėje. Lietuvos Praeitis. T. 1: 1941 s.541-568.

464 Lietuvos svietimas praeityje. 1: Lietuvos mokyklos iki jezuitu gadynes. Lietuvos Mokykla. R. 1929 s.47-56.

465 A.Raulinaitis: Apie pirmąją katedrinę mokyklą. Pedagogika ir Psichologia. T. 6: 1964 s.111-114.

466 Zob. przypis 462.

467 Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794. Kraków 1921.

468 Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej. Wrocław 1964.

Oddzielne miejsce należy się pracom Ireny Szybiak "Szkoły parafialne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej"[469] i "Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim"[470]. W ostatniej pracy są 2 rozdziały poświęcone szkolnictwu parafialnemu (5 i 11), w których autorka zawarła osiągnięcia swej pierwszej rozprawy. Do swych prac wykorzystała szeroką bazę źródłową, zarówno źródła drukowane, jak i rękopiśmienne, głównie z oddziału rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie. Ukazała zasługi bpa Massalskiego w dziedzinie szkolnictwa elementarnego, trudności zwolenników oświaty ludu i wrogie nastawienie szlachty. W wykazie szkół parafialnych diecezji wileńskiej z października 1777 r. figurowało ich 330, potem ich liczba się zmniejszała (1782 r. - 251, 1786 - 18, 1788 - 12, 1790 - 15, 1792 - 8). Po wycofaniu się Massalskiego z Komisji Edukacji Narodowej pracę nad szkolnictwem i podniesieniem poziomu umysłowego chłopów oparł na podległym sobie duchowieństwie.

Z litewskich publikacji należy uwzględnić popularno-naukowy artykuł J.Gvildyse "Edukacijos Komisijos švietimo darbai Lietuvoje" (Prace oświatowe Komisji Edukacyjnej na Litwie)[471] oraz Jonasa A.Račkauskasa "Pradinis švietimas Lietuvoje iki trečiojo padalinimo (1795)" (Szkolnictwo początkowe na Litwie do trzeciego rozbioru (1795)[472]. Račkauskas na podstawie opublikowanych źródeł i istniejących opracowań omówił szkolnictwo początkowe na Litwie od początków po 1795 r. Główne miejsce wyznaczył szkolnictwu parafialnemu Komisji Edukacji Narodowej, w którym szczególnie uwzględnił naukę języka litewskiego. Warto tu odnotować, że elementarz do nauki języka litewskiego "Mokslo skaytima raszta lietuviszka diel mazu wayku..." do 1799 r. miał 14 wydań[473]. Ciekawe są też zestawienia nakładów elementarzy litewskich i polskich z lat 1776-1790. Na końcu pracy przytoczył autor 8 źródeł, odnoszących się do szkolnictwa w latach 1511-1782.

Szkolnictwa parafialnego w początkach XIX w. dotyczy artykuł Jana Chodźki "O szkółkach parafialnych wiejskich"[474] oraz J.M.Giżyckiego "Statystyka szkół parafialnych na Litwie w pierwszej ćwierci XIX wieku"[475]. Giżycki w oparciu o materiały z wizytacji J.Chodźki z 1822 r. i sprawozdania szkolne z 1826 r. omówił dzieje szkół parafialnych

---

469 Rozprawy z dziejów oświaty. T. 11: 1968 s.99-124.

470 Wrocław 1973.

471 Židinys. T. 13: 1931 s.478-494.

472 Lietuvių Tautos Praeitis. T. 3 kn. 1 (9): 1971 s.63-134.

473 Tamże s.104. J.Lebedys w pracy "Simonas Stanevičius. Monografia" (Kaunas 1955) na s.51 pisze, że ten elementarz do 1800 r. miał 17 wydań.

474 Dzieje Dobroczynności. R. 1: 1820 s.315-326.

475 Muzeum. R. 20: 1904 s.701-710, 826-837, 945-955.

w guberni litewsko-wileńskiej. Głównie parafialnego szkolnictwa Wydziału Naukowego Wileńskiego w latach 1803-1815 dotyczy praca Michała Ambrosa "Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego"[476]. We wspomnianym okresie dzielono na tym terenie szkoły na parafialne, które były szkołami elementarnymi, powiatowe i gimnazja - jako szkoły średnie, oraz na uniwersytet. Autor omówił w swej pracy organizację tych szkół i zarządzanie nimi, a następnie dał wykaz szkół parafialnych w latach 1803-1815. Dłuższego okresu czasu, bo lat 1803-1863 dotyczy praca M. Lukšiene "Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusejė" (Zarys historii oświaty na Litwie w pierwszej połowie XIX w.)[477], w której również poczesne miejsce zajmuje omówienie szkolnictwa elementarnego.

3.14.8. Seminaria duchowne

Pierwsze seminarium duchowne w diecezji wileńskiej zostało założone w Wilnie przez bpa Jerzego Radziwiłła w 1582 r. W tym samym roku w stolicy Litwy erygowano seminarium papieskie, zwane aluminatem papieskim. Choć jego akt erekcyjny był wystawiony w 1582 r., to formalne jego otwarcie nastąpiło w 1585 r. W późniejszym okresie działało jeszcze w Wilnie Seminarium Główne, oddzielne seminarium misjonarzy, w którym kształcili się także księża dla diecezji, oraz seminaria w Iłłukszcie i Brześciu Litewskim. Seminarium Główne zostanie omówione przy szkołach wyższych, jako że było ściśle związane z Uniwersytetem Wileńskim. Natomiast gdy chodzi o pozostałe seminaria, najlepiej opracowany jest alumnat papieski. O seminarium diecezjalnym mamy jedynie okolicznościowy artykuł ks. W.Meysztowicza[478]. Nieco wiadomości o nim znajduje się w pracy Kurczewskiego "Biskupstwo wileńskie" i Giżyckiego "Seminaria diecezjalne pod zarządem księży misjonarzy"[479]. Pozostałe nie mają żadnych opracowań.

Dzieje alumnatu papieskiego (1582-1799) badali dwaj historycy: ks. Jan Poplatek i Walerian Charkiewicz. Poplatek opublikował kilka prac na jego temat, najpierw popularno-naukowy artykuł "Alumnat papieski w Wilnie"[480], następnie "Powstanie seminarium papieskiego w Wilnie (1582-1585)"[481], "Zarys dziejów seminarium papieskiego w Wilnie, 1585

476 Aten. wil. R. 14: 1939 z. 1 s.145-231.

477 Kaunas 1970 8° ss.515.

478 Trzystapięćdziesięciolecie Seminarium Wileńskiego. Wiad. archidiec. wil. R. 1832 s.99-105.

479 Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo. R. 19: 1913 s.226-249.

480 Źródła Mocy. R. 2: 1928 s.44-60.

481 Aten. wil. R. 6: 1929 z. 1-2 s. 47-71, z. 3-4 s.429-455. Jest to praca magisterska, napisana pod kierunkiem prof. T.Modelskiego w Wilnie.

-1773"[482] oraz "Wykaz alumnów seminarium papieskiego w Wilnie 1582--1773"[483]. Autor przedstawił w tych rozprawach w sposób źródłowo udokumentowany powstanie oraz dzieje tego seminarium w okresie, gdy było pod zarządem jezuitów. Po kasacie bowiem Towarzystwa Jezusowego przeszło pod zarząd bazylianów. Ten okres jego dziejów jest, niestety, nieopracowany. W.Charkiewicz bowiem w swoich artykułach[484] skoncentrował uwagę na ostatnich kilku latach istnienia alumnatu, który - jak wiadomo - był finansowany przez papieży. Gdy subsydia ustały, ostatni rektor bazyliański Paschazy Leszyński, sprzedał za zgodą nuncjusza Litty w 1799 r. dom alumnacki na pokrycie długów i seminarium przestało istnieć.

3.14.3. Akademickie szkoły wyższe

Z historią diecezji wileńskiej związana jest ściśle Akademia Wileńska, erygowana dokumentem króla Stefana Batorego 7 VII 1578 r. oraz bullą pap. Grzegorza XIII z 29 X 1579 r. Jak wiadomo, najpierw zostało tu założone kolegium jezuickie, które niebawem zostało podniesione do rangi wyższej uczelni. Akademia wileńska była pierwszą wyższą uczelnią nie tylko na Litwie, ale na całym wschodzie Europy. Odegrała dużą rolę w przezwyciężeniu reformacji oraz w szerzeniu nowych prądów kulturalnych i w ogóle oświaty na wschodzie Rzeczypospolitej. Zresztą jej roli nie można ograniczać tylko do obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, kształcili się tu bowiem studenci spoza Litwy i Polski. Do 1774 r. Akademia była prowadzona przez jezuitów, z tym że tylko jej wielkim kanclerzem był biskup wileński, a przez to była uczelnią kościelną. Dopiero po kasacie jezuitów stała się uczelną świecką. W latach 1781-1797 nazywała się Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego, a potem Szkołą Główną Wileńską (1797-1803), zaś od 1803-1832 Cesarskim Uniwersytetem Wileńskim. Po zamknięciu Uniwersytetu w Wilnie działały tu jeszcze w latach 1832-1842 Akademia Duchowna Rzymsko-Katolicka i Akademia Medyko-Chirurgiczna. Przywrócony do życia w 1919 r. Uniwersytet nazwano imieniem Stefana Batorego.

Nas interesują dzieje kościelne uczelni, a więc okres, gdy była ona pod zarządem jezuitów, w innych okresach - tylko katedry teologiczno-kanoniczne (1781/83-1803), sekcja teologiczna Wydziału Nauk Moralnych i Politycznych (1803-1832) oraz Wydział Teologiczny (1919--1939). Tu także omówimy Seminarium Główne (1803-1832), ściśle związane z sekcją teologiczną Uniwersytetu, oraz wileńską Akademię Duchowną

---

482 Aten. wil. R. 7: 1930 s.170-226 i odb.

483 Tamże. R.11: 1936 s.218-282.

484 Ostatnie lata Alumnatu Papieskiego w Wilnie. Aten. wil. R. 6: 1929 z. 1-2 s.109-132 i Z historii Paps'koho Alumnatu u Wylni. Zapysky Čyna sw. Wasylija Welykoho. T. 3: 1930 wyp. 3-4 s.552-562.

(1832-1842), będącą po kasacie Uniwersytetu odrębną kontynuacją Seminarium Głównego i Sekcji Teologicznej.

Na temat Akademii Wileńskiej mamy cały szereg większych i mniejszych opracowań. Już w 1707 r. w Wilnie jezuita Antoni Jan Preuschoff opublikował pracę "Universitas Vilnensis Jagiellonico-Batoreana", w której dał historię tej uczelni i bronił jej przed zarzutami M.Zalaszowskiego, odmawiającego jej prawa nazywania się uniwersytetem[485]. Dziś ta książka ma dla nas jedynie wartość zabytku piśmienniczego.

Obszerną pracę "Dawna akademia wileńska, próba jej historii od założ. r. 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w r. 1803"[486] opublikował znany badacz uczelni wileńskiej Michał Baliński. Część 1-sza rozprawy dotyczy okresu jezuickiego uczelni, a 2-ga omawia jej dzieje w latach 1774-1803. W części tej zajął się autor głównie rektorem Marcinem Poczobutem Odlanickim. Na końcu zamieścił cały szereg źródeł. Należy podkreślić, że Baliński zbyt ogólnie potraktował 200-letni okres uczelni i zajął za krytyczne stanowisko wobec jezuitów. Nie miał zresztą odpowiednich źródeł. Podobnie autor drugiej, jeszcze obszerniejszej, pracy o wszechnicy wileńskiej, Józef Bieliński, w swoim dziele "Uniwersytet Wileński (1579-1831)"[487], nie wykorzystał wszystkich źródeł i nieproporcjonalnie krótko i dość ogólnie potraktował okres jezuicki akademii. Nie najlepiej też przedstawia się jego konstrukcja. Trzeba wszakże wziąść pod uwagę warunki, w jakich powstało to dzieło, oraz fakt, że Bieliński był samoukiem na polu badań historycznych. Z wykształcenia bowiem był lekarzem, a dzieło pisał poza Wilnem, w Kara Kała pod perską granicą. Zebrał wprawdzie za pobytu w Wilnie olbrzymią ilość materiału, ale przy pisaniu nie mógł już uzupełnić bazy źródłowej. Dał jednak pracę bardzo bogatą w materiał faktograficzny, w której dzieje uczelni doprowadził do jej kasaty w 1832 r. Znajdujemy w niej dużo wiadomości o dziejach uczelni, jej profesorach i uczniach. Jest także sporo informacji o Seminarium Głównym oraz o Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych, na którym istniała sekcja teologiczna w latach 1803-1832.

Odnotować należy także pracę Józefa Łukaszewicza "Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim aż do r. 1794"[488], ks. Stanisława Załęskiego "Jezuici w Polsce" oraz ks. Franciszka Symona "Academiae Ecclesiasticae Romano-Catholicae Petropolitanae origo et fata"[489], w których znajdujemy opisy Akademii Wileńskiej. Gdy chodzi

---

485 M.Zalaszowski: Jus Regni Poloniae... T. 1. Poznań 1700 s.615. Por. J.Bieliński: Uniwersytet Wileński. T. 3 s.398.

486 Petersburg 1862 8° ss.XII, 609.

487 T. 1-3. Kraków 1899-1900.

488 T. 1-4. Poznań 1849-1851.

489 Academia Caesarea R.C.Eccl. Petropolitana. R. 1885 s.13-73.

o pracę Symona, jej tytuł sugeruje, że autor mówi tylko o Akademii Duchownej w Petersburgu. Jednakże poza wykazami rektorów, profesorów i studiujących w Seminarium Głównym, w Akademii Duchownej w Wilnie i w Petersburgu, najobszerniej, choć bardzo ogólnie, potraktował dzieje Akademii Wileńskiej, Uniwersytetu oraz Wileńskiej Akademii Duchownej.

W początkach XX w. dziejami uczelni wileńskiej zajmował się Ludwik Janowski. Jego badania przerwała przedwczesna śmierć. Z jego spuścizny najbardziej interesują nas wydane pośmiertnie prace: "Historiografia uniwersytetu wileńskiego"[490] i "Słownik biobibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego"[491]. Pierwsza publikacja była pomyślana jako wstęp do zamierzonego opracowania całości dziejów uczelni. Przedstawił w niej m.i. krótko rys dziejów uczelni (1578-1842), przeprowadził polemikę z niesłusznymi poglądami na temat Akademii i Uniwersytetu, np. że w 1803 r. założono Uniwersytet Wileński, omówił autorów, piszących o uczelni wileńskiej. W pracy tej wyraził Janowski dużo trafnych sądów na temat dziejów uczelni, choć nie uwolnił się i od pewnych błędów, np. że twórcą Akademii był Stefan Batory; faktycznie był nim w głównej mierze bp W.Protaszewicz Suszkowski. Za mało opierał się autor na materiale źródłowym. Szkoda jednak, że pracy tej nie dokończył. Druga ze wspomnianych pozycji Janowskiego daje olbrzymi materiał biograficzny i bibliograficzny, dotyczący osób związanych w latach 1803-1832 z Uniwersytetem Wileńskim. Wśród nich było dużo duchownych pracowników i studentów wileńskiej uczelni.

Szczególne miejsce w historiografii Akademii Wileńskiej zajmują publikacje jezuity Stanisława Bednarskiego. W rozprawie "Geneza Akademii Wileńskiej"[492] ukazał on na podstawie szerokiego materiału źródłowego proces powstania uczelni od sprowadzenia jezuitów do erekcji Akademii. Cenne uwagi do tej pracy dorzucił w recenzji Henryk Barycz[493]. Bednarski dał ponadto syntetyczny przegląd dziejów akademii w referacie wygłoszonym na VI-tym zjeździe historyków w Wilnie[494] oraz szereg uwag o nauczaniu w tej szkole w obszernym dziele "Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce"[495]. Wartość prac Bednarskiego polega na do-

---

490 Wilno 1921. Część tej pracy wydano oddzielnie pt. "Wszechnica Wileńska". Wilno 1921.

491 Wydana pod kierunkiem R.Mienickiego, przy współudziale M.Burbianki i B.Zwolskiego. Wilno 1939. Wydawnictwa III Wydziału TPN w Wilnie. T. 5 ss.XII, 527.

492 W: Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1. Wilno 1929 s.1-22.

493 Do genezy Akademii Wileńskiej. Aten. wil. R. 10: 1935 s.168-172.

494 Dwieście lat Wileńskiej Akademii Jezuickiej 1570-1773. Próba syntezy (streszczenie). W: Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. T. 1. Lwów 1936 s.289-294.

495 Kraków 1933.

tarciu do nie wykorzystanych dotąd źródeł i poprawnym metodycznie przedstawieniu referowanych zagadnień.

Badania Bednarskiego nad Akademią Wileńską kontynuuje obecnie inny jezuita, Ludwik Piechnik, który opublikował rozprawę "Początki Akademii Wileńskiej (1569-1600)"[496]. Oparł się na szerszej bazie źródłowej niż Bednarski, głównie na archiwaliach z Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego. Przeanalizował w niej początki Akademii od pierwszych prób sprowadzenia jezuitów do Wilna, oraz dzieje uczelni do 1599 r., a więc do roku, w którym wydano tzw. "Ratio studiorum", obowiązujące we wszystkich prowincjach jezuickich i ujednolicające system jezuickiego nauczania i wychowania. W sumie dał pracę wartościową, ukazującą początki Akademii, jej organizację oraz nauczanie w jej pierwszym okresie istnienia. Odnotować należy także drobne przyczynki do historii Akademii, a odnoszące się do dziejów gmachu uniwersyteckiego[497], auli[498], berła i pieczęci Akademii[499], obchodu 250-lecia uczelni[500] oraz ogólne krótkie ujęcia dziejów Akademii[501].

W ostatnim okresie do badań nad historią Akademii Wileńskiej włączyli się uczelni litewscy. W czasie wojny Mykolas Biržyška opublikował zwięzłe dzieje wileńskiej uczelni od jej początków po czasy współczesne autorowi[502]. Jest to jednak publikacja popularno-naukowa. Natomiast po ostatniej wojnie ukazało się szereg prac litewskich w Wilnie, Rzymie i w Stanach Zjednoczonych. Wśród nich dodatnio się wyróżniają prace jezuity litewskiego Pauliusa Rabikauskasa: "Medžiaga senojo Vilniaus universiteto istorijai" (Materiały do historii starego Uniwersytetu Wileńskiego)[503], "Mokslinė pažanga Vilniaus Akademijoje" (Postęp naukowy w Akademii Wileńskiej)[504] oraz obszerny artykuł w li-

---

496 Nasza Przeszł. T. 40: 1973 s.5-173. Jest to rozprawa doktorska, przedstawiona w 1961 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim.

497 W.Tatarkiewicz: Z dziejów gmachu uniwersyteckiego w Wilnie. W: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1. Wilno 1929 s.77-83.

498 J.Hoppen: Aula Uniwersytetu Wileńskiego dawnym refektarzem OO. Jezuitów. Alma Mater Vilnensis. T. 8: 1929 s.73-76.

499 J.A.: Berło i pieczęć Akademii Wileńskiej. Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T. 24: 1843 s.128-139.

500 E.Gulczyński: Obchód przed stu laty 250-lecia Uniwersytetu Wileńskiego. Alma Mater Vilnensis. T. 8: 1929 s.85-89.

501 D.C.Chodźko: Zbiór niektórych wspomnień posłużyć mogący do dziejów b. Uniwersytetu w Wilnie. Pismo Zbiorowe Wileńskie na rok 1862 s.213-222; A.Wrzosek: Wszechnica Wileńska w przeszłości (1578-1842). Alma Mater Vilnensis. T. 1: 1922 s.11-18.

502 Senasis Vilniaus Universitetas. Wyd. 2 London 1955 8° ss.VII,178. Wydanie 1 ukazało się w Kownie w 1942 r., lecz z datą 1940 r. z powodu okupacji niemieckiej.

503 Metraštis. T. 3: 1967 s.221-266, T. 4: 1968 s.321-368, T. 5: 1970 (druk:) 1972 s.301-338.

504 Suvažiavimo Darbai. T. 7: 1972 s.203-234.

tewskiej encyklopedii "Vilniaus akademija"[505]. W pierwszej z nich wydał szereg źródeł, odnoszących się do początków jezuitów w Wilnie, zaopatrując każde źródło w krytyczny wstęp, omawiająo szeroko jego treść. W ten sposób wydobył na światło dzienne z Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego pierwszorzędne źródła do początkowych dziejów jezuitów w Wilnie, ich kolegium, a pośrednio i Akademii. W drugiej publikacji przeanalizował poziom naukowy wileńskiej uczelni w całym okresie jezuickim. Przyjmuje tu periodyzację Bednarskiego (do 1655 r. - okres rozkwitu, 1655-1740 - upadek, 1741-1773 - powolne odradzanie się). We wspomnianym zaś opracowaniu encyklopedycznym przedstawił w sposób syntetyczny dzieje uczelni oraz jej znaczenie.

Pracą podobną do publikacji Rabikauskasa "Medžiaga senojo Vilniaus universiteto istorijai" jest ks. Jonasa Bičiunasa "Primosios jezuitu kolegijos isteigimas Lietuvoje-Vilniuje (1570)" (Założenie pierwszego kolegium jezuitów na Litwie - w Wilnie)[506]. Bičiunas omówił tu, głównie na podstawie źródeł archiwalnych, wszystko, co dotyczy początków kolegium jezuickiego w Wilnie oraz zamieścił szereg źródeł z archiwum jezuickiego w Rzymie, odnoszących się do tych zagadnień[507]. Publikacja Bičiunasa nie wykracza jednak poza ustalenia Rabikauskasa.

Warto też zwrócić uwagę na dwa opracowania dziejów Uniwersytetu Wileńskiego, z których jedno wydał w Wilnie zespół redakcyjny w składzie: A.Bendžius, J.Kubilius i J.Žiugžda[508], drugie - wydało w Chicago Towarzystwo Profesorów Litewskich w Ameryce pod redakcją Pranasa Čepenasa[509]. W pierwszym wydawnictwie są 2 rozdziały (Założenie wyższej uczelni w Wilnie - s.9-19 i Wileńska Akademia 1579-1773 - s.21--51), opracowane przez J.Jurginisa, a poświęcone początkom oraz działalności uczelni w okresie jezuickim. 200-letni okres potraktowany jest jednak zbyt ogólnie i krótko. Drugie dzieło zawiera rozdział "Akademia Jezuitów Wileńskich 1579-1773" (s.3-60), w którym Antanas Rukša na podstawie dotychczasowej literatury dał przegląd dziejów uczelni do 1773 r. Dzieło to jest poświęcone głównie uniwersytetowi w Kownie, którego historię autorzy wiążą z Akademią Wileńską, jako jego poprzedniczką. Te prace jednak nie posunęły naprzód dotychczasowego stanu badań nad wileńską uczelnią.

Istnieje ponadto w języku litewskim szereg różnej wartości przyczynków dotyczących zagadnień związanych z dziejami Akademii Wileńskiej. Są to prace Ireny Petrauskiene o drukarni akademickiej i cenzu-

---

505 W: Lietuvių enciklopedija. T. 34. Boston 1966 s.132-144.

506 Tautos Praeitis. T. 2 z. 3-4: 1967 s.3-93.

507 Niektóre z tych źródeł opublikował także Rabikauskas.

508 Vilniaus Universitetas. Vilnius 1966 8° ss.319.

509 Lietuvos Universitetas 1579-1803-1922. Chicago 1972 8° ss.XVI, 896.

rze książek[510], Rukšy o nauczaniu dyscyplin humanistycznych[511], A.Šidlauskasa o nauczaniu historii[512], Levasa Vladimirovasa o bibliotece[513] i B.Kazlauskasa o teatrze Akademii Wileńskiej[514].

Po kasacie jezuitów i przejęciu Akademii Wileńskiej przez Komisję Edukacji Narodowej dokonano w latach 1781-1783 reformy uczelni, która odtąd składała się z dwóch kolegiów, fizycznego i moralnego. W skład kolegium moralnego wchodziły też przedmioty teologiczne, które nie tworzyły teraz odrębnego wydziału. O tym okresie uczelni oraz o profesorach teologii szereg informacji znajdziemy w pracy J.Bielińskiego "Uniwersytet Wileński" oraz I.Szybiak "Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim". Po kolejnej reorganizacji uczelni, w 1803 r., sekcja teologiczna wchodziła w skład Wydziału Nauk Moralnych i Politycznych. Dzieje tej sekcji, nazwanej niewłaściwie przez bpa F.A.Symona i ks. B.Żongołowicza Fakultetem Teologicznym, zostały przez nich opracowane, choć niewystarczająco, w odrębnych publikacjach[515].

Z sekcją teologiczną związane też było Seminarium Główne, założone w 1803 r. Istniało ono krótko (do 1833 r.), ale wzbudziło spore zainteresowanie historyków i zostało wyczerpująco opracowane. Jeszcze w czasach jego istnienia opublikowano podstawowe źródła, dotyczące jego powstania i ustaw[516]. Później pisali o nim Placyd Jankows-

---

510 Vilniaus Akademijos spaustuvė ir knygų cenzura. Knygotyra. R. 5 (10): 1973 s.159-166.

511 1570 m. Vilniaus kolegijos ir 1583-1584 m. akademijos laisvų menų pamokų lentelės ir humanistinė jėzuitų mokykla. Tautos Praeitis. T. 2 z. 3-4: 1967 s.95-122.

512 Istorija XVIII a. Lietuvos jezuitų mokyklose. W: Kulturu kryžkeleje. Vilnius 1970 s.173-209.

513 400 metų kulturos, švietimo ir mokslo tarnyboje. Tamże, s.5-88.

514 XVI-XVIII s. Vilniaus akademijos drama ir teatras. Tamże, s.144-172. Wiele rzeczy opracowanych w rozprawach, zamieszczonych w "Kulturų kryžkeleje" prostuje P.Rabikauskas w artykule "Vilniaus Akademija naujose Lietuvos lediniuose". Aidai. R. 1972 nr 3 s.85-91, nr 3a s.147-153.

515 F.A.Symon: De Catholica Facultate Theologica in Universitate litterarum olim Vilnensi. Akademia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana, anno academico 1888-1889. Petropoli 1888 s.15-108. Streszczenie tej pracy zamieszczono pt. "Fakultet Teologiczny w Wilnie od roku 1803 do 1833" w "Przeglądzie Katolickim. R. 1889 s.289-294, 305-311, 337-341, 353-356, 369-373; B.Żongołłowicz: Fakultet teologiczny w Oddziale Nauk Moralnych i Politycznych w r. 1832. Rocz. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. T. 7: 1919-1921 s.181-188.

516 Wiadomość o głównym duchownym seminarium przy Imperatorskim Wileńskim Uniwersytecie. Dzieje Dobroczynności. R. 4: 1823 T. 3 s.197-202; Ustawy dla głównego seminarium rzymsko-katolickiego duchowieństwa... Tamże, s.203-212; Ustawy szczególne dla seminarium głównego duchownego przy Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim. Tamże, s.307-318.

ki[517], Platon Żukowicz[518], F.A.Symon[519] i wreszcie Wiktor Worotyński[520]. Praca Żukowicza, profesora prawosławnego Seminarium Duchownego w Wilnie, ma charakter polemiczny, nieobiektywny i nie ma wartości naukowej. Jest w jakimś stopniu apoteozą Siemaszki, Zubki i Łużyńskiego, byłych wychowanków tego seminarium, likwidatorów unii kościelnej. Natomiast poważnym przyczynkiem do historii Seminarium Głównego jest praca Symona "De seminario principali Vilnensis". Autor jednak nie wykorzystał wszystkich źródeł i niesłusznie posądził tę uczelnię o kierunek przeciwny duchowi Kościoła Katolickiego, jak również błędnie przypisał jej założenie ks. H.Stroynowskiemu.

Całość dziejów tego seminarium rzetelnie i wyczerpująco opracował Wiktor Worotyński w rozprawach "Seminarium Główne w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803-1816)" oraz "Seminarium Główne w Wilnie (Drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833)"[521]. W obu tych rozprawach przedstawił wyczerpująco w świetle bogatego materiału źródłowego powstanie i całość dziejów Seminarium. Skorygował też błędne sądy o tej uczelni, jakie podawano dotąd w literaturze. Tak np. za założyciela Seminarium Głównego uznał księcia Adama Czartoryskiego, a nie ks. H.Stroynowskiego. Stroynowski jedynie bardzo popierał plan założenia tego seminarium, a przy otwarciu jego największe zasługi położył Jan Śniadecki. Potrzebę tego seminarium wywołał niski poziom seminariów diecezjalnych. Worotyński zrehabilitował też seminarium odnośnie do zarzutu józefinizmu oraz braku wyraźnie wytkniętej linii wychowawczej. Wskazał też na trudności, z jakimi ta uczelnia musiała się borykać. Jej przeciwnikami byli: bp wileński J.N.Kossakowski, Rzymsko-Katolickie Kolegium Duchowne w Petersburgu oraz zakony. Niechęć dwóch pierwszych pochodziła stąd, że seminarium to urządzili ludzie świeccy. Natomiast zakony zmuszone były ponosić obciążenia na jego utrzymanie i stąd trudno było o ich przychylność. Seminarium Główne trwało jeszcze w r. ak. 1832/33, a więc po kasacie Uniwersytetu, a przestało ist-

---

[517] Wileńskie Seminarium Główne w roku 1826. Alma Mater Vilnensis. T. 4: 1926 s.22-25. Jest to tłumaczenie z rosyjskiego fragmentów wspomnień Jankowskiego, drukowanych w Litowskich Jeparchialnych Wiadomostiach w r. 1863.

[518] Ob osnovanii i ustrojstvię głavnoj seminarii pri vilenskom universitietie. Christianskoje Čtienije. R. 1887 nr 3-4.

[519] De seminario principali Vilnensi. Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana anno academico 1887-1888 s. 11-56.

[520] Seminarium Główne w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803-1816). Stud. teol. T. 7. Wilno 1935 ss.XVI, 232; Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów i zniesienie 1816-1833. Stud. teol. T. 10. Wilno 1938 ss.307.

[521] Pierwsza z prac jest rozprawą doktorską Worotyńskiego. Jej 1-szy rozdział autor opublikował wcześniej pt. "Stan katolickich seminariów duchownych metropolii mohylewskiej przy końcu XVIII wieku". Alma Mater Vilnensis. T. 10: 1932 s.19-24.

nieć z chwilą erekcji w 1833 r. Rzymsko-Katolickiej Akademii Duchownej w Wilnie. W sumie Worotyński dał wartościowe prace, do których chyba trudno coś dodać[522].

Po zamknięciu Uniwersytetu Sekcję Teologiczną połączono z Seminarium Głównym i dzięki staraniom bpa A.B.Kłągiewicza utworzono w 1833 r. Rzymsko-Katolicką Akademię Duchowną w Wilnie. Istniała tu ona tylko do 1842 r., w którym została przeniesiona do Petersburga. Jej dzieje nie są dotąd należycie opracowane. Jedynie posiadamy drukowane wykazy studiujących[523] oraz krótki rys jej dziejów w pracy bpa F.A. Symona "Academiae Ecclesiasticae Romano-Catholicae Petropolotanae origo et fata" i ks. A.Petraniego "Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku"[524], który jednak nie wyszedł poza informacje Symona.

Po odzyskaniu niepodległości powołano znowu do życia Uniwersytet w Wilnie z Wydziałem Teologicznym. Dzieje tego ostatniego nie są całościowo opracowane. Jedynie pierwsze 10 lat istnienia Wydziału (1919--1929) opisał profesor tegoż fakultetu ks. Bronisław Żongołłowicz[525]. Omówił organizację Wydziału, jego rozwój, przedstawił sylwetki profesorów oraz ich dorobek naukowy.

Na tym kończymy przegląd opracowań o wyższych uczelniach w Wilnie. Wszystkie one były właściwie kontynuacją jednej - Akademii Wileńskiej.

3.15. Archiwa i biblioteki

Do zagadnień bardzo słabo opracowanych należą archiwa i biblioteki kościelne diecezji wileńskiej. Z archiwów, jedynie Archiwum Katedry Wileńskiej stało się przedmiotem zainteresowania dwóch historyków, W.Semkowicza i V.Abramaviciusa. Pierwszy dał króciutki zarys jego dziejów w artykule "Losy Archiwum Katedry Wileńskiej"[526], drugi zaś opublikował popularny artykuł "Vilniaus kapitulos archivas"[527].

---

522 Jest jeszcze artykuł ks. J.Zawadzkiego pt. "Seminarium Główne w Wilnie. 1803-1833" (Wiad. archidiec. wil. R. 12: 1938 s.326-329, 347-353), który jednak nic nowego nie wnosi. Są to bowiem refleksje na temat tego seminarium w oparciu o 2 prace Worotyńskiego.

523 Wiadomość o osobach duchownych, którym przez Akademię R.K.Duchowną Wileńską przyznane są stopnie uczone. Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi. T. 24: 1843 s.215-222.

524 Lublin 1961.

525 Wydział Teologiczny U.S.B. w okresie 1919-1929. W: Księga Pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1. Wilno 1929 s.203-251.

526 Spraw. Pol. Akad. Umiej. T. 48: 1947 s.134-135.

527 Mokslas ir Gyvenimas. R. 1960 nr 12 s.38-39.

Z nieco większym zainteresowaniem spotkały się biblioteki. Większość jednak prac odnosi się do biblioteki Akademii i Uniwersytetu Wileńskiego, a mianowicie ks. Michała Godlewskiego "Biblioteka R.K.Akademii Duchownej w Piotrogradzie"[528], Michała Brensztejna "Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832"[529] oraz Levasa Vladimirovasa "Georgijaus Albinijaus knygu kolekcijos likimo klausimai" (Zagadnienie losu księgozbioru Jerzego Albinusa)[530] i "400 metu kulturos, švietimo ir mokslo tarnyboje" (400 lat w służbie kultury, oświaty i szkoły)[531]. Pierwsza praca, jakkolwiek jej tytuł odnosi się do Biblioteki Akademii Duchownej w Petersburgu, to jednak zawiera naszkicowane głównie dzieje biblioteki Akademii i Uniwersytetu Wileńskiego wraz z wykazem najcenniejszych dzieł. Publikacja Brensztejna w przeważnej mierze dotyczy "pozakościelnych" dziejów biblioteki uniwersyteckiej, ale uwzględnia także okres formowania się i narastania księgozbioru za czasów jezuickich. Krótki artykuł Vladimirovasa został poświęcony bardziej problemowi przekazania książek sufragana wileńskiego Albinusa jezuitom wileńskim, niż samemu księgozbiorowi. Natomiast kolejny artykuł tego autora, opublikowany w księdze pamiątkowej z okazji 400-lecia Biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie, zawiera jej historię po czasy nam współczesne w oparciu o opracowania i materiał archiwalny. Ukazuje zatem dzieje biblioteki także w okresie, gdy była w rękach jezuitów.

Ten sam Vladimirovas opublikował również artykuł "Vienuolynu ir bažnyčiu bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.)" (Klasztorne i kościelne biblioteki na Litwie (do 1800 r.)[532], w którym krótko omówił biblioteki klasztorne i katedralne do 1800 r. Zasługuje na wzmiankę także publikacja Marcelinasa Ročki "A.Kulviečio bibliotekos autorai ir knygos" (Autorzy i książki biblioteki A.Kulwiecia)[533]. Na podstawie zachowanego opisu autor omówił książki z biblioteki znanego reformatora litewskiego A.Kulwiecia.

Jak widać, jedynie biblioteka uniwersytecka doczekała się obszerniejszych opracowań, natomiast inne księgozbiory i archiwa czekają na szczegółowe opracowania.

---

528 W: Polski Kalendarz Piotrogradzki na rok przestępny 1916. s. 63-73.

529 Wyd. 2. Wilno 1925 8° ss. nlb. 4, 160.

530 Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. T. 4: 1965 s. 217-221.

531 W: Kulturų kryžkelėje. Vilnius 1970 s.5-88.

532 Knygotyra. Nr 1 (8): 1970 s.93-100.

533 Tamże, s.115-128.

4. WNIOSKI I POSTULATY

Nakreślony w niniejszym przeglądzie wydawnictw źródeł oraz opracowań obraz stanu badań nad historią diecezji wileńskiej ukazuje, jak przedstawia się historiografia poszczególnych zagadnień oraz opublikowana baza źródłowa. Obecnie trzeba jeszcze raz spojrzeć na to, o czym była mowa w 2-gim i w 3-cim rozdziale. Tam starałem się ustawić według poszczególnych zagadnień całą dotychczasową produkcję naukową na temat diecezji wileńskiej i krytycznie ocenić pojedyńcze pozycje. Tu pragnę spojrzeć na poszczególne zagadnienia z dziejów diecezji pod kątem ich optymalnego opracowania w świetle dzisiejszych wymogów historycznych. To nam ukaże, które problemy z historii diecezji są już należycie opracowane, jakie zagadnienia wymagają opracowań nowych, a jakie są jeszcze zupełnie nietknięte.

Z powyższego przeglądu literatury wynika, że tylko znikoma ilość zagadnień została wystarczająco opracowana. Z drugiej strony mało jest zagadnień zupełnie nietkniętych. Olbrzymia natomiast ilość spraw wymaga uzupełniających lub nowych badań.

Oceniając źródła, należy na nie spojrzeć nie tylko od strony ich ilościowego i jakościowego opublikowania, lecz także na stopień ich wykorzystania w opracowaniach. Zwrócić też trzeba uwagę na fakt niedostatecznego dotąd wykorzystania niektórych źródeł archiwalnych oraz na problem, jakie źródła należałoby wydać w pierwszej kolejności.

4.1. Zagadnienia dostatecznie opracowane

Podchodząc bardzo rygorystycznie do problemu, należy uważać za zagadnienia wystarczająco opracowane: historię Seminarium Głównego w Wilnie i dzieje litewskiej prowincji sióstr miłosierdzia, zwanych szarytkami. Dzieje Seminarium Głównego opracował wszechstronnie w 2 rozprawach Wiktor Worotyński[1]. Oparł się na bogatym materiale źródłowym,

[1] Seminarium Główne w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803-1816). Stud. teol. T. 7. Wilno 1935; Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833). Stud. teol. T. 10. Wilno 1938.

na podstawie którego zweryfikował błędne sądy poprzednich historyków o tej uczelni, tak że trudno chyba coś nowego dodać do jego ustaleń. Podobnie litewska prowincja szarytek posiada monografię pióra Stefana Rosiaka, w której przedstawiono dzieje całej prowincji i poszczególnych domów, z których połowa znajdowała się na terenie omawianej diecezji[2].

Ponadto jest kilka zagadnień, z których pewne sprawy lub okresy dziejów, także zostały dostatecznie opracowane. Należą do nich: rozwój uposażenia wileńskich biskupów i kapituły katedralnej do poł. XVI w., początki Akademii Wileńskiej oraz Alumnat Papieski w Wilnie w okresie, gdy był pod opieką jezuitów (1582-1773). Odnośna literatura została przedstawiona w rozdziale 3-cim[3]. Należy wszakże dodać, że odnośnie do uposażenia biskupów i kapituły wileńskiej, szczególną wartość mają prace Jerzego Ochmańskiego i ks. Waleriana Meysztowicza, o Akademii Wileńskiej - zwłaszcza rozprawa ks. Ludwika Piechnika, także ks. Stanisława Bednarskiego i ks. Povilasa Rabikauskasa, a gdy chodzi o Alumnat Papieski - publikacje ks. Jana Poplatka. Należałoby jednak dalej prowadzić badania nad tymi zagadnieniami, aby nie tylko ich wycinki, lecz w całości zostały należycie zbadane.

4.2. Zagadnienia nieopracowane

Badacze dziejów diecezji wileńskiej pozostawili mało zagadnień zupełnie dotąd nietkniętych. Do nich należą: początki i rozwój sieci dekanalnej, archidiakonat białoruski, oficjałaty okręgowe oraz kapituły kolegiackie.

Nietknięte jest zagadnienie sieci dekanalnej, gdyż poza krótkimi wzmiankami W.Semkowicza[4] i J.Ochmańskiego[5], o początkach dekanatów w diecezji wileńskiej nikt nic nie pisał. Opracowanie tego problemu jest konieczne do poznania wewnętrznej organizacji terytorialnej w diecezji, a ponadto jest ono możliwe do zbadania, przynajmniej w głównych zarysach, nawet na podstawie wydanych dotąd źródeł. Szczególnie cenne do poznania sieci dekanalnej w początkach jej kształtowania się są wiadomości zawarte w opublikowanych ostatnio relacjach biskupów wileńskich o stanie diecezji, przesłanych do Rzymu z okazji tzw. visitatio liminum[6]. Dla śledzenia zaś dalszych zmian w podziale dekanalnym przydat-

---

2 S.Rosiak: Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Wilno 1933.
3 Zob. w 3-cim rozdziale: Majątki kościelne, Szkolnictwo kościelne.
4 Mapa historyczna diecezji wileńskiej, s.4-5, 8-10.
5 Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.72.
6 Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae. Roma 1971.

ne są wykazy dekanatów i parafii w edycjach uchwał synodalnych z 1669 r.[7], 1717 r.[8] i 1744 r.[9]. Od końca natomiast XVIII w. aż po 1939 r. wielką pomocą w opracowaniu tego zagadnienia są schematyzmy diecezjalne. Warto ponadto zwrócić uwagę na przydatność w tych badaniach wydawnictwa, podającego rozgraniczenie diecezji wileńskiej w 1849 r., z podaną dokładnie organizacją terytorialną i przynależnością wszystkich miejscowości do poszczególnych parafii[10].

Archidiakonat białoruski był jedynym archidiakonatem terytorialnym w diecezji wileńskiej (poza stołecznym). Utworzony został w 1619 r. - jak pisze Kurczewski - "dla wzmocnienia zarządu i dozoru diecezjalnego na północnych kresach"[11] i trwał do utworzenia z ziem zabranych przez Rosję po pierwszym rozbiorze kraju biskupstwa mohylewskiego. Dotąd nic nie wiemy o terytorium, jakie obejmował, o zakresie władzy archidiakonów, ich działalności i roli, jaką odgrywali na swoim terenie. Opracowanie tego archidiakonatu byłoby bardzo przydatne do poznania problemów, z jakimi spotykał się Kościół na północno-wschodnich krańcach diecezji.

Małą rolę odegrały w dziejach diecezji oficjałaty okręgowe i kapituły kolegiackie. Spowodowane to było przede wszystkim krótkim okresem ich istnienia. Poza fragmentarycznymi wzmiankami nic o nich nie wiemy. Cztery oficjałaty okręgowe (w Grodnie, Trokach, Słucku i Leplu na Białorusi) utworzył bp I.J.Massalski około 1771 r., lecz już po kilku latach zostały one zlikwidowane, z wyjątkiem białoruskiego (w Leplu), który przetrwał do 1781 r., ale już poza granicami biskupstwa wileńskiego[12]. Wcześniej, bo w połowie XVI w., były próby utworzenia oficjałatów foralnych, ale nie wiadomo, czy zostały zrealizowane, a jeśli tak, trzeba by zbadać, jak długo trwały i dlaczego przestały istnieć.

Gdy chodzi o kapituły kolegiackie, to po 1798 r. przez pewien czas istniała kolegiata w Brześciu Litewskim i w Piltyniu w Kurlandii. Brzeską, a prawdopodobnie i piltyńską, założył bp J.N.Kossakowski[13]. Kolegiata brzeska figuruje w schematyzmach diecezji z lat 1801-1843,

---

[7] Acta synodi dioecesis Vilnensis praesidente Ilmo D.Aleksandro Sapieha. Vilnae 1969.

[8] Decreta, sanctiones et universa acta synodi dioecesis, ab Il. Constantino Brzostowski Episcopo Vilnensi s.1717 ... celebrata. Vilnae b.r.

[9] Synodus dioecesis Vilnensis ab ... Michaele Joanne Zienkowicz ... episcopo Vilnensis ... anno Domini MDCCXLIV ... celebrata. Vilnae.

[10] Executorium decretum de limitibus dioecesis Vilnensis ... A.D. 1849. Vilnae 1853.

[11] Biskupstwo wileńskie, s.102.

[12] Tamże, s.56, 85.

[13] Tamże, s.90.

a "kurlandzka czyli piltyńska" w tychże drukach z lat 1801-1832[14]. O dziejach tych kapituł nic dotąd nie wiemy. W źródłach z XVI i XVII w. s, wzmiankowane inne kolegiaty (w Gieranonach, Grodnie, Oszmianie, Trabach, Trokach)[15], ale chodzi tam raczej o kościoły prepozyturalne.

4.3. Zagadnienia wymagające nowych opracowań

Olbrzymia większość zagadnień, związanych z dziejami diecezji wileńskiej, jest opracowana niewystarczająco lub też w sposób przestarzały. Dlatego też wymagają one dalszych badań, które by ukazały je w sposób pełny i na poziomie obecnych wymogów nauk historycznych. Ponieważ zagadnień tych jest dużo, dla przejrzystości dzieli się je na 4 grupy:

1. Zagadnienia dotyczące terytorium biskupstwa (granice i wewnętrzna organizacja, sieć parafialna);
2. Sprawy dotyczące wyższego i niższego duchowieństwa;
3. Instytucje i centralne urzędy diecezjalne (kapituła katedralna, kuria biskupia, konsystorz generalny, zakony i zgromadzenia zakonne, szkoły wszelkiego typu w rękach kościelnych);
4. Działalność kościelna i problemy ogólnodiecezjalne (duszpasterstwo, działalność charytatywno-społeczna, reformacja i kontrreformacja, dobra kościelne, problemy językowe w kościele).

4.3.1. Terytorium diecezji

Zasadnicze wiadomości o granicach diecezji wileńskiej znajdujemy w pracach W.Semkowicza "Mapa historyczna diecezji wileńskiej" i ks. B.Kumora "Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)". Są to jednak informacje zbyt ogólne i pozostawiające pewne sprawy niewyjaśnione. Do takich należy problem rozwoju terytorialnego diecezji w jej pierwszym okresie istnienia. Granice biskupstwa bowiem, zwłaszcza na odcinku graniczącym z diecezją łucką, uformowały się dopiero po rozwinięciu się sieci parafialnej na peryferiach obu biskupstw. Można o tym sądzić np. na podstawie faktu, że jeszcze w XVI w. Białystok należał do parafii Suraż, leżącej na terenie diecezji łuckiej[16]. Później zaś Białystok przynależał do biskupstwa wileńskiego. Warto więc zbadać

---

[14] Zob. Directorium ... pro dioecesi Vilnensi ... z lat 1801-1943. Por. T.Krahel: Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne. Lublin 1971 (maszynopis) s.96-98.

[15] Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae. Roma 1971 s.25, 36.

[16] Źródła dziejowe. T. 17: Podlasie. Cz. 1. Wyd. A.Jabłonowski. Warszawa 1908 s.112, 153; H.Mościcki: Białystok (Zarys historyczny). Białystok 1933 s.14.

proces pierwotnego formowania się granic diecezji, a w późniejszym okresie, dokładniej ustalić przebieg granic i ich zmiany aż po 1939 r.

Do terytorialnej organizacji wewnętrznej diecezji należy sieć dekanalna i parafialna. Początki dekanatów i rozwój ich sieci, jak już mówiliśmy, należą do problemów zupełnie nieopracowanych i badania nad nimi należy właściwie zaczynać od podstaw. Natomiast dalszych studiów wymaga sieć parafialna. Ostatnio J.Ochmański szczegółowiej zajął się rozwojem sieci parafialnej do połowy XVI w.[17]. Ustalił, że do tego okresu (ściśle do 1553 r.) było już w diecezji wileńskiej około 259 kościołów. W ten sposób znacznie poszerzył wcześniejsze przybliżone ustalenia J.Fijałka[18], W.Semkowicza[19] oraz Z.Ivinskisa[20], którzy przyjmowali znacznie niższą liczbę kościołów w końcu XV i w połowie XVI w. Ochmański jednak swoje badania nad siecią parafialną doprowadził tylko do połowy XVI w., poza tym nie udokumentował ich należycie źródłowo[21]. Ustalenia jego jednak są o tyle ważne, że ukazują gęstość sieci parafialnej do okresu reformacji. Ta zaś, zdaniem Kosmana, zaczyna się w Wielkim Księstwie Litewskim z chwilą założenia pierwszego zboru kalwińskiego w 1553 r.[22]. Konieczne jest prześledzenie dalszego rozwoju sieci parafii. Szczególnie ciekawe będą dzieje kościołów w okresie reformacji i kontrreformacji. Najpierw bowiem stracono pokaźną ich ilość na rzecz kościołów reformowanych, następnie zaś odbierano je z powrotem, a także budowano wiele zupełnie nowych. Ustalenia liczbowe będą przydatne do poznania nasilenia reformacji na terenie diecezji, oraz przebiegu kontrreformacji. Ruinę wielu kościołów spowodowały wojny szwedzkie i moskiewskie w latach 1655-1660. Prześledzenie okresu po tych wojnach oraz wszelkich zmian w okresie późniejszym, aż po kres niepodległości, ukaże nam gęstość sieci parafialnej do ostatnich lat Rzeczypospolitej. Dalszym etapem w poznaniu losów kościołów i parafii będzie okres niewoli carskiej. Wówczas to wielka liczba kościołów parafialnych, filialnych, klasztornych i kaplic uległa likwidacji, głównie przez przekształcenie ich na cerkwie prawosławne. Powodowało to zmiany w sieci parafialnej, hamowanie jej rozwoju i zmniejszanie się ich liczby. Ustalenia zmian w sieci parafialnej w tym okresie nie są kompletne. Zresztą nie były przedmiotem specjalnego studium odnośnie do całego okresu niewoli. Godnym zbadania jest

---

[17] W pracy "Biskupstwo wileńskie w średniowieczu" temu zagadnieniu poświęcił rozdział 2 (s.55-94).

[18] Uchrześcijanienie Litwy ..., s.266.

[19] Mapa historyczna diecezji wileńskiej, s.456.

[20] Die Entwicklung der Reformation in Litauen ..., s.13-16.

[21] Dokumentację w formie tomu źródeł do dziejów kościelnej własności ziemskiej w diecezji wileńskiej XVI-XVII w. obiecał on ogłosić drukiem (Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.61, 69).

[22] Reformacja i kontrreformacja ..., s.39 ns.

też problem rewindykacji kościołów po 1918 r. Był to problem dość złożony, gdyż władze diecezjalne rościły pretensje nie tylko do byłych obiektów sakralnych rzymsko-katolickich, ale także pounickich. Władze państwowe zaś nie były tak skore do odbierania ich aktualnym użytkownikom prawosławnym. Część dawnych kościołów katolickich pozostała nadal w rękach prawosławnych. W okresie międzywojennym nastąpił szybki rozwój sieci parafialnej, zahamowanej w swym rozwoju i mocno uszczuplonej w okresie niewoli.

Wielkim utrudnieniem w badaniach dziejów kościelnych biskupstwa wileńskiego jest kompletny brak monografii parafii. Opracowania, które istnieją, są właściwie przyczynkami lub publikacjami popularnymi. Nie uwzględniają one należycie tak istotnych spraw, jak uposażenie, duszpasterstwo i życie religijne parafian. Wszechstronne ukazanie dziejów przynajmniej kilku parafii byłoby przykładową ilustracją problemów, z jakimi stykano się w życiu parafialnym na terenie diecezji wileńskiej.

4.3.2. Duchowieństwo

Z przeglądu literatury dotyczącej duchowieństwa widzieliśmy, że istnieje w tym zakresie cały szereg różnego rodzaju opracowań. Odnoszą się one do biskupów ordynariuszy, mniej sufraganów i najmniej do duchowieństwa niższego. Najbardziej zaniedbane są badania nad tym ostatnim, choć i odnośnie do biskupów pozostaje bardzo dużo do opracowania. Jak już była mowa, żaden z biskupów ordynariuszy nie ma dotąd opublikowanej monografii. A przecież wszechstronne ukazanie rządów biskupów, przynajmniej wybitniejszych, to bardzo ważny przyczynek do dziejów diecezji. Wiele cennego materiału do historii biskupów znajduje się w pracach ks. W.Przyałgowskiego[23] i ks. A.Osińskiego[24] oraz w ich biogramach w Polskim Słowniku Biograficznym. Są to jednak informacje ogólne, toteż badania szczegółowe hierarchów mogłyby dorzucić wiele nowych ustaleń. Monografie takie, względnie choćby tylko obszerne biografie, rozświetliłyby wiele niezbadanych dotąd spraw szczegółowych, jak np. kwestię prowizji pierwszego biskupa wileńskiego Andrzeja, czy bpa M.S.Paca, sprawę tragicznej śmierci I.J.Massalskiego czy zatargu bpa K.K.Brzostowskiego z hetmanem K.J.Sapiehą. Według Gamsa[25] i Eubla[26] bp Andrzej został wyniesiony na biskupstwo wileńskie w 1386 r. i w tym samym roku opóźnione przezeń biskupstwo w Serecie objął jego następca Jan[27]. Wydaje się, że słusznie łączy ks. P.Czaplews-

[23] Żywoty biskupów wileńskich. T. 1-3. Petersburg 1860.
[24] Żywoty biskupów wileńskich. Warszawa 1856.
[25] Series episcoporum..., s.360.
[26] Hierarchia catholica..., T. 1 s.529.
[27] Tamże, s.189.

ki opóźnienie fundacji biskupstwa w Wilnie, a tym samym objęcie go przez biskupa Andrzeja dopiero w 1388 r., z rzucanymi na Jagiełłę oszczerstwami krzyżaków, usiłującymi nie dopuścić do uznania Jagiełły przez Stolicę Apostolską, a przez to opóźniającymi chrystianizację Litwy[28]. Sprawa daty prowizji papieskiej bpa M.S.Paca łączy się z jego sporami z kapitułą. Wydaje się, że dotąd niewyjaśniono, czy prowizję tę otrzymał w 1672, czy w 1682 r. Kwestia zatargu bpa Brzostowskiego z hetmanem Sapiehą, mimo że była ona przedmiotem zainteresowania Justyna Narbutta[29], wymaga nowego studium. Podejrzana jest bowiem teza Narbutta, sugerująca, iż Brzostowski był w tym zatargu narzędziem w rękach Marysieńki, żony króla Jana Sobieskiego.

Biskupi sufragani nie odgrywali tej roli w dziejach diecezji co jej rządcy, biskupi ordynariusze, stąd i poznanie ich działalności nie przedstawia takiej wagi dla historyka diecezji jak znajomość rządów ordynariuszy. Jednakże i wśród sufraganów byli ludzie wybitni, którzy ze wszech miar zasługują na monografię. Tej zaś nie posiada ani jeden sufragan diecezji wileńskiej. To zaś, co znajdujemy o nich w pracach Kurczewskiego, w Polskim Słowniku Biograficznym czy Lietuviu Enciklopedija jest stanowczo niewystarczające. Niektórzy z sufraganów zostali ordynariuszami wileńskimi bądź sąsiednich diecezji: łuckiej, żmudzkiej, smoleńskiej czy inflanckiej. Ci, którzy rządzili później diecezją wileńską, zostali uwzględnieni w dziełach Przyałgowskiego i Osińskiego. Monograficznych opracowań domagają się szczególnie sufragani wileńscy: Jerzy Albinus, Tomasz Zienkowicz, Dawid Plichowski, Nikodem Puzyna i Kazimierz Michalkiewicz, z białoruskich - przynajmniej Mikołaj Słupski i Feliks Towiański.

W diecezji wileńskiej istniały - jak już wspomniano - na przestrzeni jej dziejów następujące sufraganie: wileńska, białoruska, trocka, brzeska i kurlandzka. Warto byłoby każdą sufraganię opracować pod kątem jej roli i zadań w diecezji. Historią żadnej z nich nikt dotąd się nie zajął. Ponadto trzeba by ustalić dokładne listy sufraganów poszczególnych sufraganii, gdyż w publikacjach Kurczewskiego oraz w opracowaniach encyklopedycznych są pewne rozbieżności i niejasności.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że zupełnym odłogiem leżą badania nad duchowieństwem niższym[30]. Brak nie tylko opracowań szczegółowych wybitniejszych postaci, ale także prac ogólnych. Anonsowane już biografie duchownych w Polskim Słowniku Biograficznym czy w encyklopediach dotyczą tych spośród nich, którzy wyróżnili się w pracy społeczno-charytatywnej, pisarskiej, niepodległościowej. Wśród duchownych bi-

28 P.Czaplewski: Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej. Rocz. Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego. R. 1914 s.143.
29 Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II królów panujących w Polsce. T. 1. Wilno 1843.
30 Nie biorę tu pod uwagę kleru zakonnego.

skupstwa wileńskiego są także jednostki, zasługujące na odrębną monografię, jak np. Michał Dłuski, Józef Bowkiewicz, Jan Kurczewski, Karol Lubianiec, Henryk Hlebowicz, którzy zasłużyli na to swoją gorliwą pracą i w innych dziedzinach. Żyli jednak w diecezji wileńskiej kapłani niechlubnej pamięci, jak słynna trójka "trebnikowców" z okresu po 1863 r.: P.Żyliński, A.Niemeksza i E.Tupalski, których opracowane życie, zwłaszcza Żylińskiego, naświetliłoby smutny okres w dziejach diecezji lat 1863-1883. Warto też zająć się sprawą liczebności kleru w różnych okresach oraz jego składu narodowościowego, zwłaszcza w początkach biskupstwa i końcowym okresie jego dziejów - od końca XIX w. po 1939 r. Opracowanie tego zagadnienia pozwoliłoby lepiej poznać problemy narodowościowe nie tylko w łonie kleru, lecz i wśród ludności diecezji. Ponadto nie jest sprawą obojętną ukazanie formacji duchowej i intelektualnej kleru, a także jego udziału w pracy narodowo-niepodległościowej i oświatowej. Pierwsze zagadnienie jest właściwie zupełnie nietknięte. Prace zaś, dotyczące udziału duchownych z terenu diecezji wileńskiej w akcjach niepodległościowych i w walce z rusyfikacją, nie są zadawalające i wymagają nowego opracowania.

Do zbadania pozostaje też problem roli duchownych w potajemnym szerzeniu oświaty, konkretnie w organizowaniu po wsiach nauki czytania w języku polskim, a być może i litewskim, w okresie od powstania styczniowego do pierwszej wojny światowej. Można bowiem przypuszczać, że Kościół prowadził tu jakąś akcję, trzeba to tylko zbadać[31]. Niektórzy podają, że było nawet specjalne rozporządzenie wileńskiej władzy diecezjalnej, nakazujące nauczyć dzieci czytać przed przystąpieniem do I Spowiedzi i Komunii św.[32]. Pozostaje pytanie, czy rzeczywiście wymagano przed pierwszą wojną światową na terenie diecezji wileńskiej od przygotowujących się do pierwszych sakramentów umiejętności czytania i czy to były praktyki tylko lokalne, czy o zasięgu ogólnodiecezjalnym.

4.3.3. Instytucje i centralne urzędy diecezjalne

Instytucją, odgrywającą dawniej wielką rolę w diecezji, była kapituła katedralna. Opracowanie jej dziejów stanowi ważny przyczynek do historii każdego biskupstwa. W wypadku naszej diecezji kapituła katedralna czeka jeszcze na gruntowne opracowanie. Informacje bowiem, jakie o niej posiadamy, znajdujemy głównie w pracach traktujących

---

31 Np. w parafii Dąbrowa we wszystkich prawie wsiach przed 1905 r. potajemnie uczyły czytać kobiety i dziewczęta, związane bliżej z kościołem, co pozwala przypuszczać, że była to akcja zorganizowana.

32 Wspomnienia z misji odprawionych przez konfratrów z domu wileńskiego w r. P. 1922. Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo. R. 27: 1925 s.42.

o kościele katedralnym oraz w życiorysach biskupów[33]. Kapituła była gospodarzem katedry i dlatego piszący o tej świątyni nie mogli pominąć tych, którzy nią rządzili. Najwięcej informacji o kapitule, zaczerpniętych przede wszystkim z akt samej kapituły, znajdujemy w 1-szym tomie dzieła ks. Kurczewskiego "Kościół zamkowy czyli katedra wileńska". M.i. zamieścił tam Kurczewski wykaz członków kapituły, który za okres do poł. XVI w. uzupełnił ostatnio nowymi nazwiskami J.Ochmański[34]. Najlepiej znane są sprawy majątkowe kapituły do poł. XVI w. dzięki pracom J.Ochmańskiego. Dalszy okres czeka jednak na zbadanie. Konieczne jest gruntowne opracowanie dziejów kapituły, jej organizacji i działalności, zarówno ogólnodiecezjalnej i ogólnopaństwowej, jak i w węższym zakresie. Z grona kapituły wywodzili się przeważnie późniejsi biskupi, spośród kanoników też wybierano zwykle wikariuszy kapitulnych na okres wakansów. Należy także zaznaczyć, że wielu członków kapituły piastowało również różne funkcje państwowe. Ma rację Ochmański, gdy pisze, że kapituła wileńska w XV w. i w epoce humanizmu stanowiła elitę intelektualną Litwy[35]. Twierdzenie to można rozciągnąć i na dalszy okres jej dziejów.

Na opracowanie czeka następnie historia centralnych urzędów diecezjalnych, konsystorza i kurii biskupiej. Poprzez te urzędy biskup rządził diecezją i załatwiał wszelkie sprawy urzędowe. W wielkim skrócie podał zasadnicze informacje, choć niepełne, o tych urzędach J.Kurczewski i ostatnio J.Ochmański[36]. Należałoby jednak zbadać ich organizację i działalność na przestrzeni całego okresu ich istnienia.

Odrębne zagadnienie, w niewystarczającym dotąd stopniu opracowane, stanowią zakony i zgromadzenia męskie i żeńskie. Zupełnie nie ruszone są ich dzieje w okresie międzywojennym, kiedy to po prawie całkowitej likwidacji klasztorów w okresie niewoli, zaczęło znowu rozwijać się w diecezji życie zakonne. Z tego okresu warto byłoby zająć się np. działalnością jezuitów, którzy tu szerzyli neounię z jej ośrodkiem w Albertynie koło Słonima, salezjanów - z ich szkolnymi zakładami w Wilnie, Różanymstoku i Dworcu[37], wreszcie marianów, wśród których znowu byli czynni działacze narodowościowi białoruscy. Biorąc pod uwagę poszczególne zakony i zgromadzenia na terenie diecezji w całym okresie jej istnienia i tu stan ich opracowania pozostawia wiele do życzenia.

33 Ponadto jest krótki artykulik J.Kurczewskiego: Stosunki ks. Piotra Skargi z kapitułą wileńską. Dwutyg. diec. wil. R. 1912 s.250-252.

34 J.Kurczewski: Kościół zamkowy. T. 1 s.329-333, T. 3 s.535-541; J. Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.24-51.

35 J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.50.

36 J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.379-383; J.Ochmański: Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, s.17-22.

37 Nieco informacji o salezjanach w diecezji wileńskiej znajdujemy w wydanej ostatnio księdze pamiątkowej "75 lat działalności salezjanów w Polsce" (Łódź-Kraków 1974).

Braki notujemy zarówno w opracowaniach szczegółowych pojedynczych klasztorów, jak i pracach ogólnych. Cały szereg klasztorów ma wprawdzie różnego rodzaju przyczynki do swoich dziejów, ale bardzo mało posiada wszechstronne opracowania. Jedynie prace o konwencie kartuzów w Berezie, dominikanów w Sejnach i bonifratrów w Wilnie można nazwać, pomimo pewnych niedociągnięć, monografiami[38]. Przyczynki zaś zwykle ograniczają się do dziejów fundacji, opisu obiektu sakralnego i biografii wybitniejszych zakonników, mało lub wcale nie zwracając uwagi na działalność zewnętrzną zakonników oraz na życie wewnętrzne klasztoru.

Kilka zakonów ma obszerniejsze ogólne opracowania. Do nich należą bernardyni, dominikanie, franciszkanie, jezuici, karmelici trzewiczkowi i szarytki. Praca o szarytkach omawia prowincję litewską, do której należały domy z terenu diecezji wileńskiej[39]. Publikacje o dominikanach i karmelitach trzewiczkowych biorą pod uwagę całą Litwę i Ruś[40], natomiast rozprawy o bernardynach, franciszkanach konwentualnych i jezuitach ujmują te zagadnienia z terenu całej Rzeczypospolitej[41]. Wśród nich za najlepsze uchodzą prace o bernardynach i franciszkanach pióra ks. Kantaka. Najbardziej przydałyby się monografie poszczególnych domów zakonnych. Należy zaznaczyć, że o niektórych zakonach wiemy bardzo mało, np. o benedyktynach, warto byłoby opracować choćby dzieje klasztoru benedyktynów w Trokach, jednego z najstarszych domów zakonnych na Litwie.

Szczególną uwagę należałoby zwrócić na zgromadzenia powstałe na terenie diecezji wileńskiej, na zgromadzenie braci rochitów i na siostry Mariae Vitae. Mariawitki były pierwszym żeńskim zgromadzeniem zakonnym założonym w Rzeczypospolitej, natomiast rochici - drugim męskim polskim zgromadzeniem (po marianach). Oba dzisiaj nie istnieją, archiwalia do ich dziejów są rozproszone i trudno dostępne, a o ich założeniu i działalności mało wiemy[42]. Warto jednak byłoby dołożyć starań, aby poznać ich powstanie, działalność, a także kasatę. Gdy chodzi o rochitów, panuje wśród histryków - jak już zaznaczono - roz-

---

38 M.Popowska: Rys dziejów Kartuzji Bereskiej w latach 1648-1831. Aten. wil. R. 13: 1938 s.45-169; W.Kłapkowski: Konwent dominikanów w Sejnach. Tamże. R. 13: 1938 z. 2 s.69-174; S.Rosiak: Bonifratrzy w Wilnie (1635-1843-1924). Wilno 1928.

39 S.Rosiak: Prowincja litewska Sióstr Miłosierdzia. Wilno 1933.

40 Wołyniak: Wiadomość o dominikanach prowincji litewskiej. Cz. 1. Kraków 1917 i Cz. 2: Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków 1923; Tenże: Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. Cz. 1-2 Kraków 1918.

41 K.Kantak: Bernardyni w Polsce. T. 1-2. Lwów 1933; Tenże: Franciszkanie polscy. T. 1-2. Kraków 1937-1938; S.Załęski: Jezuici w Polsce od 1555-1905. T. 1-5. Kraków 1900-1905.

42 Przed II wojną światową na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie pewna urszulanka napisała pracę magisterską na temat sióstr mariawitek, ale losy tej pracy są mi nieznane.

bieżność poglądów, czy byli oni regularnym zgromadzeniem, czy też tercjarzami.

Z zakonami i zgromadzeniami zakonnymi wiąże się problem ich szkół, a także bibliotek. Ale gdy mowa o szkołach, musimy wziąść pod uwagę nie tylko te, które były w rękach zakonników, ale w ogóle wszystkie szkoły i biblioteki na terenie diecezji. Wystarczająco opracowane są jedynie początki Akademii Wileńskiej (do 1599 r.) oraz dzieje Seminarium Głównego. Natomiast dalsze dzieje Akademii, sekcji teologicznej Uniwersytetu Wileńskiego, Wydziału Teologicznego oraz Akademii Duchownej czekają na dalsze studia, gdyż opracowania i przyczynki, które istnieją, są albo przestarzałe, albo niewystarczające.

Na opracowanie czeka także historia seminariów diecezjalnych, jak również zakonnych. Z diecezjalnych szczególnie ważne byłoby opracowanie monografii seminarium, założonego w 1582 r. przez bpa J.Radziwiłła w Wilnie. W nim bowiem kształciło się i wychowywało najwięcej duchownych diecezji wileńskiej. Inne seminaria, księży misjonarzy na Górze Zbawiciela w Wilnie, gdzie również kształcili się księża świeccy, oraz w Iłłukszcie i Brześciu Litewskim, trwały krótko i niewielką liczbę wychowały księży, nie mniej jednak warto byłoby ukazać i ich dzieje, system szkolenia i wychowania. To bowiem, co wiemy o wszystkich seminariach z prac J.Kurczewskiego i J.M.Giżyckiego jest stanowczo niewystarczające[43].

Na terenie diecezji wileńskiej miały swoje studia filozoficzne oraz teologiczne niektóre zakony i zgromadzenia, o których jednak dotąd bardzo mało wiemy. Podjęte studia nad ich historią rzuciłyby wiele światła na sposób kształcenia kapłanów w zakonach, na ich poziom intelektualny, a także pozwoliłoby poznać formację wewnętrzną, jaką wynosili zakonnicy ze swoich seminariów.

Szkoły średnie były w rękach zakonów i zgromadzeń, głównie jezuitów i pijarów (kolegia), a w końcu XVIII i początkach XIX w. i innych zakonów. W 1772 r. sami jezuici na terenie diecezji wileńskiej prowadzili 13 kolegiów[44]. Przed 1831 r. w samej guberni grodzieńskiej, należącej do omawianej diecezji, wszystkie szkoły powiatowe prowadzili zakonnicy, a w Szczuczynie siostry miłosierdzia prowadziły pensję dla dziewcząt[45]. Ważnymi przyczynkami do poznania szkolnictwa średniego, prowadzonego przez zakony są prace Giżyckiego, ale są one zbyt zwięz-

---

43 Zob. J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.324-345; Smora: Seminaria diecezjalne pod zarządem księży misjonarzy. Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wicentego a Paulo. R. 19: 1913 s.233-239.

44 W.Muller: Zakony w diecezjach i województwach, s.83.

45 Szkoły powiatowe w Grodnie i Nowogródku prowadzili dominikanie, w Szczuczynie i Lidzie - pijarzy, w Brześciu i Żyrowicach - bazylianie, w Łyskowie - misjonarze, a w Słonimie - kanonicy regularni lateraneńscy. Zob. Wołyniak: Spis szkół w grodzieńskiej guberni na początki XIX w. Poznań 1885.

łe. Szerzej i gruntowniej została opracowana jedynie szkoła pijarów w Łużkach[46].

Zarówno szkolnictwo średnie, jak i parafialne najlepiej jest opracowane za okres istnienia Komisji Edukacji Narodowej oraz z początku XIX w., czyli do chwili odebrania tych szkół zakonnikom przez rząd carski. Do zbadania pozostaje szkolnictwo w okresie przed utworzeniem Komisji Edukacji Narodowej. O nim bowiem mamy zbyt ogólne pozycje, na podstawie których nie można się zorientować, jak naprawdę ono się przedstawiało, nawet od strony ilościowej. Do zbadania pozostaje też problem udziału Kościoła w tajnym nauczaniu po powstaniu styczniowym, ale o tym już była mowa w punkcie, traktującym o duchowieństwie.

Do zbadania pozostaje wreszcie historia bibliotek klasztornych i parafialnych. Wiadomo, że niektóre klasztory miały bardzo bogate księgozbiory, np. dominikanie w Grodnie w początkach XIX w. mieli około 15 000 tomów[47]. Ta dziedzina jednak jest zupełnie niezbadana. Krótki bowiem artykuł L.Vladimirovasa "Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800)"[48] nie pozwala na zorientowanie się w tej dziedzinie.

4.3.4. Działalność kościelna i problemy ogólnodiecezjalne

Głównym zadaniem Kościoła jest działalność duszpastetska. Ta jednak odnośnie do diecezji wileńskiej jest prawie zupełnie nieopracowana. Jedynie bowiem kazania i śpiew kościelny wzbudziły zainteresowanie kilku historyków, którzy jednak ogłosili swe studia tylko o pewnych wycinkach z tego obszernego problemu. Konieczne jest zainteresowanie się problematyką duszpasterską, co pozwoliłoby poznać tak pracę duchowieństwa, jak i stan religijno-moralny wiernych. To ukazałoby również przebieg chrystianizacji, która przecież nie skończyła się z chwilą przyjęcia chrztu w 1387 r., ale dopiero wtedy się zaczynała. W tym ogólnym problemie duszpasterskim należy widzieć zagadnienie chrystianizacji narodu, polegające na przekazywaniu mu zasad chrześcijańskiej wiary i zaakceptowaniu ich przez ludność. Dla poznania duszpasterstwa na terenie diecezji należałoby przykładowo opracować to zagadnienie na terenie przynajmniej jednego dekanatu. Orientacja w duszpasterstwie w jednym dekanacie pozwalałaby zorientować się częściowo odnośnie do całej diecezji.

Z duszpasterstwem związana jest działalność dobroczynna i społeczna. Ta przybiera przeważnie zorganizowane formy instytucji, zwłaszcza

---

46 O.Hedemann: Szkoły Walerianowskie XX. Pijarów Łużeckich. Wilno 1937.

47 Wołyniak: Spis szkół..., s.28; J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.323.

48 Knygotyra. Nr 1 (8): 1970 s.93-100.

szpitali, bractw, towrzystw dobroczynności, a nawet zakonów i zgromadzeń poświęcających się opiece nad chorymi i ubogimi. Na temat tych instytucji na terenie diecezji wileńskiej jest wprawdzie szereg drobnych przyczynków, ale nie wyczerpują one zagadnienia. Najlepiej są znane szpitale i towarzystwo dobroczynności w samym Wilnie, nie ma natomiast opracowań odnośnie do tych spraw na terenie całej diecezji. A wiadomo, że szpitale istniały w wielu parafiach, że były prepozytury szpitalne, że czyniono na cele dobroczynne liczne zapisy i fundacje, ale historycy nie zainteresowali się tym dotąd. Warto też zwrócić uwagę na bursy dla ubogiej młodzieży, a także bractwa miłosierdzia, które miały na celu zarówno dobro doczesne, jak i duchowe ludzi. Na sprawę szpitalnictwa należałoby także spojrzeć od strony postanowień statutów synodalnych i rozporządzeń władz diecezjalnych.

Z działalnością kościelną w okresie niewoli wiąże się działalność patriotyczna i narodowa duchownych. Na temat ich udziału w walkach wyzwoleńczych są pewne opracowania i wydania źródeł, ale problem ten nie jest należycie opracowany. Brak zarówno wyczerpujących opracowań udziału duchownych w poszczególnych akcjach wyzwoleńczych (okres kampanii napoleońskiej, powstania listopadowego, styczniowego, pierwszej wojny światowej) i innych form ich pracy narodowej oraz walki z rusyfikacją na arenie kościelnej, jak również ogólnych ujęć postawy duchowieństwa diecezji wileńskiej wobec spraw narodowo-wyzwoleńczych w całym okresie niewoli.

Zagadnieniem, na temat którego napisano bardzo wiele prac, jest reformacja i kontrreformacja. Jednakże sygnalizowany problem nie jest jeszcze należycie zbadany. Należałoby lepiej przestudiować stan Kościoła Katolickiego w chwili wybuchu reformacji na tym terenie, następnie stan reformacji w jej szczytowym okresie, ustalić dokładnie ilość zborów i zasięg ich oddziaływania, a następnie - śledząc kontrreformację - zbadać powrót możnowładców protestanckich do Kościoła Katolickiego i stopniowe odbieranie zabranych kościołów. Przydatne byłyby też dzieje zborów, rodzin możnowładców protestanckich, a także szkolnictwa protestanckiego.

Nie jest jeszcze należycie opracowany problem współżycia katolików z wyznawcami Kościołów reformowanych, z prawosławnymi i z unitami. Kwestie te były rozważane głównie na arenie cechów wileńskich. Omawiano także tumulty w Wilnie między katolikami i protestantami. Nie zbadano jednak tych spraw poza Wilnem, a także problemu współżycia katolików z prawosławnymi i unitami. Zwłaszcza z tymi ostatnimi, jako katolikami wschodniego obrządku, łączyły łacinników bliższe stosunki i warto je zbadać. Wiadomo bowiem, że nieraz miała miejsce między nimi bardzo dobra współpraca, nawet na arenie duszpasterskiej, ale zdarzały się też i zadrażnienia. Ciekawe byłoby tu prześledzenie zarówno wzajemnych stosunków duchownych obu obrządków, jak również i wiernych.

Problemem, który dał o sobie znać w bardzo drastyczny sposób na początku XX w. w życiu kościelnym niektórych parafii diecezji wileńskiej, była sprawa języka. Chodziło o kazania i nabożeństwa dodatkowe w języku litewskim, w mniejszym stopniu, w języku białoruskim. Sprawy te były wynikiem konfliktów narodowościowych. Wprawdzie poruszano je w różnych publikacjach, głównie polemicznych i zaangażowanych emocjonalnie, ale w sposób naukowy nie zostały one należycie opracowane. Zagadnienia te należałoby zbadać nie tylko odnośnie do końca XIX i początku XX w., ale w całym okresie dziejów diecezji. Wówczas łatwiej będzie można zrozumieć konflikty, do jakich dochodziło na tle językowym w niektórych kościołach diecezji wileńskiej. W tej bowiem diecezji konflikty te przybrały najostrzejsze formy.

4.4. Wydawnictwa źródeł i ich wykorzystanie

Po wyciągnięciu wniosków odnośnie do stanu badań nad dziejami diecezji wileńskiej należy jeszcze zająć się opublikowaną dotąd bazą źródłową. Z przedstawionego w 2-gim rozdziale przeglądu wydawnictw źródeł wynika, że wydano ich pokaźną ilość. Pod tym względem biskupstwo wileńskie można uważać za jedno z bogatszych wśród diecezji polskich i litewskich. W wydawnictwach tych są edycje na najwyższym poziomie wydawniczym, jak np. "Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej" czy "Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae", ale są również publikacje słabe, bez należytego aparatu naukowego, np. "Monumenta Ecclesiastica Petropolitana" lub wydane źródła w tomie 2 i 3 "Kościoła zamkowego" J.Kurczewskiego. Wielka szkoda, że nie opublikowano 2-go tomu "Kodeksu", który miał zawierać dokumenty z lat 1508-1579. Byłby on wprost kopalnią informacji do poznania stanu diecezji w okresie przedreformacyjnym i początkowym stadium reformacji. Ponieważ materiał do tego tomu jest zebrany, jego opublikowanie jest jednym z najważniejszych postulatów wydawniczych.

Ogłoszone źródła pochodzą z wszystkich okresów dziejów diecezji i do każdego są one większej lub mniejszej wagi. Od założenia biskupstwa do początku XVI w. wydano dokumenty, od 1502 do 1905 r. - akta kapituły, do 2-giej poł. XVI w. - korespondencje, do XVII-XVIII w. - relacje biskupów o stanie diecezji, do schyłku XVIII i początku XIX w. - materiały dotyczące szkolnictwa i szpitali, oraz pamiętniki. Wymieniłem tu oczywiście tylko najważniejsze, najbardziej reprezentatywne dla danego okresu.

Nie wszystkie jednak opublikowane źródła zostały już odpowiednio wykorzystane do opracowań naukowych. Odnosi się to szczególnie do relacji biskupów wileńskich, do dzieła P.Kubickiego "Bojownicy kapłani",

materiałów opublikowanych na łamach czasopisma "Dzieje Dobroczynności", a dotyczących dobroczynności w początkach XIX w., a także do źródeł wydrukowanych w wielkich rosyjskich edycjach, które wychodziły w Wilnie i Witebsku. Trudno wymagać, by wykorzystano już relacje biskupów, skoro zostały one dopiero niedawno opublikowane. Natomiast materiały wydane przez Kubickiego nadają się do syntetycznego opracowania kościelnej i patriotycznej postawy duchownych w okresie od powstania styczniowego do wybuchu pierwszej wojny światowej. Źródła ogłoszone na łamach czasopisma "Dzieje Dobroczynności", zwłaszcza ekscerpty z protokołów wizytacyjnych szpitali, należałoby wykorzystać do rozprawy o szpitalnictwie w diecezji wileńskiej w początkach XIX w. Materiał ogłoszony w edycjach rosyjskich, zwłaszcza w "Aktach izdawajemych Wilenskoju Komissijeju Archeograficzeskoju" i "Istoriko-jurdiczeskich materijałach" - jak już była mowa - nie jest kompletny i dość przypadkowo dobrany, ale zawiera dużo wiadomości przydatnych dla historyka biskupstwa wileńskiego. Korzystanie z nich jest utrudnione przez to, że materiał ten jest porozrzucany po olbrzymich tomach, a z indeksów i wykazów zawartości trudno zorientować się, które źródła dotyczą spraw kościelnych. Wydaje się, że należałoby zrobić wykazy pozycji dotyczących spraw kościelnych tam zawartych, co ułatwiłoby lepszą orientację w tym materiale, a także wpłynęłoby na lepsze jego wykorzystanie.

Przeglądając publikacje dotyczące spraw kościelnych diecezji wileńskiej, uderza fakt najczęstszego wykorzystywania za okres przedrozbiorowy dokumentów i akt kapituły wileńskiej, mniej natomiast protokołów wizytacyjnych, inwentarzy, korespondencji, a bardzo mało episcopaliów i officialiów, jak również archiwaliów, znajdujących się w archiwach parafialnych. Historycy, działający na terenie diecezji wileńskiej przed 1939 r., przeważnie opierali się na materiale czerpanym z archiwów wileńskich, głównie kapitulnego i z materiałów z tego archiwum, znajdujących się w Wileńskiej Bibliotece Publicznej, dokąd zostały zabrane w 1892 r. Badacze, pracujący na innym terenie, korzystali głównie z materiałów drukowanych oraz rękopiśmiennych, lecz znajdujących się na ich terenie, zwłaszcza w Krakowie. Tak np. ks. J.Fijałek wykorzystywał do swoich rozpraw przede wszystkim rękopisy, dotyczące diecezji wileńskiej w zbiorach Czartoryskich w Krakowie[49].

---

[49] Po śmierci prałata wileńskiego Mamerta Herburta, który czynił wyciągi z akt kapitulnych, pozostało w jego mieszkaniu wiele tomów akt z archiwum kapitulnego. Nie wróciły one już do archiwum, lecz trafiły do antykwariuszy. Część tego materiału z pewnością zaginęła, część zaś trafiła do badaczy przeszłości i do różnych archiwów i zbiorów. Stąd chyba pochodzą streszczenia akt kapitulnych za wiek XVI, znajdujące się obecnie w Bibliotece Czartoryskich. Tam też są kopiarze dokumentów diecezji wileńskiej, chyba też pochodzące z tego samego źródła. Tom streszczonych akt kapitulnych

Po ostatniej wojnie historycy polscy opierają się głównie na źródłach drukowanych i częściowo na archiwaliach wileńskich (J.Ochmański i I.Szybiak) oraz na zbiorach jezuickich, znajdujących się w ich Archiwum Prowincji Małopolskiej w Krakowie (L.Piechnik, częściowo M.Kosman). Natomiast emigracyjni historycy litewscy bazują głównie na materiale drukowanym i archiwaliach watykańskich. W dalszych badaniach należałoby w większym stopniu wykorzystać akta konsystorza i kurii biskupiej, a także materiał nagromadzony w archiwach parafialnych.

4.5. Postulaty

Nasuwa się końcowe pytanie: czy można już pokusić się o opracowanie syntezy dziejów biskupstwa wileńskiego? Czy opublikowana baza źródłowa i istniejące opracowania pozwalają na pisanie monografii? Stwierdziliśmy wprawdzie, że ogłoszono już pokaźną ilość materiału źródłowego oraz wiele opracowań, dotyczących różnych zagadnień z dziejów omawianej diecezji, ale wśród nich są jeszcze sprawy nieopracowane w sposób wystarczający, a nawet i takie, które wymagają badań od początku. Dlatego wydaje się, że w obecnym stanie historiografii próba syntezy diecezji wileńskiej na podstawie istniejących opracowań byłaby przedwczesną. Wiele spraw bowiem ukazałoby się w niej w sposób niepełny i powierzchowny. Historyk, który jednak już teraz podjąłby się pisania monografii, musiałby szereg zagadnień sam przebadać i oprzeć się na wynikach własnych studiów.

Aby przyspieszyć te badania, należałoby udostępnić historykom źródła, które są dziś albo trudno dostępne, albo bardzo rozproszone. Do źródeł, które trzeba opublikować w pierwszej kolejności należy 2-gi tom "Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej". Materiał bowiem do tego wydawnictwa - jak już była mowa - jest zebrany, a o jego wartości do okresu 1508-1579 chyba nie trzeba mówić. Bardzo przydatne byłoby również wydanie najstarszych protokółów wizytacyjnych całej diecezji. Przekrojowo ukazałyby całe biskupstwo w XVI lub XVII w. Najstarsza znana wizytacja diecezji miała miejsce w 1522 r. i została przeprowadzona przez prałata Jana Albinusa. Jej protokół nie zawiera wprawdzie danych o wszystkich kościołach[50], ale wart jest opublikowania. Tym bardziej zaś protokoły wizytacyjne wszystkich kościołów od

---

za wiek XVIII znajduje się w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Jeden z antykwariuszy wileńskich sprzedawał tomy archiwaliów, pochodzących z mieszkania Herburta na pudy (po 2 ruble). Zob. Ks. Cz.Falkowski: Zmarli histyry. Kwart. teol. wil. R. 4: 1926 s.270; W.Semkowicz: Losy Archiwum Katedry Wileńskiej. Spraw. Pol. Akad. Umiej. T. 48: 1947 s.135.

50 J.Kurczewski: Biskupstwo wileńskie, s.177.

poł. XVI - poł. XVII w. należałoby wydać drukiem. Z drugiej bowiem poł. XVII w. mamy opublikowane przez Kurczewskiego streszczenia protokołów wizytacji bpa M.Słupskiego, sufragana białoruskiego[51].

Do poznania skomplikowanej historii diecezji końca XIX i początku XX w. z powodu spraw językowych w kościołach i tarć narodowościowych przedstawiają niemałą wartość niektóre pamiętniki duchownych. Źródła bowiem oficjalnie nie ukazują całej złożoności tych spraw. Szczególnie zasługują na druk pamiętniki ks. Jana Kurczewskiego, reprezentanta Polaków[52], oraz bpa Jerzego Matulewicza, przedstawiciela Litwinów i ordynariusza diecezji wileńskiej w latach 1918-1925[53].

Pokaźna ilość, nieraz ważnych źródeł do dziejów diecezji wileńskiej znajduje się w archiwach i bibliotekach kościelnych i państwowych w Polsce, np. w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, w Archiwum Archidiecezji w Białymstoku, czy w archiwach parafialnych na terenach, które kiedyś należały do diecezji wileńskiej (obecna archidiecezja w Białymstoku, diecezja w Drohiczynie nad Bugiem, byłe powiaty augustowski, sejneński i suwalski), oraz w zakonnych. Aby zorientować historyków w tych źródłach, należałoby opracować inwentarz tych archiwaliów.

Po uwagach odnośnie do potrzeb w zakresie wydawnictw źródeł należy jeszcze wypowiedzieć kilka końcowych uwag na temat postulatów badawczych. Wprawdzie były one już wysuwane na innych miejscach, ale tu pragniemy je zebrać razem.

1. Konieczne jest lepsze opracowanie rozwoju terytorialnego diecezji oraz jej organizacji wewnętrznej.
2. Wymagają pogłębienia badania nad duchowieństwem. Przydałyby się monografie wybitniejszych lub dłużej rządzących biskupów. Odnośnie do niższego duchowieństwa należałoby zbadać jego formację intelektualną i duchową, liczebność w różnych okresach, narodowość, a także działalność duszpasterską.
3. Na zbadanie czeka też historia kapituły katedralnej.
4. Z szkolnictwa kościelnego wymagają zbadania dzieje seminariów duchownych (oprócz Seminarium Głównego i Alumnatu Papieskiego), szkół początkowych w okresie przed Komisją Edukacji Narodowej, a także historia szkolnictwa kościelnego w czasach niewoli carskiej.

---

51 Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661. Litwa i Ruś. R. 1912 T. 1-4.

52 Pamiętniki te znajdują się w Archiwum Archidiecezji w Białymstoku. Zostały przywiezione z Wilna przez ks. prof. Cz.Falkowskiego, który gdy został biskupem łomżyńskim zabrał je ze sobą do Łomży, skąd po jego śmierci wróciły do Białegostoku.

53 Znajdują się one w domu generalnym marianów w Rzymie. Dotąd nie zostały opublikowane ze względu na to, że wspomniani są w nich, nie zawsze w pozytywny sposób, ludzie jeszcze żyjący.

5. Domaga się opracowania również problem szpitalnictwa i wszelkich przejawów działalności charytatywno-społecznej, zwłaszcza poza Wilnem.
6. Należałoby też zbadać dzieje zakonów pod kątem ich działalności na terenie biskupstwa i ich wkładu w życie diecezji.
7. Lepszego zbadania wymaga na terenie diecezji wileńskiej rozwój reformacji, jej zasięg i oddziaływanie w szczytowym jej okresie. Potrzebne są ustalenia faktograficzne i liczbowe. Podobnie lepszego zbadania wymaga przebieg kontrreformacji.
8. Niezbadana jest religijność wiernych.
9. Współżycie katolików z innymi wyznaniami interesowało dotąd historyków tylko odnośnie do terenu Wilna. Problem ten wymaga zbadania i na terenie całej diecezji. Warto przy tym zwrócić uwagę na stosunki katolików z grekokatolikami.
10. Lepszego zbadania, bez angażowania się emocjonalnego, wymagają sprawy językowe na arenie kościelnej.

Jak widać, sporo jest zagadnień, wymagających nowych badań, lub pogłębienia dotychczasowych. Po zrealizowaniu przynajmniej ważniejszych z tych postulatów, można będzie przystąpić do opracowywania syntezy dziejów diecezji.

ZAKOŃCZENIE

Wydaje się, że niniejsza rozprawa daje pogląd na aktualny stan badań nad dziejami diecezji i archidiecezji wileńskiej. Okazało się, że wielu historyków pisało na temat różnych zagadnień z jej historii. Najliczniejszą grupę autorów stanowią Polacy. W ostatnim 50-leciu zaznaczył się wydatnie wkład historyków litewskich, działających po drugiej wojnie światowej głównie na emigracji. Historyków bowiem z terenu Litewskiej Republiki Radzieckiej sprawy kościelne interesują w mniejszym stopniu. Udział historyków rosyjskich zaznaczył się głównie w opublikowaniu źródeł. Natomiast w ostatnim czasie dochodzą do głosu historycy z Białoruskiej Republiki Radzieckiej, publikujący prace przeważnie w języku rosyjskim.

Gdy chodzi o wydane dotąd źródła, diecezja wileńska należy do bogatszych pod tym względem, wydrukowano ich bowiem znaczną ilość, choć nie wszystkie mają jednakową wartość naukową. Postulaty na temat kontynuowania akcji wydawniczej wyrażono w rozdziale 4-tym.

Z przeglądu opracowań okazało się, że bardzo mało istnieje zagadnień zupełnie nietkniętych, ale też z drugiej strony znikomą ilość problemów opracowano wyczerpująco. Olbrzymia większość spraw, wchodzących w dzieje diecezji, wymaga nowych badań. Cały szereg bowiem istniejących opracowań jest już mocno przestarzałych, nie odpowiadających obecnym wymogom naukowym, albo też ujmujących tylko pewne aspekty danych problemów.

Sądzę, że ukazanie aktualnego stanu opublikowanej bazy źródłowej oraz stopnia opracowania różnorodnej problematyki, związanej z dziejami diecezji i archidiecezji wileńskiej, a także przedstawienia środowisk badawczych i głównych historyków, jest zasadniczym osiągnięciem tej pracy. Mamy bowiem teraz uporządkowany obraz stanu badań historii interesującego nas biskupstwa. Zebrana została, chyba w całości, ważniejsza literatura, wśród której znalazły się też pozycje litewskie, nie uwzględniane dotąd przez żadnego polskiego historyka Kościoła. Te ostatnie są trudno dostępne polskim historykom Kościoła ze względu na rzadką u Polaków znajomość litewskiego języka, a ponadto na brak niektórych pozycji w naszych bibliotekach. Dorobek zaś litewskich uczo-

nych jest znaczny i musi być uwzględniony przez polskich historyków Kościoła.

Prezentowana dysertacja ukazała nie tylko osiągnięcia, ale także i braki w historiografii interesującej nas diecezji, a więc zagadnienia, które wymagają dalszych studiów i wytyczyła tym samym ich kierunki.

Jakkolwiek w pracy tej interesował nas okres dziejów do 1939 r. to jednak należy tu zwrócić uwagę na konieczność opracowania dziejów archidiecezji wileńskiej również w okresie drugiej wojny światowej. Lata te domagają się opracowania w jak najbliższym czasie, póki jeszcze żyją świadkowie wydarzeń tego okresu, którzy mogliby wiele spraw naświetlić i podać wiele faktów skądinąd nieznanych. Chyba nie trzeba tu mówić o ciężarze gatunkowym relacji naocznych świadków przy opracowywaniu bardzo skomplikowanych dziejów Kościoła Polskiego w czasie ostatniej wojny. Należałoby przynajmniej zebrać dokumentację, gdyż ze śmiercią ostatnich świadków wydarzeń będziemy jej w znacznej mierze pozbawieni. Pamiętników bowiem kapłanów archidiecezji wileńskiej, dotyczących drugiej wojny światowej jest znikoma ilość, a źródła urzędowe nie ukazują całej złożoności tego okresu dziejów archidiecezji.

Oprócz katolików, na terenach biskupstwa wileńskiego zamieszkiwali w wielkiej liczbie prawosławni oraz, od unii brzeskiej w 1596 r. po 1839, unici. Oba Kościoły, Prawosławny i Grekokatolicki, na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego nie są dotąd należycie zbadane. Wydaje się, że należałoby w dalszej kolejności zająć się również tymi wspólnotami chrześcijańskimi i zacząć także od ich historiografii.

HISTORIOGRAPHIE DE L'ARCHIDIOCÈSE DE WILNA JUSQU'À 1939

Résumé

En observant la question du cheminement de l'église catholique dans le grand-duché de Lituanie, il faut en premier lieu s'arrêter sur l'histoire de l'éveché de Wilna. L'importance du siège épiscopal se mesure à l'étendue de ses terrains et à ce qu'il embrasse la capitale. L'examen du cheminement de la diocèse de Wilna est aussi nécessaire à la connaissance de l'histoire de l'église en Pologne. Bien qu'il y ait beaucoup d'ouvrages au sujet de l'éveché de Wilna, il est assez difficile de se retrouver dans les traités de toute espèce. C'est pourquoi, il importe de créer une dissertation distincte en vue de spécifier l'état actuel des recherches en ce domaine.

L'objet que nous nous proposons est de présenter l'historiographie de la diocèse et de l'archidiocèse de Wilna à partir de son début (1387) jusqu'à 1939 où ont eu lieu de grands changements politiques et ecclésiastiques. Dans notre dissertation nous ne prenons en considération que l'église catholique romaine. Etant donné qu'il est difficile de suivre toutes les publications courantes, nous nous sommes appuyé, en principe, sur les éditions parues jusqu'à 1973.

Nous avons divisé notre dissertation en 4 chapitres. Le premier chapitre porte sur les centres de recherches scientifiques et sur les historiens qui ont décrit de différents problèmes de l'histoire de la diocèse. Nous avons constaté que plusieurs historiens écrivaient au sujet de l'éveché de Wilna. Des Polonais en forment évidemment un groupe le plus nombreux. Depuis la dernière cinquantaine la participation des historiens lituaniens devient de plus en plus considérable. Ils travaillent dans trois centres: en Lituanie, à Rome, aux Etats Unis. Les historiens russes y prennent part en éditant en général les sources sur ce sujet. Cependant récemment, les chercheurs de la République socialiste blanc-russe prennent la parole en publiant leurs ouvrages, les plus souvent, en russe.

Dans le second chapitre nous avons parlé des sources éditées jusqu'à présent. Elles ont été en grande partie publiées mais leur

valeur scientifique est différente. Il y a deux sources dont les points de vue sur la question sont les plus valables: le premier volume de l'ouvrage intitulé "Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej" (Le code diplomatique de la cathédrale et de la diocèse de Wilna), édité par l'abbé J.Fijałek et W.Semkowicz et l'oeuvre "Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae", éditée, il y a quelques années, à Rome par le groupe d'historiens lituaniens. En général, nous pouvons dire que la diocèse de Wilna est très riche en sources déjà publiées.

Le troisième chapitre se rapporte aux autres ouvrages sur ce sujet. Comme ils sont nombreux, nous en avons parlé selon les matières auxquelles ils touchent. Outre la problématique commune à l'histoire de chaque évêché, il existe des problèmes caractéristiques à la diocèse en question: par exemple la christianisation de la Lituanie, la difficulté de deux langues dans l'église: le lituanien et le blanc-russe, la question de "trebnik" et le culte du saint Casimir. Quant au point consacré à l'enseignement ecclésiastique, il fallait parler non seulment des ouvrages concernant les écoles primaires, secondaires et les séminaires, mais aussi envisager les recherches consacrées aux écoles supérieures à Wilna, à savoir: l'Académie de Wilna dans sa période jésuite, ensuite l'Académie catholique romaine, enfin la Section théologique et la faculté théologique de l'Université de Wilna.

Après avoir examiné les sources et les études en question, dans le quatrième chapitre, nous avon communiqué les résultats de notre observation. Nous avons constaté que bien que presque toutes les questions aient été abordées, il y en a peu qui aient été épuisées. Un immense nombre de questions demande des études complémentaires ou bien nouvelles. Ayant considéré attentivement ces ouvrages nous avons remarqué que les autres historiens ont analysé jusque-ci à fond l'histoire du Séminaire Principal à Wilna et aussi le cheminement de la province lituanienne des soeurs de charité. En plus, il y a quelques problèmes moins importants qui ont été suffisamment examinés. Mains on n'a pas encore analysé les sujets suivants: début et développement du réseau de décanat, archidecanat de Russie Blanche, officiaux régionaux et chapitres collégiaux. La majorité des questions, liée avec l'histoire de la diocèse de Wilna, constitue une analyse insuffisante et bien vieillie. C'est pourquoi, pour les pleinement présenter, il convient de continuer là-dessus les recherches en se servant d'une méthode historique moderne.

Parmi les sources éditées, il y a des éditions excellentes ainsi que des publications faibles, sans valeur scientifique. La parution du second volume, depuis longtemps préparé, de l'ouvrage intitulé: "Le code diplomatique de la cathedrale et de la diocèse de Wilna" serait le résultat le plus important.

La valeur de cette dissertation consiste non seulement à présenter l'état actuel des sources mais aussi à montrer la façon dont les historiens font voir la différente problématique concernant l'histoire de la diocèse et de l'archidiocèse de Wilna. Cette dissertation est aussi remarquable parce qu'elle parle des centres de recherches et des principaux historiens. De cette manière, nous avons concu une image cohérente de l'éveché, appuyée sur l'état actuel de recherches. Il nous semble que nous avons entièrement recueilli les matériaux les plus importants, parmi lesquels nous avons pris en considération des publications lituaniennes. Etant donné que la connaissance du lituanien est rare en Pologne et que les bibliothéques polonaises manquent de plusieurs ouvrages, ceux-ci sont peu accessibles aux historiens de notre pays.

Dans cette dissertation nous avons présenté non seulement les résultats mais aussi les lacunes dans l'historiographie de la diocèse de Wilna. Celles-ci, pour les remplir, demandent encore, des études dont les directions nous avons indiqué.

Ks. Tadeusz Krahel